

NAĞI KEYKURİN

**NAĞIBƏY ŞEYXZAMANLININ
XATİRƏLƏRİ
VƏ
İSTİQLALİYYƏT FƏDAİLƏRİ**

Bakı – 2007

**Redaktor: coğrafiya elmləri doktoru
Mahmud Xəlilov**

Kitabda Azərbaycanın istiqlaliyyət illərində cərəyan edən hadisələrdən bəhs edilir.

Kitab Nağıbəy Şeyxzamanlının xatirələri əsasında tərtib olunmuşdur. Kitab geniş oxucu kütləsi üçün nəzərdə tutulmuşdur.

Kitabın işıq üzü görməsində əməyi keçən bütün şəxslərə təşəkkür edirik.

TƏQDİMAT

Təqdim olunan «Nağı bəy Şeyxzamanlının xatirələri və İstiqlaliyyət fədailəri» kitabında Azərbaycanın istiqlaliyyəti uğrunda keçilən çətin yollardan bəhs olunur. Kitab «Nağı bəy Şeyxzamanlının xatirələri» yerləşdirilmiş əsas hissə və istiqlaliyyət fədailərindən bəhs edən hissədən ibarətdir. Əsas hissə olan «Nağı bəy Şeyxzamanlının xatirələri» bir neçə dəfə nəşr edilmiş (İstanbul 1967, Bakı 1997) və 2007-ci ildə tərəfimizdən yenidən yığılaraq oxuculara təqdim olunmuşdur. «İstiqlaliyyət fədailəri» adlı ikinci hissədə həmin dövrə aid bir çox önəmli məlumatlar müxtəlif ədəbiyyatlardan istifadə olunaraq toplanmışdır. Bu hissədə müxtəlif sxemlər və şəkillər verilmişdir.

Kitabı nəşrə hazırlamaqda məqsədimiz Nağı bəy Şeyxzamanlının inamını doğrultmaq, xalqımızın istiqlalı uğrunda fədakarcasına çalışmış insanların keçdiyi yolu fəxrlə xatırlamaq, iftixar hissi ilə dolu tariximizi gələcək nəsillərə çatdırmaqdır. Tariximizdən gələn bu inamımızı gələcək nəsillərin də yaşadacağına inanırıq. İnanırıq ki, istiqlal eşqi ilə dolu bu fikirlər daim yaşayacaq.

Azərbaycan Cümhuriyyəti tarixini yazacaq, müvərrix bu üsyanı tədqiq edəcək və təfsilatı ilə əlbəttə incələyəcəkdir.

Məmməd Əmin Rəsulzadə

Xalqımızın beyninə yerləşdirdiyimiz istiqlal məfhumundan mənəvi varlığımıza hopmuş hürriyət ruhunu söküb atmaq mümkün deyil.

Nəsib bəy Yusifbəyli

Bütün müqəddəs ideyalara inandığım kimi buna da əminəm ki, nə rus, nə də başqa bir yad rejim köklü olaraq Azərbaycanda nə dayana biləcək, nə də yaşayacaqdır. İstiqlal fikrini və imanını bütün inanclarımızdan üstün tutan Azərbaycan xalqı yenidən öz istiqlalına qovuşacaqdır. Mənim fani vücudum və həsrət dolu gözlərim o xoşbəxt günləri görməyə bilər. Ancaq buna inanıram ki, keçmişdən daima iftixar payı almış olan xalqımız bu əsərimi ölkəmdə şəkillərlə bəzəyib, yenidən nəşr etdirəcəkdir. Onlar bu dastan dolu şanlı keçmişi öyrənəcək və yurdunun istiqlalı uğrunda fədakarcasına çalışmış ata-babalarını ehtiramla yad edəcəklər.

Nağı Keykurun (Şeyxzamanlı)

**AZƏRBAYCAN ELMLƏR AKADEMİYASI
MİLLİ MÜNASİBƏTLƏR İNSTITUTU**

I HİSSƏ

NAĞI BƏY ŞEYXZAMANLININ XATİRƏLƏRİ

Azərbaycan istiqlal mücadiləsinin xatirələri.

Böyük xeyriyyəçi Hacı Zeynalabdin Tağızadə
(xatirə dəftərindən bir yarpaq)

Dərnləşmə

NAĞI BƏY ŞEYXZAMANLI HAQQINDA BİR NEÇƏ SÖZ

Sovetləşmə illərində azərbaycanlıların bir çoxu mühacir həyatı yaşamaq məcburiyyəti qarşısında qalmışdır. Bunlar arasında Azərbaycan Demokratik Respublikasının rəhbərləri, müxtəlif vəzifələrə çalışmış şəxslər də az olmamışdır. Belə görkəmli şəxslərdən biri də indiki Milli Təhlükəsizlik Nazirliyinin sələfi sayılan «Əksinqilab ilə mübarizə təşkilatı»nın rəisi Nağı bəy Şeyxzamanlı olmuşdur. 1883-cü ildə Gəncə şəhərində anadan olan N.Şeyxzamanlı hələ gənc yaşlarından Azərbaycanın ictimai-siyasi həyatında mühüm rol oynamışdır. Belə ki, o əvvəlcə Gəncədə fəaliyyət göstərən «Difai» partiyasının (bu partiyanın əsası Əhməd bəy Ağayev tərəfindən 1905-ci ildə Bakı şəhərində qoyulmuşdu), sonra isə «Türk Ədəmi-Mərkəziyyət fırqəsi»nin fəal üzvlərindən biri olmuş və Azərbaycanın müstəqilliyi uğrunda yorulmadan mübarizə aparmışdır. «Türk Ədəmi-Mərkəziyyət fırqəsi» ilə «Müsavat» partiyası birləşdikdən sonra da Nağı bəy siyasi fəaliyyətini davam etdirmişdir.

Nağı bəy ADR elan olunduqdan sonra ən çətin və mürəkkəb sahə sayılan təhlükəsizlik orqanına - əks-kəşfiyyətə rəhbərlik etmişdir. Belə ki, 1919-cu ilin avqustundan 1920-ci ilin martına kimi «Əksinqilab ilə mübarizə təşkilatı»nın rəisi olmuş, Azərbaycanın dövlətçiliyi və müstəqilliyinin keşiyində dayanmış, eləcə də bu təşkilatın formalaşmasında böyük işlər görmüşdür.

XI Qızıl Ordunun Azərbaycanı işğalı zamanı onun böyük qardaşı, «Əksinqilab ilə mübarizə təşkilatı»nın ilk rəisi, parlamentin üzvü Məmmədbağır Şeyxzamanlı (1880-1920) bolşeviklər tərəfindən güllələnmiş, Nağı bəy isə vətən xaini elan edilmiş və həbs olunması haqda qərar çıxarılmışdır. Axtarışda olan Nağı bəy Azərbaycandan getmək məcburiyyətində qalmışdır. O, Bakıdan Gəncəyə, Gəncədən Tbilisiyə, Tbilisidən Türkiyəyə getmişdir.

Mühacir ömrü yaşayan Nağı bəy Türkiyədəki həmvətənləri ilə sıx əlaqədə olmuş və onların yaratdığı «Azərbaycan» kultür dərgisinin işində fəal iştirak etmişdir. Azərbaycanın azadlığı uğrunda mübarizə aparan və onun dövlətçiliyinə daim sadıq qalan Nağı bəy Türkiyədə olduğu zaman da Vətəni unutmamış, həmişə onun taleyi ilə maraqlanmışdır. O, Azərbaycanda baş verən ictimai-siyasi hadisələri bir daha təhlil etmiş, fikir və düşüncələrini məqalə, eləcə də kitab halında çap etdirmişdir. Onun «Böyük xeyriyyəçi Hacı Zeynalabdin Tağızadə» (1957), «Dərdləşmə» (1963) və «Azərbaycan istiqlal mücadiləsinin xatirələri» (1964) əsərlərinə Azərbaycanda baş vermiş hadisələrin bir az uzaqdan - Türkiyədən təhlili və qiymətləndirilməsi kimi baxmaq olar.

Ürəyi daim Azərbaycanla döyünən Nağı bəy 1967-ci ildə ömrünü üç övladına bağışlayır.

Türkiyədə çıxan aylıq «Azərbaycan» kultür dərgisində onun ölümü ilə əlaqədar böyük bir nekroloq verilmişdir. Nekroloqdan da aydın olur ki, o, Türkiyədə də böyük nüfuzə malik olmuşdur. Mərhumun nekroloqunda oxuyuruq: «Nağı bəy bütün ömrü boyunca bu məsələdə heç bir kimsəyə və hər hansı cərəyana kiçik güzəştə belə getməmişdir. O, ağır xəstə olarkən də yurdunu və mübarizəsini bir an belə unutmamışdır. Elə bu səbəbdən də məzarı başına toplanan qohum-əqrəbası, tanışları, dostları onu göz yaşları içində, hörmət və sevgi ilə torpağa əmanət etmişlər».

Ömrünün sonuna kimi Azərbaycanın müstəqilliyi uğrunda mübarizə aparan N.Şeyxzamanlının bu üç əsərini və onun ölümü ilə əlaqədar yazılmış nekroloqu ilk dəfə müstəqil Azərbaycanın geniş oxucu kütləsinə təqdim edirik. Fikrimizcə, bu əsərlər 1918-1920-ci illərdə Azərbaycan Demokratik Respublikasının tarixi və taleyini daha ətraflı öyrənmək baxımından tədqiqatçılar üçün də faydalı olacaqdır.

Cəlal Qasimov
filologiya elmləri namizədi

AZƏRBAYCAN İSTİQLAL MÜCADİLƏSİNİN XATİRƏLƏRİ

İstanbul 1964

ÖN SÖZ

Əziz oxuculara təqdim etdiyim xatirələrimin ən mühüm saydığım tərəfi Azərbaycan İstiqlal Mücadiləsi dövrüdür. Bu mübarizə dövrünün böyük hissəsi gizli olaraq cərəyan etdiyindən təbii ki, mətbuatımızda əks olunmamışdır.

Söhbətimizin mövzusu olan bu mübarizə XIX əsrin əvvəllərində Azərbaycan xanlıqlarının süqutundan sonra başlamışdır. Hər hansı dövlət və ya millətdən yardım və dəstək görmədən mədəni dünya qarşısında milli davamızı müdafiə edəcək nə bir müəssisə və nə də bir mətbuat orqanı olmadan aparılan bu mübarizə müəyyən bir proqram daxilində həyata keçirilmişdir. Bu fəaliyyət gizli aparıldığından həqiqi tarixi yazılmamışdır. Bu mübarizənin sürətli inkişafı 1905-ci il Birinci rus inqilabı illərinə təsadüf olunur. Çarlığın müstəbid idarəsi altında olmasına baxmayaraq, Azərbaycanın gizli təşkilatı qüvvətli idi. Çarlıq ancaq orduya və məmur zümrəsinə arxalanırdı. Azərbaycan mübarizə təşkilatının dayağı isə xalq dövrünü arxada qoyub millət dövrünə girən və milli davasına sədaqətlə sarılan xalq qüvvəsi idi. Xalq bir işarə gözləyirdi. Həmin bu işarə də 1917-ci ilin fevralında verildi. Çar devrildi, imperiya dağıldı və rus milləti də öz çarını ailəsi ilə birlikdə məhv etdi. Azərbaycan istiqlalçıları ildırım sürəti ilə hücumu keçdilər və rus qüvvələrini tərkisilah edərək idarəetməni əllərinə aldılar. Gəncədə milli hökumət quruldu. Bu fəvqəladə hadisələr də şəraitə uyğun olaraq mətbuatda əks etdirilə bilmədi. Xatirələrimdən də görüldüyü kimi Gəncədə qurulan milli hökumət Bakıda qurula bilmədi. Bakıda iqtidarı və idarəni düşmənlərimiz əllərinə keçirdilər və Leninin Moskvasına bağladılar. Bakıda milli davamızı müdafiə edən qəzetlər və jurnallar susduruldu. Bu milli mətbuat orqanları nəşr edən mətbəələrimiz dağıdıldı və işçiləri də güllələndi. İstiqlal Mübarizəsinin ağırlığı tamamilə Gəncənin üzərinə düşmüşdü, qısa bir zamandan sonra əmin-amanlıq təmin olundu və məmləkət milli kadrlar tərəfindən idarə edilməyə başlandı. İstiqlalçılar yalnız hərbi qüvvə baxımından özlərini zəif hiss etdiklərindən qardaş Türkiyədən yardım istədilər və aldılar. Onlar Türkiyədən gələn köməyə arxalanaraq Bakını düşmənlərdən təmizlədilər.

1906-cı ildə deputatlarımız azərbaycanlılardan da rus ordusuna əsgər alınmasına dair təklif vermişdilər. Çar hökuməti isə bizə etibar etmədiyi üçün bu təklifi rədd etdi. Əgər təklif qəbul edilmiş olsaydı azərbaycanlılar da digərləri kimi hərbi təlim və tərbiyə görərək milli hərbi kadr yaratmağa nail ola biləcəkdilər.

Bütün müqəddəs ideyalara inandığım kimi buna da əminəm ki, nə rus, nə də başqa bir yad rejim köklü olaraq Azərbaycanda nə dayana biləcək, nə də

yaşayacaqdır. İstiqlal fikrini və imanını bütün inanclarımızdan üstün tutan Azərbaycan xalqı yenidən Öz istiqlalına qovuşacaqdır. Mənim fani vücudum və həsrət dolu gözlərim o xoşbəxt günləri görməyə bilər. Ancaq buna inanıram ki, keçmişdən daima iftixar payı almış olan xalqımız bu əsərimi ölkəmdə şəkillərlə bəzəyib yenidən nəşr etdirəcəkdir. Onlar bu dastan dolu şanlı keçmişi öyrənəcək və yurdunun istiqlalı uğrunda fədakarca çalışmış ata-babalarını ehtiramla yad edəcəklər.

Əziz oxucularımız, bu milli davaya çox əmək sərf olunmuş və bu yolda çox qanlar tökülmüşdür. Bütün bunlar istiqlal yolunda aparılan mübarizələrdə adi hallardır. Amma, ağır şərait və imkansızlıq üzündən bizim mübarizəmiz olduqca çətin keçmişdir. Bu sətirlərlə tariximizin İstiqlal mübarizəsi dövrünə aydınlıq gətirə bilərixsə, özümüzü xoşbəxt sayacaq və milli məqsədimizə nail olduğumuzu düşünəcəyik. Bizim şəxsən istəyimiz də bundan başqa bir şey deyildir.

GİRİŞ

XIX əsrin əvvəllərində rus çar imperializmi Azərbaycan xanlıqlarını işğal etməyə başlamış və bu işi on il ərzində tamalaya bilmişdi. İşğal edilən xanlıqların heç bir hüququ tanımadan rus imperiyasına ilhaq edilmişdilər. Bunlar Bakı, Gəncə, Qarabağ, Şəki, Şirvan, Quba, Lənkəran xanlıqları ilə bir neçə kiçik sultanlıqdan ibarət idi.

Azərbaycan xanlıqları o dövrlərdə aralarında birlik qura bilməmişdilər. Bu səbəbdən də rus imperializmi bunları bir-bir asanlıqla işğal edə bilmişdir. Ancaq, başlarına gələn bu fəlakətdən sonra bu xanlıqlar öz əhalisi ilə ruslara qarşı amansız bir mübarizəyə başladılar. Dinləri, dilləri, ənənələri və adətləri bir olan bu insanlar tez dil tapdılar, qaynaşdılar və bir varlıq olaraq ortaya çıxdılar. Ruslar ən çətin mübarizəni bu xanlıqlardan Gəncə xanlığı ilə apardılar və böyük tələfat verdilər. Rus ordularının komandanı general Sisianov Gəncə xanı Cavad xana hədələyici ultimatumlar göndərir və Cavad xanın ruslara qarşı vuruşmasının milçəklə filin mübarizəsinə bənzədərək «Gəl təslim ol, imperator səni əfv edər» deyirdi. Cavad xan isə inadından dönməyərək mübarizəsini davam etdirirdi. O, Sisianova «Mən ölməmiş siz Gəncəyə girə bilməzsiniz» cavabını verirdi. Nəhayət, mühasirənin heç bir nəticə verməyəcəyini hiss edən ruslar şəhərin içindən keçən çayın məcrasını dəyişdirdilər. Bir tərəfdən aclıq, susuzluq, digər tərəfdən də ağır topların müntəzəm olaraq şəhərə atəş açmaları nəticəsində xalqın müqaviməti zəiflədi. Bundan istifadə edən ruslar şəhərə girə bildilər. Ancaq Cavad xan və oğlu şahid olduğdan sonra.

Şəhərə girən vəhşi rus əsgərləri qarşılıqları çıxan hər bir canlı amansızcasına məhv edirdilər. Bu rus çarının onlara qələbədən sonra verdiyi zəfər haqqı idi. Mühasirə zamanı şəhərdəki qocalar, xəstələr və uşaqlar Gəncənin böyük caməsinə sığınmışdılar. Növbə caməyə çatır. Ancaq camenin qapısında rus əsgərlərini rusca bilən bir ağsaqqal qarşılayır və onlara «Bura qışla deyil, Allahın evidir. Burada yalnız ibadət edilir. Buraya silahla gürülməz. İçəridə qocalar, qadınlar və uşaqlar var. Hamısı Allahlarına sığınmışlar. Mərhəmət edin» deyir. Əsgərlər əvvəlcə ağsaqqal qocanı öldürür və sonra içəri girərək oradakıları qılıncdan keçirirlər. Camenin qanını təmizləmək bir həftə çəkir. Bax budur rus mədəniyyəti... Şairlər tərəfindən Gəncə xanlığı və onun qəhrəman xanı Cavad xan üçün yazılan misralar hələ də Azərbaycan xalqının dilində əzbəkdir. Şair Qazaxlı dilbozun dastanının son misrası belədir:

**«Elə ki, Cavad xan vurdular,
Sanki qırıldı beli Gəncənin».**

TARİXDƏ GƏNCƏ

(İslam Ensiklopediyası, Gəncə məqaləsi)

Böyük ticarət yolları üzərində zəngin və münbit bir ərazidə qurulmuş olan Gəncə çox əski dövrlərdə iqtisadi cəhətdən xeyli inkişaf etmişdir. Gəncəlilərin cəngavərlikləri və şücaətləri də məşhurdur. 1221-ci ildə monqollar ilk dəfə Gəncənin qala divarları ətrafında görüdükləri zaman qəhrəmanlıqları ilə tanınmış olan bu şəhərə yaxınlaşmağa cəsarət etməmiş və aldıkları qızıl və parçalarla kifayətlənərək çəkilib getmişdilər.

XIII əsrin erməni səlnaməçilərindən Gəncəli Kirakos qeyd etmişdir ki, «Monqollardan qaçaraq Azərbaycana gələn Xarəzmşah Cəlaləddin Eldənizlilərin xanı Özbək xanın Təbrizdən qaçaraq sığınmış olduğu Gəncəni zəbt etdi. Ancaq, bu hadisədən bir neçə il sonra gəncəlilər üsyan qaldıraraq, şəhərdəki Xarəzmşahın adamlarını öldürməyə başladılar. Buna baxmayaraq Cəlaləddin 1231-ci ildə üsyanı yatırmağa müvəffəq oldu və üsyanın 30 nəfər əsas iştirakçısından başqa heç kəsə toxunmadı. O, əsgərlərinə şəhəri talan etmələrinə də icazə vermədi.

Gəncə XIV əsrin sonunda Böyük Teymura müqavimət göstərmiş, boyun əyməmişdir. Erməni səlnaməçisi Kirakosa görə, Cəlaləddindən sonra iki dəfə Azərbaycana gələn monqollar, 1235-ci ildə gəncəlilərin silahlı müqaviməti ilə üzləşdilər. Bir həftə mühasirə altında qalan şəhərin ələ keçəcəyini başa düşən şəhər əhalisi düşmən əlinə keçməməsini təmin etmək üçün yurdlarını büsbütün yandırdılar. Məhv ediləsi nə var idisə, hamısını məhv etdilər. Bundan hiddətlənən monqollar da şəhər əhalisini qılıncdan keçirdilər. Azərbaycan Cümhuriyyətinin keçmiş İstanbul elçisi Yusif Vəzirinin 1920-ci ildə İstanbulda nəşr etdiyi «Azərbaycanın iqtisadiyyatı, tarixi və coğrafiyası» adlı kitabın 24-cü səhifəsində deyilir ki, «Gəncə xalqı qədim tarixdən bəri hürriyyətini müdafiə və mühafizə etməklə məşhurdur. Gürcülərin istila məqsədi ilə hücum etmiş qüvvələrinə qarşı sinə gərib mərdanə mübarizədə rəşadət göstərən Gəncə vaxtilə Çingiz xanın da diqqətini cəlb etmişdir. Xanın ordusu Qafqazı tarmar edərkən Gəncəyə toxunmamışdır. Gəncə Milli təşkilatı ilə Azərbaycanda birincilik qazanmış bir şəhərdir. Azərbaycanın istiqlalı yolunda böyük rol oynayan şəxslərin əksəriyyəti Gəncədədir. Gəncə Şeyx Nizaminin vətənidir».

Rusların 1803-cü ildə Gəncəni işğal etdikləri zaman törətdikləri vəhşiliklər haqqında qısa da olsa yuxarıda bəhs etmişdik. Tarixi bir hadisəyə toxunaraq bu bəhsi bitirəcəyik. Rus tarixçilərinin bildirdiklərinə görə, Cavad xan gəncə qalasının bürcündə şəhid edilmiş və qalib rus zabidləri onun meyidini görməyə tələsirlər. Bu zaman qalanın bürcündə belə bir mənzərə olmuşdur: bir tərəfdə Cavad xan və oğlu Hüseyn xanın meyidləri, o biri tərəfdə isə silahları əllərindən alınmış Azəri döyüşçüləri. Bu döyüşçülərdən biri xanına və xanzadəsinə son ehtiram vəziyyətində durmaqdadır. Bu zaman zabitlərlə qala bürcünə çıxan bir

rus çavuşu Cavad xanın meyidini küfr edir və cəsədə bir qılınc zərbəsi vurur. Ehtiram vəziyyətində olan döyüşçü silahsız vəziyyətdə olduğunu bir anlıq unudaraq cəld əlləri ilə rus çavuşunun xirtdəyindən yapışır. Mübarizənin sonunda ikisi də cansız halda yerə sərilir. Rus çavuşu döyüşçünün dəmir barmaqlarının gücündən, Azəri döyüşçüsü isə boğarkən digər rus döyüşçüsünün vurduğu qılınc zərbəsindən həlak olur. Bu hadisəni rus tarixçisi «Qafqaz kalendarı» adlı məcmuədə «Qəhrəman çavuşumuzu Cavad xanın canı döyüşçüsü boğaraq öldürdü» deyə təsvir edir. Bax budur rus mədəniyyəti...

Rusların Gəncə və Azərbaycan xalqına göstərdikləri vəhşilik və qəddarlıq unudulmayacaq qədər ağırdır. Kiçik yaşlı gəncəli uşaqlar böyüklərdən, yaşlılardan, xalq şairləri tərəfindən söylənmiş dastanlardan bu həqiqətləri öyrənirlər və o yaşda ruslara nifrət etməyə başlayırlar. Onlar heç bir zaman ruslara isinməmiş və onlara nifrət dolu nəzərlərlə baxmışdılar. Özlərinə güvənən kənd cavanları bir fürsət düşən kimi rus məmurlarını öldürür və sonra da silahlarını alıb dağlara çəkildilər.

Kənd cavanlarının bu hərəkətlərindən sonra rus məmurları ilə amansız bir mübarizə başladı. Xalqımız əsarət yerinə azadlığı seçən bu cavanlara «Qaçaq» adını vermişdi. Onlar öldülər, öldürdülər və şöhrət qazandılar. Qaçaqqlar öz qəhrəmanlıqları ilə rusların gözlərinin odunu aldılar. Şairlərimiz onlar haqqında dastanlar yaratdı və xalq da ağızdan-ağıza dolayan bu dastanları əzbər deyərək yayırdı. Gəncənin dağları və dərələri qaçaqlarla dolu idi. Hər kəndlinin evi qaçağın yatağı oldu. Gəncənin cavanları da təşkilatlanmağa başladılar. Rusların jandarma alayı hansı qaçağın üzərinə hücum etməyə hazırlaşırıdysa, dərhal o qaçağa xəbər göndərilirdi. Hamıya aydın idi ki, o zamanlar Azərbaycanın hər tərəfindən amansız bir istiqlal mübarizəsi var idi. Ancaq biz burada yalnız Gəncə ətrafında cərəyan edən hadisələrdən bəhs edəcəyik. Mübarizə özünü hər sahədə göstərirdi. Gəncə ziyalıları da bu mübarizəyə əllərindən gələnlə köməyi edirdilər. Tarixi yazılmamış bu mübarizə uzun illər davam etdi. Azərbaycan xalqı o dövrlərdə hər hansı bir qüvvənin ruslarla müharibəyə girməsini gözləyirdi. Biz bu qüvvənin şeytan da olsa, özümüzə müvəffəq sayaraq, yardım edəcəkdik. Nəhayət bu gözlədiyimiz də gəlib çatdı və adı, cismi bizlərə məchul olan kiçik yapon milləti ruslarla müharibə etməyə başladı. Müharibənin getdiyi ərazi bizdən çox uzaq olduğundan yaponların xeyrinə döyüşmək mümkün deyildi. Əlimizdən ancaq əlimizi göyə qaldırıb Ulu Tanrıdan yaponlara kömək diləmək gəlirdi. Tanrının yardımı ilə yaponlar rusları həm quruda, həm də dənizdə məğlubıyyətə uğrattılar. Rusların bu müharibədəki məğlubıyyəti imperiyanın mərkəzini sarsıtdı. Bütün sosialist partiyalar rus çar üsul-idarəsinə, qarşı xalqı üsyana qaldırdılar. Qeyri-ruslar, yəni məhkum millətlər imperiyanın əsarətindən xilas olmağa çalışırdılar.

Ruslar yaranmış bu vəziyyətin onlara fəlakət gətirəcəyini bilirdilər. Buna görə onlar yaponların ağır müharibə təminatını qeyri-şərtsiz qəbul etdilər. Çar hökuməti yaponlarla müqavilə bağladıqdan sonra ölkə daxilindəki hadisələrin qabağını almaq üçün ciddi tədbirlər görməyə başladı. Hökumət bu yolda hər cür

qanuni və qeyri-qanuni hərəkətdən çəkinmədi. Onlar əvvəlcə Rusiyanın mərkəzi şəhərlərindəki şovinist rusları yəhudilərin əleyhinə qaldırdılar. Beləliklə, bir çox şəhərlərdə yəhudilər əleyhinə qırğınlar baş verdi. Tarixdə misli görünməmiş bir yəhudi soyqırımı törədildi. Rus millətinin hər sinfi: monarxisti də, sosialisti də bu soyqırımında iştirak etdi. Çar hökuməti mərkəzi şəhərlərdə istəyinə nail olmuşdur. Artıq rus milləti Rusiyanın mərkəzi vilayətlərində sinfi mübarizəni unudub, yəhudi soyqırımı ilə məşğul olmağa başlamışdır. Ancaq, çar hökumətinin böyük bir narahatçılığı da var idi. Azərbaycanın üsyan etməsi və xüsusilə, əvvəlcə Gəncəyə edilmiş rus zülmünün intiqamını gəncələrin almağa çalışmaları hökuməti çox narahat edirdi. Bu narahatçılıqla hərəkətə keçən çar hökumətinin yaratdığı faciənin ikinci pərdəsi Azərbaycanda oynamağa başlandı. Gəncə vilayətinin Qarabağ qəzasının mərkəzi Şuşa şəhərində ermənilər türklərin üzərinə hücumə təhrik edildilər. Şuşada olan rus diviziyasının komandanı general Kalaşapov ermənilərin türklər tərəfindən məğlubiyətə uğradıldığını gördüncə diviziyasında olan erməni əsgərlərinə mülki paltar geyindirib ermənilərin köməyinə göndərmişdir. Bundan sonra Gəncə əhalisi də Şuşadakı qardaşlarına kömək etməyə başladılar. Bundan xəbər tutan Çar hökuməti vaxt itirmədən erməni-türk qırğını Gəncədə törətdi. Rus hökuməti bununla da kifayətlənməyərək bu milli münaqişəni Azərbaycanın mərkəzi olan Bakıda da törətdi. Azərbaycanın hər tərəfində ermənilər türklərin üzərinə hücum etmişdilər, hər yerdə məğlub olmuşdur.

Azərbaycanın tarixi boyunca ermənilər həmişə türklərdən çəkinmişdilər və onlarla qarşı-qarşıya gəlməyə cəsarət etməmişdilər. Ruslar Qarabağın Şuşa şəhərində ermənilərə açıq-aşkar etdikləri yardımını Bakıda və Gəncədə edə bilməzdilər. Əslində vilayət mərkəzi olan bu şəhərlərdə rusların hər bir hərəkəti ziyalı azərilərin nəzarəti altında idi. Ancaq, bu vilayət mərkəzlərində ruslar az da olsa ələltindən ermənilərə kömək etməyə çalışırdılar. Çar hökuməti bu şəkildə Azərbaycanda da istəyinə nail olmuşdur. Yəni 1905-ci il inqilabını yatırmaq üçün azərbaycanlıları ölüm-dirim mübarizəsi ilə üz-üzə qoymuşdur. Nəticə etibarilə 1905-ci il inqilabının parlaması ilə sönməsi bir oldu. Mübarizədən qalib çıxan ruslar bir bəyannamə nəşr edərək qeyri-rus millətlərə bəzi haqq və hüquqları bir nemət kimi qarşıladılar. Əslində ilk həmlədə geniş şəkildə istifadə edilən haqlar bunlar idi:

1.«Dövlət Duması»nın (parlament) qurulması və buraya hər millətdən deputatlar göndərilməsi;

2.Hər millətə din azadlığı verilməsi və yenə hər millətin öz dilində dərs keçə bilən məktəblərin açmasına, qəzet və jurnal nəşr etməsinə icazə verilməsi;

3.Azadlıq, ədalət və bərabərliyin təmin edilməsi. Bir müddət çar hökuməti bu verilən haqlardan öz mənafeyi üçün istifadə etdisə də, məhkum millətlər də özləri üçün müəyyən işlər görə bildilər. Bu haqların əldə edilməsi ilə birlikdə Azərbaycanın hər tərəfində öz ana dilində dərs keçən məktəblər açıldı. Bakıda

gündəlik nəşr olunan 20 qəzetdən başqa, həftəlik və aylıq çıxan jurnallar da var idi. Bu mətbuat orqanları Azərbaycanın hər tərəfinə göndərilirdi. Bundan başqa Azərbaycanın hər tərəfində olduğu kimi, Gəncədə də dörd cəmiyyət quruldu:

1. «Xeyriyyə» Cəmiyyəti
2. «Maarif» Cəmiyyəti
3. «Dram» Cəmiyyəti
4. «Difai» firqəsi

«Xeyriyyə» Cəmiyyətinin məqsədi topladığı pullarla xalqımızın bütün ehtiyaclarını ödəmək idi. Çar hökuməti türkcə dərs keçən məktəblərin açılmasına icazə verirdisə, onun dövlət büdcəsindən maliyyələşdirilməsini qadağan edirdi. «Dram» Cəmiyyətinin vəzifəsi isə əsərlər səhnələşdirərək ikinci məktəb olan teatr vasitəsi ilə xalqımızın gözünü açmaq və bu yolla topladığı pullarla milli davamızı dəstəkləmək idi.

«Difai» firqəsinə gəlincə bu ehtiyacdən yaranmış bir təşkilat idi. Bu təşkilat xalqımızla insan kimi davranmayan, onlara qarşı cinayətkar hərəkətlər edən, erməni-azəri milli münaqişəsində ermənilərə açıqdan-açığa yardım edən rus hökumət nümayəndələrinə layiqli cəzalarını vermək üçün yaranmışdı. Xalqımıza qarşı cinayət törətmiş hər bir hökumət nümayəndəsinin hərəkəti tədqiq olunur və sonra öldürülürdü. Sonra bu dövlət məmurunun nə üçün öldürülməsi haqqında nəşr olunmuş bir bəyannamə ilə məlumat verilir. Bəyannamə həmişə «Difai» firqəsinin möhürü ilə möhürlənirdi.

«DİFAİ» PARTİYASININ YARANMASININ SƏBƏBLƏRİ

Çar üsul-idarəsi 1905-ci il inqilabını puça çıxarmaq üçün Azərbaycan şəhərlərində əsrlərlə yan-yana dost kimi yaşamış türk və erməni millətlərinin arasına nifaq saldı. Çar hökuməti bu zaman ermənilərə kömək etməkdən belə çəkinmədi. Ruslar azərbaycanlıların xoş gününü heç vaxt istəməmişdilər. Azərbaycan xalqı, bu gün olduğu kimi milli varlığı, din, dil, adət və ənənəsi ilə daima rusların diqqətini cəlb etmişdir. Azərbaycan xanlıqların istiqbalına çar Rusiyası tərəfindən zorla son qoyulduqdan sonra da xalqın tərəqqi və təkamül yolunda göstərdiyi fəaliyyəti və əldə etdiyi uğurları davam etdiyi üçün rusları təşvişə salırdı. Çar Rusiyasının ən mühüm siyasətindən biri Azərbaycan türklərini qaranlıq və çəhalət içində saxlamaq olmuşdur. Azərbaycan ziyalılarının ardıcıl şəkildə nümayiş etdirdiyi qeyrət sayəsində gündən-günə artan bu fəaliyyət xalqı rifah içində bir istiqbala və zəngin vətənlərinin məsud qoynunda idəllərinin bu sonsuz səadətində əzəli və əbədi nuruna qərq oldular (28 May 1918). İzahına ehtiyac gördüyümüz bu qeydlərdən sonra, «Difai» firqəsinin yaranma səbəblərini və hadisələri xatirə dəftərindən nəqlən açıqlamağa keçək.

Gəncə şəhəri Gəncə çayı ilə ikiyə ayrılmışdır. Şəhərin dağlıq hissəsində və dağlara doğru olan kəndlərdə ermənilər, obalıq hissəsində obaya uzanan kəndlərdə isə türklər yaşayırdı. Gəncənin türk məhəllələri arasında Noraşen adlı bir erməni məhəlləsi də var idi. Əsas türk məhəllələri isə bunlar idi: Ozan, Zərrabi, Əttarlar, İmamlı, Dördyol, Soflu, Səfərabad, Toyuqçu, Böyük Bağban, Bala Bağban, ermənilərin yaşayış hissəsində isə üç türk məhəlləsi -Molla Cəlilli, Çaylı, Hacıməlikli məhəllələri də var idi. Türklərlə ermənilər arasında nifaq düşəndən sonra bu məhəllələrin sakinlərindən qadınlar, uşaqlar və yaşlılar Gəncə çayını keçərək Türklər yaşayan məhəllələrə pənah aparırdılar. Məhələdə qalan kişilər isə ermənilərə qarşı vuruşurdular. Ermənilər qadınli-kişili türk məhəllələrində boş qalmış evlərə soxulur və talan edirdilər.

İgidliyi ilə məşhur Tatoğlu Qara öz adamları ilə birlikdə ermənilərə ağır zərbələr vururdu. Ermənilərin özləri onu öldürməyə cürətləri çatmadığından rus əsgərlərini ələ alaraq onların vasitəsi ilə öldürtdülər. Tatoğlunun ruslar tərəfindən öldürülməsini Gəncə əhalisi hüznə qarşıladılar. Bu hadisədən sonra türk-erməni münəqişəsi təzədən qızışır. Ermənilər tərəfinə iş üçün getmiş olan müsəlmanlar orda öldürüldüyü kimi, türk məhəllələrində alver edən ermənilər də burada qətl edilirdilər. Diqqəti cəlb edən bu idi ki, çar hökuməti və məmurları bu mühüm qanlı qırğına münasibətdə seyrçi mövqə tuturdu.

Qırğının ikinci günü iki tərəf də hazır vəziyyətdə bir-birilərinə hücum etmək işarəsi gözləyirdi. Bu əsnada Bakıda və Qarabağda da qanlı savaşların başladığı xəbəri Gəncədə sürətlə yayılmağa başladı. Əldə edilən məlumata görə, Qarabağdan gələn xəbərler daha faciəli idi. Qarabağda ruslar ermənilərə silah və hərbi sursatla kömək etdikləri üçün türklərdə silah və hərbi sursatın çatışmadığı hiss olunurdu. Qarabağa yardım etmək isə çətinləşirdi. Səbəbi isə Qarabağa gedən dağlıq yolun ermənilərin, Gəncə-Yevlax dəmir yolu isə rusların nəzarəti altında idi. Bir müddət sonra Gəncədə rus alayında qulluq edən və əslən Qarabağlı olan mayor Zülfüqar bəy Bağırbəylinin¹ şəxsi əşyaları adı altında Qarabağa silah atdırmaq mümkün oldu. Hadisənin üçüncü günü səhər erkən Kazak alayı komandiri general Fleyşerin (əslən alman idi) komandanlığı altında bir bölük süvari kazak bölüyü sürətlə meydana girdi. Kazaklar böyük Gəncə meydanında görünər-görünməz meydanın Dörd yol küçəsində və Sofulu tərəfdən kazakların

---

¹ Bağırbəyli Zülfüqar bəyin Birinci Dünya Müharibəsində 1915-ci ildə Qafqaz cəbhəsində ucqar Olti qəzasında məchul bir güllə ilə vurulduğunu ailəsinə xəbər verdilər. Sonradan məlum oldu ki, Zülfüqar bəy bir erməni tərəfindən vurulmuşdur. Ancaq rus komandanlığı tərəfindən qatil axtarılmamış və cinayət “məchul güllə ilə törədilmiş” deyə ört – basdır edilmişdir.

üzərinə xalq yaylını atəşi açdı və kazaklar meydanda bir neçə ölü və yaralı qoyaraq tez geri çəkildilər. Bir saat sonra polis rəisi və polislər meydana gələrək, silahları xalq tərəfindən alınmış cəsədləri və yaralıları apardılar. Bu kazak bölüyü meydana nə üçün gəlmişdi və nə etmək istəyirdi? Anlaya bilmədik. O gün axşama doğru məşhur qaçaq Dəli Alı kəndlərdən toplanmış iki min silahlı cavan ilə şəhərə girdilər.

Şəhərin məşhur adamları bir yerə toplaşdı, müsəlmanları gözləyən təhlükəni aradan qaldırmaq üçün müəyyən tədbirlər görməyə başladılar. Onlar qərara aldılar ki, qaranlıq düşəndə dağlıq tərəfdən ermənilərə hücum etsinlər. Nəhayət şəhərdən toplanmış min nəfər cavan da Dəli Alının dəstəsi ilə birləşərək axşam saat 7-də erməni məhəllələrinə hücum keçdilər. Gəncədə xalq qüvvələri Ələkbər bəy Rəfibəyli tərəfindən idarə olunurdu. «Nəşri-maarif» və «Xeyriyyə Cəmiyyəti» binası qərargah olmuşdur. Ələkbər bəy buradan xalqa müəyyən göstərişlər verir və vəziyyətə nəzarət edirdi. Gəncə şəhərində vəziyyətin gərginliyi çar üsul-idarəsinin yüksək rütbəli məmurlarını narahat etməyə başladığı üçün onlar general-qubernator (vali) Bauyerin ətrafına toplaşmış və nə edəcəklərini bilmirdilər. Nəhayət onlar belə bir qənaətə gəldilər ki, xalq hərəkatını Ələkbər bəydən başqa heç kəs dayandıra bilməz. Onlar bu məqsədlə Ələkbər bəyin yanına gələrək «Ələkbər bəy şəhərin yarısını məhv etmək fəlakətdir və ermənilər də tutduqları işdən peşmandırlar» deyərək ondan bu xalq hərəkatının dayandırmağı xahiş edirlər. Nəhayət, bu xahiş-minnətlərdən sonra Ələkbər bəy bu hərəkatı dayandırmaq əmrini verir.

Hər iki tərəfdə sakitlik təmin olunur və general-qubernator on türk və on erməni dəvət edərək onları barışdırır. Dəli Alı da iki minlik dəstəsi ilə şəhəri tərk edib dağlara çəkilir. Sonradan öyrənirik ki, ermənilərlə türklərin barışmaları Bakıda, Qarabağda olduğu kimi Tbilisidə də olmuşdur.

Ancaq Tbilisi barışığı daha maraqlı olduğu üçün təfəsilatı ilə yazıram: Bu dəfə barışıq Qafqaz canişininin yanında olur. Türklər bu barışıq zamanı on nəfər gürcünün də olmasını istəyirlər və on erməni, on türk, on gürcü canişinin hüzurunda toplaşirlər.

Canışın uzun bir nitq söylədikdən sonra barışığın olmasını istədiyini və var qüvvəsi ilə faciənin bir də təkrar olunmayacağına söz verərək və onlara barışmalarını təklif edir. Təbii ki, gürcülər və ermənilər barışıq istəyirlər. Türklər isə: «biz barışıq olmasın demirik, ancaq Tbilisidə ermənilər əksəriyyət təşkil etməkdədir. Biz türklər isə böyük Tbilisin bir məhəlləsində yaşamalıyıq. Biz qırğın törətmədik, soyqırırma məruz qaldıq. Hökumət də bu faciəli hadisəyə laqeyd qaldı. Əgər gürcü xalqı olmasa idi, əmin olun ki, türklərdən sülh üçün on nəfər də tapa bilməyəcəkdiniz. Demirik ki, barışmırıq, ancaq bizim tələblərimiz var. Canışın tələblərin nədən ibarət olduğunu soruşur. Türklər:

1 -Ermənilərin katalikosu Tbilisə gələrək bizim Şeyxülislamdan qətl üçün əfv diləyəcək;

2 –Qətl edilmiş türklərin qatilləri hökumətə təslim ediləcək. Ermənilər isə bu maddələrin aşağıdakı şərtlərlə yerinə yetirilməsini istəmişlər: «Katalikos xəstədir. Onun tərəfindən Yepiskop Baturyan Şeyxülislamın yanına gedərək qətlərdən kədərləndiyini bildirəcək. Ancaq, qatilləri rus məhkəməsinə verə bilmərik, çünki məhkəmə olarsa, bu iş uzanar. Bunlan erməni millətinin vicdanına həvalə edək. Onlar öz vasitələri ilə qatillərin cəzasını versinlər». Ancaq çar hökuməti törətdiyi hadisəni var qüvvəsi ilə ört-basdır etməyə çalışırdı. Məsələ qapanmışdı, ancaq hadisədə ruslarla ermənilərin birlikdə hərəkət etmiş olduğu xalqımızı çox ehtiyatlı və tədbirli olmağa sövq edirdi. Qafqaz canişininin xahişi ilə Bakıda qəzet çıxaran, xalqın, xüsusilə də ziyalıların rəğbətini qazanmış və milli Azərbaycan işləri ilə məşğul olan Əhməd bəy Ağaoğlu Gəncəyə gəlmişdir. Xalq hökumət tərəfindən böyük camayə dəvət edilmişdir. Camə ağzına qədər dolu idi və mən də orada idim. Əhməd bəyi ilk dəfə göürdüm. Ağaoğlu minbərin ikinci pilləkəninə çıxaraq, xalqa müraciət etməyə başladı: ” Möhtərəm gəncəlilər, türklərlə ermənilər arasında baş verən son hadisə hamımızı pərişan etdi. Nə müsəlmanlıq, nə də insanlıq belə vəhşi hərəkətə razı ola bilməz. Bu hadisə nədən oldu, nə üçün oldu, səbəbkarı kimdir, deyə tədqiq və müzakirəyə başlasaq, heç bir nəticə əldə edə bilmərik. Türklər və ermənilər olub-keçənləri utmaladırlar. Onlar bilməlidirlər ki, yer üzündə Allahın yaratdığı nə qədər vəhşi və yırtıcı heyvan varsa, başqa heyvanları parçalasa da öz həmcinslərinə toxunmurlar. Nə qədər ağır olsa da, bildirməliyik ki, vəhşi heyvanların etmədiklərini insanlar edir. Çar üsul-idarəsindən əsrlərlə əvvəl Qafqazda türklərlə ermənilərin dost və yaxşı qonşuluq münasibətində yaşadığını unutmaq olmaz. Tarixdə bu naqis hadisəyə oxşar heç bir hadisə qeydə alınmamışdır».

O vaxt gizli təşkilatımız ilhamını bir neçə məşhur millətpərvərlərimizdən alırdı. Bunların başında Ələkbər bəy Rəfibəyli, Ələkbər və Ələsgər Xasməmmədli qardaşları, Nəsim bəy Yusifbəyli, doktor Həsən Ağaoğlu dururdu. Onlar camedəki bu görüşdən sonra, Əhməd bəy Ağaoğlunu axşam yeməyinə dəvət edərək, onunla geniş söhbət edirlər. Azərbaycan xalqının gələcəyi qaranlıq olduğu və irəlində ruslar ermənilərin əli ilə bir pislik edə biləcəklərini nəzərə alaraq, xalqı yenidən təşkilatlandırmaq lazım idi. Bu təşkilatlanma vasitəsilə rus hökuməti ilə mübarizə etmək və ruslara anlatmaq gərək idi ki, biz asanlıqla istismara baş əyməyəcəyik. Rusların gözüni qorxutmaq üçün bir gizli terror komitəsi qurmağa, gizli firqənin «Difai» firqəsi deyə adlandırmaq qərara alınır. Az keçmədən «Difai» firqəsinə möhür hazırlamır. Firqənin ilk qurbanı Kiresçinski olmuşdur. Bu rus məmuru Gəncə general-qubernatorunun (valinin) Qarabağda müşaviri olmuşdur. Pis əməllərinə görə ona Gəncədə heç kim salam verməzmiş. Qəddar və pis əməllər sahibi olmasını özü də etiraf etmiş, bu məmur başqa yerə təyin olunmasını da hökumətdən xahiş etməyə məcbur olmuşdur. Qətlin ertəsi günü gecə «Difai» firqəsinin möhürü ilə divarlara bəyannamələr yapışdırılmışdır.

Bir həftə sonra «Difai» firqəsi Bilal adlı bir qarabağlının general Kalasapovu öldürmək üçün Tbilisiyə göndərir. Kim olmuşdur bu Kalasapov? O, Qarabağda diviziya komandiri olmuş və diviziyada qulluq edən erməni əsgərlərinə mülki paltar geydirərək, silahsız türkləri qətl etdirmişdir. Bu səbəbdən Tbilisiyə göndərilən Bilal iki gün sonra, ermənipərəst generalı küçədə öldürmüşdür. Beləliklə, ermənipərəst rus məmurları məhv edilirdilər. «Difai» firqəsi öldürülənlərin günahlarını yaydığı bəyannamələrdə aydın göstərirdi.

Bu hadisələrdən sonra rus məmurları qorxu içərisində bütün hərəkətlərini ölçərək, addım atırdılar. Onlar ciddi-cəhdlə «Difai» firqəsinin kimlər tərəfindən idarə edildiyini öyrənməyə çalışırdılar. Ancaq cəhdləri boşa çıxır, xalqımızdan bir şey öyrənə bilmirdilər. Çünki xalq bir şey bilmirdi, bilsə də heç nə söyləməzdi. «Difai» firqəsi heç bir yerdə qeydiyyatda deyildi, ancaq bir möhürü vardı. Bu möhürün kimdə olduğunu firqəni idarə edənlər də bilmirdilər. Rus hökuməti «Difai» firqəsinin bir üzvünü tapıb xəbər verənə və yaxud möhürü əldə edənə 50000 qızıl pul mükafatı verəcəyini vəd etmişdir. bu qiymətli vədlərə baxmayaraq hökumət «Difai» firqəsi haqqında heç bir məlumat əldə edə bilmirdi. Ancaq rusların təzyiqi artdığına görə firqə fəaliyyətini müəyyən bir zaman üçün dayandıрмаq məcburiyyətində qaldı. Səbəbi isə bir xəbərin alınması oldu. Rus idarələrində «Difai»nin xeyrinə işləyən adamlar var idi. Bunlardan ən mühümü çar hökumətinin gizli polisində tərcüməçi və katib işləyən Sədrəddin adlı bir şəxs idi. Günlərin birində o, «Difai» firqəsinin üzvü olmasını güman etdiyi bir nəfərə xəbər verir ki, Molla Hadı adlı bir şəxs gizli olaraq polisə gəlir və beş dəqiqə sonra tanımadığım bir erməni müfəttişinin otağına aparılır. Zənnimcə erməni Molla Hadiyə tərcüməçilik edir və onlar bu otaqda qalaraq uzun müddət söhbət edirlər. «Difai» toplantılarına ara verir, ancaq bütün cəhdlərini rusların nəyi təqib etdiklərini öyrənməyə yönəldirlər. Molla Hadı göz altına alınır. Tədqiqat nəticəsində Molla Hadının ruslara satıldığı aydınlaşır. Molla Hadının soyu araşdırılırsa da, onun Gəncəyə nə vaxt gəldiyi müəyyən edilə bilmir. Ancaq öyrənilir ki, Molla Hadını hər axşam mülki geyimli bir polis mühafizə edərək evinə qədər müşayiət edir. Gündüzlər də polis onu mülki paltarda arxasınca gəzərək qoruyur. «Difai» firqəsi Molla Hadının qətlinə fərman verir və bir gün sonra o qətlə yetirilir. Polislər cənazəsini evinə gətirirlər. Cənazə bir gün evində qalır. Mollalardan heç biri cənazə namazını qılıb dəfn etməyə cəsəət etmir. Nəhayət Molla Musa adlı birisi «Difai» firqəsinin üzvü ehtimal etdiyi bir tanışına yanaşır və ona «cənazə evdə qaldı, sən icazə ver mən gedim cənazə namazı qılıb dəfn etdirim» deyir. Tanışı Molla Musanın üstünə hirsələnib deyir: «Mənə nə, nə üçün məndən soruşursan, kim sənə nə edər get dəfn etdir». Molla Musa bu cavabı "Difai" firqəsi tərəfindən icazə sayır və Molla Hadını dəfn etdirir. Mən burada uzun müddət fəaliyyət göstərmiş «Difai» firqəsinin gördüyü bütün işləri sadalayası deyiləm. Beləliklə çar hökuməti ilə "Difai" firqəsinin arasındakı mübarizə 1906-cı ildən 1909-cu ilin ortalarına qədər davam etdi. Xalqımızın da, «Difai» firqəsinin də gəldiyi qənaətə görə, artıq rus

məmuruları hər vasitə ilə özlərini sevdirməyə çalışırdılar. Bu illərdə mən də gizli təşkilatda çalışırdım. Toplantılarımızın birində yoldaşlarımızdan biri: Artıq «Difai» fəaliyyətini dayandırır. Möhürü saxlayacağammı, yoxsa məhv ediləcək deyə soruşdu. Mirzə Məhəmməd «onu yox etməyəcəyik, o möhür gələcək Azərbaycan muzeyində saxlanacaq» dedi. Bununla da möhürün Mirzə Məhəmməddə olduğu aydınlaşdı.

1909-cu ildə Gəncə şəhərinə Rusiyadan Kruçkov familiarlı kənd təsərrüfatı mühəndisi olan bir rus gəldi. O, bütün ziyahılar ilə görüşür və hər kəslə səmimi yoldaşlıq edirdi. Bir axşam şəhər klubunda ətrafına bəzi ziyalı gəncləri toplamış. Kruçkovu gördüm və mən də onlara yaxınlaşdım. Kruçkov özünü bizlərə təqdim edir və «mən kənd təsərrüfatı mühəndisiyəm, ixtisasını çoxdan atdım, indi isə mən beynəlxalq «Espiranto» dili təşkilatının üzvüyəm. Burada «Espiranto» dili kursu açacağam və siz gənclərə iki ay içerisinde yazmağı, oxumağı və sərbəst danışmağı öyrədəcəyəm. Dünən erməni cəmiyyətindən çox razı qaldım. Siz də kurslara yazılm ki, dərhal dərsə başlayaq» dedi. Beləliklə, maarif idarəsindən icazə alındı. Şəhərin ibtidai məktəblərinin birində dərsə başladıq. Kruçkov bir tərəfdən dərsə davam edir, digər tərəfdən xalqın bütün təbəqələri ilə dil tapır və təbliğat aparırdı. O, demək olar ki, şəhərdəki bütün cəmiyyətlərlə yaxından əlaqə saxlayırdı. O, bir gün məndən «siz ruscadan türkcəyə tərcümə edə bilərsinizmi?» deyə soruşdu. Mən də cavabında «sizi bir nəfərlə tanış edərim, o sizə kömək edər» dedim. Mən onu gimnaziyada türk dili müəllimi olan Mirzə Məhəmmədlə tanış etdim. Onlar bir-biri ilə tezliklə dil tapdılar.

Kruçkov bir gün mənə özünün inqilabçı sosialist partiyasının üzvü olduğunu söylədi. Aradan iki ay keçdi, ancaq onun dil dərsləri o qədər də müvəffəqiyyət qazana bilmirdi. Bir axşam Mirzə Məhəmmədin xanımı tələş içində yanıma gəldi və dedi: «Başımıza fəlakət gəldi. Rus gizli polisindən gəlib, evi alt-üst etdilər və nə qədər sənəd var idisə götürüb apardılar. Onlar evdə tapılan möhürdən də şübhələndilər və onu da yoxlamaq üçün özləri ilə idarələrinə apardılar». Mən dərhal «Difai»nin möhürünün ələ keçdiyini anladım. Mirzə Məhəmmədin xanımı və iki kiçik yaşlı oğlu var idi. Ona təsəlli verib oturmağını xahiş etdim. Ancaq qadın oturmayaq «Uşaqları evdə tək buraxıb sizə xəbərə qaçdım» dedi və tələsik getdi. Mən dərhal gizli polisdə katib və tərcüməçi işləyən dostumun yanına getdim. O, mənə evin bağçasında qəbul etdi. O da mənə qədər kədərli idi. Biz bir müddət bir-birimizin üzünə baxaraq danışmadıq. Nəhayət mən nə edəcəyimizi soruşdum. O isə «bir şey edə bilməyəcəyik, möhür bütün millətçilərimizi məhv edəcək» dedi. «Dostum, bizi bu fəlakətdən qurtarsan, sən qurtara biləcəksən». O isə cavabında «mənə əlimdən nə gəlir. Mən bütün sənədləri möhürlə birgə seyfə qoydum. Rəis mənə səhər tezdən gəl bu kağızları tədqiq et, xüsusilə möhür çox əhəmiyyətlidir» dedi. Mən ona belə təklif etdim: «Dram cəmiyyətində saxladığımız inqilabçı sosialist partiyasının möhürünü götürüb sizə verim, siz də bu möhürü səhər «Difai» fırqəsinin möhürü ilə dəyişdirin və məhv edin». O, mənə

bu təklifimi qəbul etdi mən dərhal möhürü gətirib ona verdim və sabah axşam görülməyi qərara aldıq. Biz səhəri gün öyrəndik ki, bizim Kruçkov da həbs edilib. Mən axşamı dörd gözlə gözləyirdim. Nəhayət axşam oldu və tərcüməçi dostumla görüşdüm. O, vəziyyəti belə anladır: «İçəri girəndə gördüm ki, soba gurhagur yanır. Tez seyfi açıb möhürü oradan götürüb sobaya atdım və yerinə cibimdəkini qoyub qapısını bağladım. Sobada əllərimi qızdırarkən rəis içəri girdi və mənimlə salamlaşdıqdan sonra «Tez seyfi aç! Möhür məni bütün gecə narahat edib. Oxu görək o nə möhürdür» dedi. Mən dərhal seyfi açıb kağızları və möhürü götürdüm. Möhürü mürəkkəbə batırıb kağızın üzərinə basdım. Möhürün yazılan aydın görünür. Bir yerdə baxırıq. Rəis möhürün türk dilində olduğunu görüb oxu nə yazılıb deyir. Mən möhürün bir sosialist möhürü olduğunu söylədim. Kağızlardan rusca olan bəziləri türkcəyə tərcümə olunmuşdursa da, bəziləri hələ tamamlanmamış vəziyyətdə idi. Mən tərcüməçi dostumun bu sözlərindən sonra bir ah çəkdim və gözlərimi yumdum və düşüncəyə daldım. Sevinir və həm də kədərlənirdim. Bizə müqəddəs olan «Difai» möhürü - müstəqil Azərbaycan muzeyim zinətləndirəcək möhür - Azəri düşməni, Qarabağ canisi general Kalaşapovu Tbilisidə, vali müşaviri Kreçkinskini və polis müdiri Banikovu Gəncədə, erməni Vasilini və ən nəhayət, Molla Hadını qətl edilmələrini xalqa bəyan edən kağızı bəzəyən möhür düşmən sobasında yanarsan. Sən ey müqəddəs möhür sobada yanmağınla xalqımızı son dərəcə böyük bir fəlakətdən xilas edirsən.

Gözlərimi açıb tərcüməçi dostuma baxıram. Bilmirəm sevincdənmi, yoxsa kədərdənmi gözlərim yaşarır. Sonra tərcüməçi dostum sözünə davam edərək bunları qeyd etdi: «Biz Kruçkovla Mirzə Məhəmmədi üzləşdirdik». İstintaq zamanı Mirzə Məhəmməd susur, Kruçkov isə verilən suallara dərhal cavab verir: «Mən bu sənədləri Mirzə Məhəmmədə rus dilindən türk dilinə tərcümə etmək üçün vermişəm. Bu zaman polkovnik Mirzə Məhəmməddən «sən sosialistsənmi?» soruşur. Mirzə Məhəmməd «eyr» deyir. Polkovnik «əgər sən sosialist deyilsənsə, bu sosialist firqəsinin sənin evində nə işi var?» Yəni bu vaxt Kruçkov yenidən söhbətə qarışır və «möhürü mən ona vermişəm, möhür mənimdir» deyir.

Bu söhbətdən sonra Mirzə Məhəmməd yavaş-yavaş «vəziyyəti» anlamağa başlayır. Sonra Kruçkov həbs olunaraq Rusiyaya göndərilir. Mirzə Məhəmməd də Rusiya Daxili İşlər Nazirinin əmri ilə 5 il müddətinə Gəncədən İran sərhəddinə yaxın bir yerə sürgün olunur. Gəncə gəncləri göz bəbəyi kimi sevdikləri Mirzə Məhəmmədin ailəsini 5 il heç bir şeydən əziyyət çəkməyə qoymurlar. Mirzə Məhəmmədin sürgün olunmasından sonra Gəncə gimnaziyasında boş qalan müəllim yerinə «Maarif» Cəmiyyəti tərəfindən Mirzə Hüseyn adlı bir müəllim namizəd göstərilmişdir. Ancaq şəhərin rus olan maarif müdiri bu şəxsi təyin etmək istəmirdi. O, boşalmış bu yerə Əli Rza adlı o qədər də məşhur olmayan bir şəxsi təyin etmək istəyirdi. Gəncə «Maarif» Cəmiyyəti vəziyyəti Ələkbər bəy

Rəfibəyliyə bildirdi. O, axşam klubda maarif idarəsinin müdiri ilə görüşəcəyini qeyd etdi. Rəfibəyli klubda yaşlı maarif müdirindən gimnaziyaya Mirzə Hüseynin təyin olunmasına razılıq verin demişdir. Ələkbər bəyin bu sözlərindən sonra müdir bir az fikirləşdikdən sonra Gəncə gimnaziyasına Mirzə Hüseynin müəllim təyin olunmasına razılıq vermişdir. 1917-ci ildə rus imperiyası dağılmış, çar taxtından salınmış və Kerenskinin başçılığı ilə müvəqqəti hökumət qurulmuşdur. Millətlər zindanı olan Rusiyada hər məhkum millət milli qayələri üçün çalışır və imkan düşdükcə mərkəzdən uzaqlaşır. Kerenski də Rusiyanın parçalanmasına mane olmaq və Rusiyanın əvvəlki bütü məhkum millətlərini mərkəzə bağlamaq istəyirdi. Bu məqsədlə Peterburqdan Rusiyanın hər tərəfinə təlimatlar göndərilirdi.

Vəzifələrindən uzaqlaşdırılmış valilərin (qubernatorların C.Q., M.Ə.) səlahiyyətləri mərkəzi bələdiyyə rəisinə keçir və bunlara Vilayət Komissarı deyilirdi. Bu dövrdə Gəncə şəhərinin bələdiyyə rəisi olan mərhum Xəlil bəy Xasməmmədli Vilayət Komissarı olaraq işə başladı. Şəhərin görkəmli və siyasi işlərdə özlərini tanıtmış 25 türk və erməni bələdiyyə idarəsinə dəvət edildilər.

Kerenski işə təlimat verməkdə davam edirdi. Təlimatların birində Vilayət Komissarının rəhbərliyi altında icraiyyə komitəsinin təşkili (Исполнительный Комитет) və bu komitəyə siyasi partiya və cəmiyyətlərin də bir üzv daxil edilməsi tələb olunurdu. Gəncə şəhərində əhalinin əksəriyyətini türklər təşkil edirdi. Bu səbəbdən də türklər və ermənilər ayrı-ayrı qurduqları siyasi təşkilatlarından birisi türk və digəri erməni olmaqla sənət və əsnaf təşkilatlarından iki üzv ilə Bələdiyyə Məclisində iştirak etdilər. Bələdiyyə Məclisinin qəbul etdiyi proqramın ətrafında müzakirlər başlandı və seçki keçirildi. Türk və erməni təşkilatlarından İcraiyyə Komitəsinə seçilənlər yüksək təhsil görmüş millətçilər idi. Yalnız sənət və əsnaf cəmiyyətlərindən bir türk və erməni seçilmişdi. Bunlara Bələdiyyə Məclisindən əlavə edildi. Bunların da biri türk, digəri erməni idi. Seçkidən hər iki tərəf razı idi. Növbə siyasi partiyalara gəlmişdi. Sosialist bir erməni söz istədi. O zaman Rusiyada iki sosialist fırqəsi var idi. Erməni bu partiyaların tarixlərindən uzun-uzadı bəhs etdikdən sonra hər partiyadan iki nəfərin üzvlüyə qəbul olunmasını istədi və namizədlərin adlarını dedi. Bunlardan ikisi rus, biri erməni, biri də gürcü idi. Erməni sözünü bitirər-bitirməz zalda gurultu başladı. Türklərdən bir nəfər söz aldı və erməniyə xitabən: «Vətəndaş, bu saydığın sosialistlər çox qiymətli və bacarıqlı ola bilər, bunların varlığı və dəyəri sosialist mərkəzlərini məmnun edə bilər. Bu vilayətin xalqı sosialist deyil, millətçidir. Bunları ancaq türk və erməni millətindən olan millət xadimləri idarə edir və etməkdədirlər. Hər iki sosialist partiyasından bir türk və bir erməni seçilməlidir. Bunlar da burada yalnız xalqımıza aid məsələlər ilə məşğul olmalıdırlar və sosialist partiyalarının mərkəzləri ilə əlaqələrini kəsməlidirlər». Müzakirə sona çatdı. Bu zaman iclasın sədri iki məktubdan bəhs edəcəyini bildirdi. Məktubdan biri Gəncə şəhərində yaşayan ruslar tərəfindən yazılmışdı. Onlar İcraiyyə Komitəsinə ruslardan da bir nəfərin qəbul edilməsini xahiş edirdilər. Buna türklər etiraz etdilər və

məktubun müzakirə edilməsi rədd edildi. Ermənilər isə susurdular. İkinci məktub isə əsgərlərin "Soldatski Deputat" adlanan təşkilatına aid idi. Bu məktubda şəhərdə olan 15 min əsgəri təmsil etmək üçün məclisə beş nəfər nümayəndə daxil edilməsi xahiş olunurdu. Yenə türklərdən bir neçə nəfər söz alaraq sərt etirazlarını bildirdilər. Onlar «Rus əsgərləri hayasız və lazımsız yerə Gəncə şəhərində qalmaqdadırlar». Onların burada qalmağına artıq heç bir ehtiyac yoxdur. Əslində isə İcraiyyə Komitəsinin ilk işi onları Rusiyaya göndərmək olmalıdır. Getmək istəmədikləri təqdirdə zorla tərək-silah edilərək vaqonlara doldurulub dəmiryol idarəsinə təhvil verilməlidirlər dedilər. «Soldatski Deputat» təşkilatından göndərilən məktub rədd edildi və onların rusiyaya göndərilməsi təklifi isə qəbul edildi. İclas öz işini hələlik davam etdirirdi. Türklər məclisə «Adəmi-Mərkəziyyət» Partiyasından bir nəfərin daxil edilməsini təklif etdilər. Təklif qəbul edildi. Dörd saat davam edən müzakirə sona çatmaqda idi. Bu zaman bir erməni ayağa qalxaraq «vətəndaşlar, bilirsinizmi ki, erməni millətinin iki mühüm siyasi partiyası vardır: biri «Daşnak», digəri isə "Hınçak"dır» dedi. O, "Hınçaq" ın tarixini uzun-uzadı anlattı və sözüünə davam edərək bildirdi ki, bu partiyanın qayəsi qonşularla sülh şəraitində yaşamaqdır. Məclisə bu partiyadan da bir üzv seçilsə türklər heç bir şey itirməzlər, onsuz da onlar çoxluq təşkil edirlər. Hamı susurdu. Mən dördüncü sırada oturmşudum. Öndəki bir yoldaşa: «sən də «Difai» firqəsindən də bir üzv qəbul edilməsini və namizəd olaraq firqəni idarə edən Nağı bəyi təklif et» dedim. Yoldaş sözümlü dinlədi və dediklərimi yerinə yetirdi. Mən ayağa durub adımlı və ünvanımı söylədim. Bu zaman iclasda iştirak edən türklərin və ermənilərin gözləri məndə idi. Onlar on il çar hökumətini dəhşət və qorxu içində saxlayan gizli «Difai» firqəsinin təmsilçisini gördülər. Bizim qayəmiz məclisdə əksəriyyəti təmin etmək idi. «Difai» firqəsinə ehtiyac yox idi. Xalqımız istədikləri kimi rus üsul-idarəsinə ləğv edirdi.

Müzakirə bitdikdən sonra iclasın müfəssəl protokolu tutuldu o ertəsi gün Kerenskiyə göndərildi. Bir həftə sonra Kerenskidən teleqram alındı. Teleqramda «Difai» firqəsinin tarixi və əsasnaməsi barədə məlumat istənilirdi. Tezliklə istənilənləri göndərdik. Biz artıq «Difai» firqəsinin yenidən fəaliyyət göstərilməsinin zəruriliyini hiss edirdik. Biz firqənin fəaliyyətini nizama salmaq məqsədilə ilk iş olaraq silahlı gənclərdən Gəncə şəhərinin hər məhəlləsində «Difai» ocağı qurduq. Bu ocağın üzvlərinə hərbi təlim keçmək üçün hər ocağa bir zabit təyin edildi. İki ay keçdikdən sonra mükəmməl bir hərbi qüvvəsi olan «Difai» firqəsinin yardımını ilə Gəncə Milli Komitəsi rusların 218 və 219-cu ehtiyat alaylarının silahlarını alıb, özlərini isə şəhərdən dəmiryolu stansiyasına gətirdilər. «Difai» firqəsinin hərbi təlim və məşqləri rus əsgərlərini, hətta erməniləri də qorxudurdu.

Birinci Dünya müharibəsində ruslar Qafqaz türklərinin könüllülərindən ibarət olan altı alaydan bir diviziya təşkil edib, ona «Dikaya diviziya» adı verdilər. Bu diviziya rusların Tatar alayı dedikləri Azərbaycan alayı da daxil olmaqla

Dağıstan, Kabardin, İnquş, Osetin, Çeçen və müxtəlif Qafqaz millətlərindən təşkil edilmişdi. Ruslar bunlara hörmət və ehtiram etmədiklərindən vəhşi firqə mənasını verən «Dikaya diviziya» demişlər.

Yeri gəlmişkən bunu da qeyd edək ki, Azərbaycan xalqı azəri türkləri olduğunu ruslara qəbul etdirə bilmədi. Ruslar xalqımıza israrla Tatar, dilimizə Tatar dili dedilər. Onlar ziyahların etirazları nəticəsində Tatar sözünü işlətmədilsə də, yenə də türkcəni qəbul etmədilər və «Vətən dili», yaxud yerli dil dedilər. «Dikaya diviziya» 1917-ci il inqilabında rus əsgərlərinin təbliğatına uymadılar. Rus əsgərləri kimi öz zabitlərini öldürmədilər və hərbi nizam-intizama, ənənə və adətə sadıq qalaraq öz zabit heyəti ilə Qafqazdan özləri ilə apardıqları atlarının üstündə Vətənə döndülər. Diviziyanı təşkil edən və rusların Tatar alayı dedikləri Azərbaycan alayı da şəhərin böyük meydanında sıraya düzüldü. Ətrafda camaat toplaşdı. Bir tərəfdə məktəb tələbələri, digər tərəfdə «Difai» firqəsinin silahlı qüvvələri durmuşdu. Baş tərəfdə şəhərin məşhur şəxsləri, qarşı tərəfdə isə Azərbaycan alayı yerləşdi. Saat 11-də alay nizamla fərağat vəziyyəti aldı və alayı şəhər Milli Komitəsi «Xoş gəlmisiniz» deyər salamladı. Sonra Milli cəbhədə xalqımızın nələr etdiyi haqqında çıxışlar edildi. «Difai» firqəsi adından söz mənə verildi. Mən belə nitq söylədim: «Əziz və qəhrəman qardaşlarımız! Siz könüllü yazılarkən, rus ordusu ilə bərabər almanlarla vuruşmağa gedərkən sizdən bir heyət gizli təşkilatımıza gəlmişdi. Biz onlarla görüşüb uzun müddət söhbət etdik. Könüllü olaraq cəbhəyə gedişinizi xalqın bəyənmədiyi bizə söyləndi. Siz isə «müharibəyə getməkdə məqsədimiz ruslara kömək etmək deyil, qayəmiz sadəcə olaraq müharibə görmək və müharibə üsullarını öyrənməkdir» deyər cavab verdiniz. Siz haqlı çıxdınız. Göstərdiyiniz qəhrəmanlıqla mətbuat dönə-dönə qeyd etdi. Rus imperiyası çökdü. Rusiya anarxiya içində qovrulduğu kimi, rus ordusu da cəbhəni tərk etdi. Əsgərlər öz zabitlərini öldürdü. Hərbi nizam-intizam deyilən şeydən heç bir əsər-ələmət qalmadı. Ancaq siz öz zabit heyətinizlə milli nənə və adətinizə sadıq qalaraq böyük bir enerji və intizamla alqımızın önündə durursunuz, xalqımız sizi sevinclə bağrına basır. Milli Komitəmiz uğurla idarə etməkdə və xalqımızı təhlükəsiz sülh içində yaşatmaqdadır. «Difai» firqəsi Milli Komitəni silahlı qüvvələri ilə dəstəkləyir. Xalqımız Azərbaycan ordusunun nüvəsi olan sizlərdən böyük işlər gözləməkdədir». Mən sözlərimi bitirdikdən sonra alayın imamı olan şair Məhəmməd Hadi sözə başladı: «Əziz vətəndaşlarımız! Alayımızı təşkil edən Azərbaycan türklərinin göstərdikləri hərbi qabiliyyət və qəhrəmanlığı haqqında çox şey söyləmək olar. ancaq mən burada bir hadisədən bəhs edəcəyəm. Qızğın müharibə gədirdi. Samsonovun komandanlığı altında olan rus ordusu ilə alman qüvvələri möhkəm vuruşurdular. Samsonov ordusunun sağ cinahını «Dikaya diviziya»sı qoruyurdu. Almanlar rus ordusunun müqavimətini qıraraq, onu mühasirəyə aldılar. Almanlar mühasirəni daraldarkən ətrafla əlaqəsi kəsilən alay komandanlığımızın tədbirli rəhbərliyi ilə alayımız almanlara hücum edərək, cəbhəni yardı və alayı ikiye bölərək, yarılan mühasirənin sağ və solunu sıxışdırmağa

başladı. Beləliklə, beş alaydan ibarət olan qafqazlı qardaşları alman mühasirəsindən xilas edildi. Bu mühüm hadisə həftələrlə rus mətbuatının səhifələrində işıqlandırıldı. Çar alayın bu qəhrəman hərəkətinə görə onun bayrağına ən yüksək nişanını taxdı». Hörmətli və əziz şairimiz Məhəmməd Hadinin sözləri xalq tərəfindən sürəkli alqışlarla alqışlandı. Mən də həyəcanlanmışdım. Hamı kimi mənə də sevindirən bu əhəmiyyətli hadisəni 33 ildən sonra İstanbulda sabiq Dikaya diviziya»mn Dağıstan alayının zabitlərindən olmuş Əhməd bəy Avarlıdan eşitdim.

«GƏNCƏDƏKİ MÜBARİZƏ»

1905-ci ildən sonra Azərbaycanın hər tərəfində rus məmurları ilə mübarizə sürətlənmişdi. Gəncə şəhərində qurulan bir Milli komitə bütün milli işlərimizi idarə etməyə başlamışdır.

Ən geniş fəaliyyət qaçaqların rus məmurları ilə olan amansız mübarizəsi idi. Burada qaçaqların göstərdikləri qəhrəmanlıqlardan geniş bəhs etməyəcəyəm. Bu mövzuya aid ətraflı məlumat Ankarada nəşr olunan «Azərbaycan» jurnalının 1960/61-ci illərdəki 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11 və 12-ci saylarında verilmişdir.

1905-ci ildə başlayan mübarizə dayandırılmadan 1914-cü ilə qədər davam etdirildi. Birinci Dünya müharibəsinin başlanmasından sonra, mübarizənin əhatə dairəsi və metodu da dəyişdirilmişdir. Artıq qayaqlar köhnəlmiş berdanka (Martin əyarı) tüfənglərini beşaçılan deyilən mauzer tüfənglərlə əvəz etmişdilər. Qaçaqqlar və xalqımız bu tüfəngləri haradan alırdı? Alman ordularının önündə pərişan halda ordunu buraxıb qaçan rus əsgərləri silahları dəyər-dəyməzə satırdılar. Özlərini cəbhəyə çatdıran Gəncə cavanları bu tüfəngləri satın alaraq müxtəlif yollar və vasitələrlə onları Gəncəyə çatdırırdılar.

1916-cı ilin əvvəllərində Alman cəbhəsində rus orduları dalbadal məğlubiyyətə uğramışdır. Artıq zabit heyətinin çox hissəsi məhv olmuşdur. Ruslar bu itkilərin yerini doldurmaq üçün Rusiyanın müxtəlif şəhərlərində açdıqları kurslarda dörd ay ərzində ehtiyat zabitlərini tələm-tələsik hazırlayaraq cəbhəyə göndərirdilər. Biz rus ordusunu belə zabitlərlə dolmasına sevinirkən, rus məlumat agentlikləri heç gözləmədiyimiz belə bir xəbər verdi: Qafqaz türklərindən orduya əsgər alınacaq. Bu xəbər xalq arasında müəyyən təsir yaradır. «Difai» firqəsi silahlanıb dağlardakı qaçaqlarla birləşməyi düşünür. Bu vaxt Milli Komitədən bir şəxs Gəncə valisi ilə görüşür və xəbərin doğru olduğunu öyrənir. Milli Komitə vəziyyəti müzakirə edir və üç nəfərlik bir nümayəndə heyətini Tbilisiyə, canişinin yanına göndərilməsini qərara alır.

Ələsgər bəy Rəfibəyli (təqaüdcü), Xəlil bəy Xasməmmədli (vəkil, bələdiyyə rəisi) və Gəncə xanı Cavad xanın nəvəsi vəkil İsmayıl xandan ibarət bir heyət Tbilisə yola düşür. Heyətdəki hər iki vəkil hələ 1907-ci ildə Dumada

Gəncədən seçilmiş deputat olan zaman azərilərin hərbi qabiliyyətlərindən bəhs edərək Azərbaycandan da orduya əsgər alınmasını təklif etmişdilər. Ancaq çar hökuməti azəri xalqına inanmayıb, onlara daima şübhə dolu nəzərlərlə baxdığı üçün bu təklif rədd edilmişdir. Bu iki vəkil canişinlə görüşən zaman Dumadakı bu hadisədən bəhs edərək, xalqın qəlbinin qırıldığını və onların əsgərliyə çağırılmasını düzgün iş olmayağacağını söyləyirlər. Ancaq canişin bu haqlı sözləri dinlədikdən sonra «Bəli, Siz bu məsələdə haqlısınız, xalqınız da haqlıdır. Ancaq indi məqam gəlmişdir. Xalqınız orduya əsgər versin, onlar da. Cəbhədə qəhrəmanlıqlarını göstərsinlər və hökuməti utandırsınlar. Bunun başqa cür yolu yoxdur. Dediymiz buna etiraz olunmamalıdır» deyir. Vəkillərin susmaq məcburiyyətində qaldığını görəndə Ələkbər bəy Rəfibəyli sözə başlayır: (Ələkbər bəy 70 yaşlı təqaüdcü, uzunboylu, enlikürək, sərt baxışlı, ciddi görkəmli, məntiqli və yerli-yerində danışan, mədəni, cəsarət sahibi və xalqın sevimlisi olan bir şəxsdir. Bütün milli problemlərimizin həll olunmasını da o, öz üzərinə götürmüşdür. Eyni zamanda Azərbaycan tarixində şah əsərlər yaradan gizli “Difai” firqəsinin fəxri sədri idi. Bütün xalqımız kimi, düşmənlərimiz də onunla hesablaşmaq məcburiyyətində idilər. Ələkbər bəy mülki işlərdə dürüstlüyü və ədaləti ilə şöhrət qazandıqı üçün çar hökuməti onu yüksək bir orden olan «Stanislav» ordeni ilə təltif etmişdir). «Hörmətli canişin həzrətləri, yaşım yetmiş keçib. Çara qarşı bir düşmənçiliyimin olmamasını döşümdəki nişandan anlaya bilərsiniz. Mən hər yerdə və kimə qarşı olursa-olsun açıq danışanları sevirəm. Sizə bir sual verəcəyəm: siz hökumət tərəfindən gizli bir qərar olaraq bizi məhv etməyə bir qərar verməmişmi?» Bu sözləri eşidən canişin təəccüblənir və Ələkbər bəyə eşitdiklərinin tamamilə əsassız olduğunu, bunu düşünməyin belə səhv olduğunu söyləyir. Sonra Ələkbər bəy sözüünə davam edərək: «Madam ki, belədir, məni diqqətlə dinləyin. Bir saatdan bəri danışılanları dinləyirəm. Dostlarımla məntiqli sözlərinə olmaz deyər cavab verirsiniz. Sizdən soruşuram: hökumətiniz hansı üzlə bizdən yardım gözləyir və əsgər istəyir? Yüz ildən bəri bizlərlə daima əsir kimi rəftar etdiniz. Vətəndaşlığa da qəbul etmədiniz. Qonşularımız olan erməni və gürcülər üçün açdığınız məktəblərin yüzdə birini bizim üçün açmadığımız və bizləri qaranlıqda qoydunuz. Elm, bilik görməyən cahil kütlədən hər şey gözləmək olar. Rejiminiz xalqımıza sevgi yerinə nifrət aşılamış və nəticədə cahil quyduğunuz bu xalqdan əsgər istəyirsiniz. Toplayacağınız əsgərlər də sizin bu rejimə nifrət etməkdədir. Hətta cəbhədə də əsgərlər sizdən intiqam almaq məqsədi ilə əllərinə verəcəyiniz silahları özünüzdə qarşı çevirərək düşmən tərəfinə keçəcəklər. Sonra da hökumətiniz istər-istəməz bu hərəkətin hesabını arxa cəbhədə qalan xalqımızdan alacaq. Əslində hökumətimizin tarixində bunun nümunələri vardır. Bax, mənim sizdən soruşduğum şeylər bu mülahizələrə əsaslanmaqdadır» deyir. Canişin Ələkbər bəyi dinlədikdən sonra bir az yumşalır və «Söylədikləriniz doğrudur. İstəsəniz belə bir iş görə bilərsiniz. İmperator həzrətləri əsgər toplanması üçün əmr verməmişdən əvvəl mənim münasibətimi soruşur. Mənə qalsa, sizdən alınacaq əsgərlər cəbhəyə

göndərilməsin, arxa cəbhədə istifadə edilsinlər. Bunu sizə təmin edə bilərəm» deyərək bir fikir irəli sürür. Ancaq Ələkbər bəy canişinin sözlərinə bu cavabı verir: «Bu olmaz. Belə bir hərəkət xalqımıza edə biləcəyiniz hərəkətlərin ən ağır olar. Əgər arxa cəbhədə istifadə etmək üçün işçi qüvvəsinə ehtiyacınız varsa, bunu elan edin və verəcəyiniz muzu da bildirin. İstəyəm gedər». Bu sözlərin qarşısında fikir yürütməkdən aciz qalan canişin Ələkbər bəydən nə etmək lazım olduğunu soruşur. Bundan sonra Ələkbər bəy təkrar sözə başlayır: «Mən bir təklif edəcəyəm, nəticəsindən siz də razı qalacaqsınız, biz də. Ancaq bəri başdan bunu bildirək: bizim xalqımız süvari ordusundan başqa heç bir ordunu istəməyəcək. Siz Qafqazda əsgərlik etməyənlərdən könüllü əsgər toplamağa başlayın. Xalqımızın adlı-sanlı şəxsləri də bu işə yardım edərlər. Görəcəksiniz, toplanacaq əsgərlərin cəbhədə göstərəcəyi qəhrəmanlıqlar sizləri də, bizləri də, hətta sizin əsgərlərinizi də heyran edəcəkdilər». Bu danışıqlardan bir həftə sonra belə bir vəziyyət elan edildi. Yalnız Azərbaycan deyil, Qafqazın digər əyalətlərindən də könüllülər çıxdı. Qeyd: Ələkbər bəyin bu dəyərli təklifi haqqında canişin müfəssəl bir raport yazıb çara məlumat vermişdir. Bu rapordən istifadə edən çar hökuməti də arxa cəbhə işlərində istifadə olunacaq işçiləri Rusiya xalqlarından toplamayıb, Çindən gətirtmişdir.

Müharibə boyunca arxa işləri bu 200 min muzzdu çinliyə gördürürdülər. Ancaq 1917-ci il inqilabından sonra çar hökuməti devrildikdən sonra bu çinlilər də yiyəsiz qalmış və heç bir təşkilat onların ölkələrinə geri göndərilməsini boynuna götürmürdü. Firsəti əldən verməyən Lenin bu çinlilərdən istifadə etmişdir. silahlandırılan çinlilər «Çeka»ların ixtiyarına verilmiş və bunların sayəsində bolşevik hakimiyyəti möhkəmləndirilmişdir. Bununla əlaqədar olaraq rus xalqı belə bir məsəl düzəltmişdir: «Sovet rejimi - yəhudi beyni, çin süngüsü və rus axmaqlığı ilə qorunur». Azərbaycanlıların verdiyi bir alay ilə digər Qafqaz əyalətlərinin verdiyi beş alay birləşdirilərək bir diviziya quruldu. Təlim görmüş əsgərlərdən təşkil edilmədiyi üçün diviziyaya yad bir mənə daşıyan «Dikaya diviziya» adı verildi. Bu diviziya haqqında gərəklı məlumat Ankarada nəşr olunan «Azərbaycan» jurnalında verilmişdir. Xalqımız kütləvi, olaraq əsgərliyə cəlb olunmaq təhlükəsindən Əkbər bəy Rəfəbəylinin sayəsində xilas olur. Ancaq üç ay sonra Gəncə valisinə Qafqazdakı almanlarla əlaqədar bir teleqram gəlir. Ruslar o zamanlar almanlarla sərhədlərini almanlardan təmizləmək və Qafqazı xristianlaşdırmaq məqsədi ilə Qafqazda alman koloniyaları qurmuşdular. Teleqramda bildirildiyinə görə alman koloniyalarında yaşayan almanlar üç təbəqəyə ayrılmışdır: birinci təbəqənin əmlakına 60 qızıl, ikinci təbəqənin əmlakına 40 qızıl, üçüncü təbəqənin əmlakına isə 20 qızıl qiymət qoyulmuşdur. Halbuki alman kəndlilərindən ən kasıbının ev, tarla, əkinçilik alətləri, atları və digər heyvanlarının dəyəri bir neçə yüz qızıl dəyərində idi. Ən məlum hal isə əmlaklar təsdiq edilən qiymətlə xristian olan digər vətəndaşlara verilməli və almanlar da Sibirə sürgün edilməli idilər. Ədalətdən uzaq olan bu hadisə Gəncə xalqını çox pərişan etdi.

Şəhərin məşhur şəxsləri bir yerə toplaşaraq məsələni müzakirə etdilər, sonra belə qərara gəlirlər ki, Ələkbər bəy Gəncə valisi ilə görüşüb söhbət etsin.

Alınan qərardan sonra Ələkbər bəy Gəncə valisi Kovalyovun yanına gedir və gəlişinin səbəbini anlatdıqdan sonra sözə belə başlayır: - Gəncədə olsun, Qafqazın digər vilayətlərində olsun bir şəhərdə sizin qədər uzun zaman valilik edən başqa bir şəxs yoxdur. Xalqımızın sizə qarşı sonsuz bir sevgisi vardır. Gəncənin özündə və ətrafında hər kəs sizdən ədalətli vali kimi bəhs edir. Siz bu hörməti Gəncə əyalətində türk, erməni, müsəlman, xristian deyə heç kimi fərqləndirməməyinizlə qazanmışınız. İndi isə keçək əsas məsələyə: alman kəndliləri haqqında Çarın göndərdiyi əmri öyrəndik. Bunu eşidən azərilər çox məyus oldular. Rusiyanın bir ucunda Almaniya ilə müharibə edirsinizsə, buradakı alman kəndlilərinin nə qəbahəti var. Onlar ordunuza əsgər verirlər, vergilərini vaxtlı-vaxtında ödəyirlər. Onlar da bütün Rusiyada yaşayan xalqlar kimi hökumətə, orduya yardım etməkdən geri qalmırlar. Rahat yaşadıqlar halda onları pərişan etmək, var-dövlətlərini dəyər-dəyməzə əllərindən alıb başqasına vermək və özlərini də Sibirə sürgün etmək heç də ağılabatan iş deyil. Belə bir hərəkət qanuna sığmadığı kimi vicdana da sığmaz. Xalqımız xəbəri eşidən gündən almanlar qədər üzüntü içindədir. Xalqımız bu gün almanların başına gətiriləcək faciənin sabah da onlara tətbiq olunacağı qənaətindədir. Onların yeganə ümidi sizin belə bir haqsız zülmə razı olmayacağıdır. Əgər bu qərarı həyata keçirərsəniz, çox səhv bir iş görmüş olarsınız. Əgər hökumət qərarında israr edərsə, bunun nəticəsi heç də yaxşı qarşılanmayacaqdır. Onda siz bütün xalqımızın dövlətə qarşı üsyana qalxdığını görəcəksiniz və bunun da yeganə səbəbkarı yenə də hökumətimiz olacaqdır. Əgər belə xoşagəlməz hadisə baş verərsə bir vali kimi sizin də məsuliyyətiniz az olmayacaqdır».

Ələkbər bəyin bu təşəbbüsü öz təsirini dərhal göstərdi və rus hökuməti verdiyi qərarı ləğv etdi. Bu hadisədən bir xeyli sonra məsələdən xəbərdar olan alman kəndliləri Rəfibəyliyə öz təşəkkürünü bildirmək üçün onun yanına gəldilər.

Birinci Dünya müharibəsi dövründə alman kəndlilərini müdafiə edən Gəncə nəyə görə İkinci Dünya müharibəsi zamanı həmin alman kəndlilərini müdafiə edə bilmədi? Bolşevik rejimi çalışqanlıqları ilə tanınmış alman kəndlilərinin var-dövlətlərini əllərindən aldıqdan sonra nə üçün Sibirə sürgün etdi? Bu sualların cavabı çox qısa və bəsitdir: 1920-ci ilin aprelində Azərbaycanı işğal edən Qızıl Ordu və rejimin «Çeka»sı tarixdə misli görünməmiş bir qəddarlığını buradakı xalqa nümayiş etdirdi. Gəncə bu zülmə dözə bilmədi. Yenə tarixdə üsyan oldu. Üsyançılar 7-8 gün ərzində şəhərə hakim oldular.

Bolşeviklərin statistikasına görə, Qızıl Ordu bu üsyan zamanı 6 min nəfər itirdi. Ancaq üsyanın 9-cu günü bolşeviklər şəhəri dörd tərəfdən mühasirəyə alaraq, ermənilərin də köməyi ilə üsyanı yatıra bildilər. Şəhərə girən Qızıl Ordu böyük bir qırğın törətdi. Bu qırğından sonra bolşeviklər Gəncənin bir daha belini

dikəldə bilməyəcəyi qənaətinə gəldilər. Bax bu səbəbdən 1934-cü ildə gəncəlilər alman kəndlilərinin Sibirə sürülmələrini səssizcə, kədərlə seyr etdilər.

Gəncə üsyanının təfəsilatını da sonra verəcəyik. Gəncəlilər milli mübarizəmizi Milli Komitənin rəhbərliyi altında açıq və qapalı görünən məsələlər deyə iki hissəyə ayırmışdı. Açıq məsələləri Ələkbər bəy Rəfibəyli, gizli məsələləri isə Nəsim bəy Yusifbəyli idarə etməkdə idi. Milli Komitə bu şəxslərdən ibarət idi:

1. Nəsim bəy Yusifbəyli (hüquqşünas, Gəncə Bələdiyyə rəisinin müavini, Ədəmi-Mərkəziyyət firqəsinin lideri);
2. Ələkbər bəy Rəfibəyli (təqaüdçü);
3. Xəlil bəy Xasməmmədli (Gəncə şəhəri Bələdiyyə rəisi, hüquqşünas);
4. Ələkbər bəy Xasməmmədli (vəkil);
5. Əliş bəy Xasməmmədli (vəkil);
6. Həsən bəy Ağaoğlu (doktor);
7. Aslan bəy Səfiyurdu (vəkil);
8. Böyükmirzə Məhəmməd (müəllim);
9. Kiçik Mirzə Məhəmməd (müəllim);
10. Mirzə Hüseyn (müəllim);
11. Məhəmməd Bakir Şeyxzamanlı (Bələdiyyə üzvü);
12. Həsən Fəttah bəy (bank mühasibi);
13. Komitəçi Hacı Əli (tacir);
14. Sarı Hacı Ələkbər (tacir);
15. Nağı Şeyx (Gəncə Gənclik Təşkilatının rəisi).

Milli Komitənin qərarı ilə Nəsim bəyin sədrliyində beş nəfərlik icra heyəti də yaradılmışdır:

1. Nəsim bəy (Firqə lideri);
2. H.F. (polkovnik, zabitlərimizin təmsilçisi);
3. Aslan bəy Səfiyurdu (sosialistlərimizin təmsilçisi);
4. Pişnamazzadə Molla Məhəmməd (Dinimizin təmsilçisi);
5. Əhməd Cavad (gənclərimizin təmsilçisi).

Bu heyət daimi olaraq vəzifəsini icra edirdi. Fəaliyyətimiz bu qaydada davam edərkən Türk Ordusu Sarıqamışa hücum etdi. Bu ani hücum qarşısında ruslar təlaşa düşüb, nə edəcəklərini bilmirdilər. Onların ilk tədbiri İrəvandakı Mərkəzi Bankı boşaldaraq, Gəncəyə daşdılar (o zamanlar Qafqazdakı Rus Mərkəzi Bankı İrəvanda idi). Eyni zamanda Qafqazdakı bütün dövlət məmurlarına 200 manat (20 ədəd rus qızılı) verərək hazırlaşmalarını əmr etdilər. Ancaq bu məmurların arasında olan türklər vəziyyəti Gəncə gizli Komitəsinə bildirdilər. Gizli Komitə vəziyyəti müzakirə etdikdən sonra, Türk məmurlarının pulları almaları, ancaq təhrik ediləcəkləri zamanı getməyəcəklərini bildirmələri qərarını çıxardı. Xalqa da ruslar çəkildikləri təqdirdə sevinclərini bürüzə verməmək tapşırıldı. Təssüf ki, Sarıqamışa edilən hücum müvəffəqiyyətsizliklə nəticələndi. Tarix boyunca cəbhələrdə düşməyə qarşı qəhrəmanlıqları

ilə ad çıxaran Türk Mehmetçikləri Sarıqamışda təbiətin amansız qışına və hərbi əməliyyatlar zamanı edilən səhvlər nəticəsində məğlub olmuşdur. Türk ordusunu məğlub edən qara qış düşməyə zəfər bəxş etmişdir. On minlərlə Mehmetçik donaraq ölmüş, minlərlə türk qəhrəmanı isə əsir düşmüşdü. Əsirlər ruslar tərəfindən dərhal vaqonlara doldurularaq Sibirə göndərilirdilər. Yolda ruhlarını Tanrıya təslim edən yaralı və xəstə Mehmetçiklərin cəsədləri yol boyundakı dəmir yolu stansiyalarında qatar dayandırılaraq xalqa verilir və xalqımız da onları göz yaşları içində dəfn edirdi.

Milli davalarımızı davam etdirmək üçün hər bir işi vaxtında nəzərdən keçirib nəticə çıxarmalı və bunun üçün də fəaliyyətimizi sürətləndirməliyik. Bir neçə nəfərin yalnız bu işlərlə məşğul olması lazım idi. Bunu əsasən Gənclik Təşkilatının rəhbəri olduğum dövrdə başa düşmüşdüm.

GƏNCƏ GƏNCLƏR TƏŞKİLATININ FƏALİYYƏTİ

Gəncə Gənclər Təşkilatının gördüyü işlər və fəaliyyəti Milli Komitəni olduğu kimi, xalqımızı da məmnun etmiş və hörmətini qazanmışdır. Özüm kimi bir neçə dostumun da yalnız milli işlərimizlə məşğul olmalarını təmin etdikdən sonra çalışmalarımızı sürətləndirdi.

Təşkilatımız əsir daşıyan qatarlardan götürülən cəsədləri qəbul etmək üçün stansiyada daimi növbətçi saxlayırdı. Bir gün stansiyadan keçən bir qatardan dörd cəsəd düşürüldü xəbərini aldığımızda. Dərhal toplaşaraq əziz şəhidlərimizə cənazə mərasimi təşkil etdik. Göz yaşları içində söylənən nitqlərdən sonra onları əbədi məzarlara qoyduq. Anadoluda doğulan Türk Mehmetçiyi türklük uğrunda döyüşə atılır, ölür və yenə də Türk torpağı olan Azərbaycanda torpağa tapşırılırdı.

Mərasimdən sonra Gəncə şəhər Bələdiyyə rəisi Xəlil bəyin yanına gedərək Gənclik Təşkilatı adından onunla söhbət etdim və vəziyyəti anladım. İstədiyim bu idi: Qafqaz cəbhəsində əsir aldıkları əsgərləri ruslar vaqonlara dolduraraq Sibirə göndərilir. Xəstə olan əsirlər üzücü və ağır yola dözməyərək can verirdilər. Cəsədlər yolda stansiyalarda yerə düşürülürdü. Rus hökumət nümayəndələrinin bu qeyri-insani hərəkəti xalqımızı qeyzləndirirdi. Xəlil bəy məni dinlədikdən sonra Gəncə valisi ilə görüşəcəyini və nə lazımdırsa edəcəyini söylədi. Və nəticəni bilmək üçün axşam şəhər klubuna gəlməyimi tapşırırdı.

Axşam kluba getdim və Xəlil bəyi gördüm. Xəlil bəy mənə «Vali ilə görüşdüm. Sabah stansiyada geniş bir bina boşaldılacaq, orada düşərgə və xəstəxana qurulacaq. Hərbi qospitaldan həkimlər dəvət olunacaq, ayrıca olaraq hökumət və bələdiyyə həkimləri də bu işə cəlb olunacaqlar. Tbilisidən hərəkət edəcək əsir dolu qatarlar əvvəlcədən Gəncəyə bildiriləcək, həkimlər dərhal stansiyaya gedərək qatardakı əsirləri gözdən keçirəcək və xəstə olanlar düşərgədə çaxlarılacaqlar» - dedi. Xəbərə son dərəcə sevindim və təşkilatımın

adından Xəlil bəyə təşəkkür etdim. Təşəkkürə lüzum olmadığını, bu kimi işlərin bizim kimi onun da vəzifəsinin olduğunu və bundan sonra da bir istəyimiz olursa, bunu çəkinmədən ona söyləməmizi xahiş edən Xəlil bəy daha sonra məni axşam yeməyinə dəvət etdi. Ancaq aldığım xəbərdən duyduğum sevinci dostlarımla bölüşdürmək üçün tələsdiyimdən Xəlil bəyə təşəkkür etdim və ona «Xəlil bəy, Sizdən bir ricam da mənim həkimlərlə birlikdə heyətdə iştirak etməyimi təmin etməkdir. Yəni əsirlər həkimlərin söylədiklərini anlamazlar. Heyətdə tərcüməçi olaraq iştirak etmək istəyirəm» - dedim. Təklifimi məqbul sayan Xəlil bəy bu işi sabah Vali ilə görüşəndə razılaşırdığını bildirdi. Həqiqətən ertəsi gün stansiyada böyük bir bina boşaldıldı. Daha sonra binanın ətrafı məftil şəbəkə ilə çevrələndi və nəzarət üçün əsgərlərlə əhatə olundu. Mən də həmin gün valilikdən tərcüməçi olmağımı bildirən rəsmi sənədi aldım. Bu vəzifə üçün haqq almayacağımı öyrənən vali və Mərkəzi Komandanlıq mənə ayrıca təşəkkür məktubları göndərdilər. Əsirləri qarşılayacaq heyətdə üç həkim, mərkəzi komandanın yavəri və tərcüməçi olaraq mən də var idim. Həkimlərin üçün də şəxsən tanıyırdım.

Həmin gün əsir daşıyan bir qatarın saat 14-də Gəncə stansiyasında olacağını xəbər verdilər. Heyətlə bir yerdə stansiyaya gedərək gözləməyə başladım. Ancaq qatarın stansiyaya daxil olmasından on dəqiqə əvvəl bir bölük rus əsgəri stansiyanı dövrəyə aldı. Perrondakı mülki xalq gözləmə salonuna dolduruldu. Ancaq bir az sonra məni salona çağıran xalq rus əsgərlərinin əsirlərə hədiyyə verilməsinə icazə vermədiklərini, hətə bu əsgərlərin içində erməni olarsa, heç əsirlərin də yanına buraxılmayacaqlarını söylədilər. Vəziyyəti mərkəzi komandanın yavərinə bildirdim. Yavər bildirdi ki, qatarda 28 vaqon var. Hədiyyələr 28 kisəyə yerləşdirilib verilməlidir. Vəziyyəti xalqa izah etdim və dərhal kisələr hazırlanmağa başlandı. Bir az sonra qatar gəldi. Heyətimiz vaqonlara girərkən mən də türkcə xəstə olub-olmadığımı soruşurdum. Biçarələr şaşqın-şaşqın bizə baxır və özlərini müayinə etdirmirdilər. Onların bizə inanmadığını görüb onlarla söhbət etməyə başladım: «İndi durduğunuz stansiya Gəncə şəhərinin stansiyasıdır. Və şəhərin də əhalisi türkdür. Sizin öz qardaşlarıңызdır. Stansiyada xəstəxanamız var, xəstə olanlar burada müalicə olunduqdan sonra yollarına davam edəcəklər». Mənim bu söhbətimdən sonra xəstə olmayanlar da xəstəxanaya getmək istəyirdilər. Heyətimiz müayinə nəticəsində 40 nəfər xəstə müəyyən etdi. Daha sonra biz xəstə olmayan vaqonlara da girdik və bütün əsirlərin əhvallarını soruşduq. Həkimlər əsirlərə müxtəlif suallar verirdilər. Daha sonra xalq tərəfindən hazırlanmış kisələri vaqonlara «Türk xalqı tərəfindən Sizlərə hədiyyədir» deyərək verməyə başladım. Bu zaman vaqonların birinin pəncərəsindən gənc bir zabit bizi səsləyərək onların vaqonlarına da gəlməyimizi xahiş etdi. Biz vaqona girdik. Zabıt bizə: «Mən xəstəyəm, çox xəstəyəm. İki həftədir heç bir şəkildə istirahət etməmişik. Vaqonumuzda həkim var, ancaq dərman yoxdur» - dedi. O, sözünü bitrər-bitirməz

həkim olduğu anlaşılan bir bəy bizə yanaşdı və xəstənin vəziyyətini anladı: Həkimlər öz aralarında müzakirə etdikdən sonra mənə tərəf dönərək «Xəstəni götürək. Əgər arzu edərsə, həkimi də məmnuniyyətlə burada saxlaya bilərik. Bizə kömək edər» - dedilər. Həkimlərin qərarını türk hokiminə və zabitinə anladım və hər ikisi də razılaşıldılar. Hamımız birlikdə xalqla dolu salondan keçdik. Xalq hamılıqla ayağa qalxaraq əsirləri salamladılar. Qatar isə yavaş-yavaş stansiyadan uzaqlaşdı.

Xəstələri xəstəxanada yerləşdirdik. Mən ayrılmaq istəyən zaman baxdım ki, əsirlər mənim getməyimi istəmirlər. Onlara darıxmamağı, hər gün gələcəyimi və başqa qonaqlar da gətirəcəyimi söylədim. Daha sonra xəstəxanadan ayrılıb şəhərə gəldim və olub keçənləri yoldaşlarıma anladım. Biz öz aramızda hər gün əsirlərə vacib olan yemək və siqaraları çatdırmağı qərarlaşdırdıq. Beləliklə, yüzlərlə xəstə əsir qəbul edib müalicə etdikdən sonra Sibirə - düşərgələrə yola salırdıq. Qırduğumuz düşərgənin xəstəxanasında daimi olaraq 200 xəstə olurdu. Bunların başında əsir zabit Murad bəy dururdu. O və həkim düşərgənin sözü keçən adamı olmuşdular. Mərkəz Komandanının yavəri də əlimizdədir. Ayrıca düşərgənin rəisi də sözümdən çıxmırdı. Dostlarımız və yoldaşlarımızla düşərgəyə gəlir və burada istədiyimiz qədər qala bilirdik. Biz əsirləri Azərbaycanda türkcə nəşr olunmuş kitablarla və qəzetlərlə təmin edirdik. Bakıda Məmmədəmin Rəsulzadənin nəşr etdirdiyi «Açıq söz» qəzetini gündəlik olaraq əsirlərə çatdırırdıq. Gəncədəki bütün müəllim və şairləri düşərgəyə dəvət edir və əsirlərin darıxmamasını təmin edirdik. Onların ən çox sevdiyi şair Əhməd Cavad idi. Bir gün Gəncə tacirlərindən Hacı Həsən mənim yanıma gəldi və əsirlərə bir ziyafət vermək istədiyini söylədi. Vəziyyəti Xəlil bəyə bildirdim və validən icazə almasını xahiş etdim. Bir neçə gün sonra Xəlil bəy məni yanına çağırdı və «Hacı Həsənə söylə ki, zəngin və gözəl bir ziyafət versin. Əsirlərdən başqa vali, mən, Mərkəzi Komandan, hökumət, Bələdiyyə həkimləri və şəhərin məşhur şəxsləri də ziyafətdə iştirak edəcəyik» - dedi. Vəziyyəti Hacı Həsənə bildirdim. Ertəsi gün 300 nəfərlik bir ziyafət hazırlandı. Düşərgənin bağçasında masalar qurulmuş və buraya ən yaxşı Azəri çalğıcıları çağırılmışdır. Qonaqlar: Vali, Bələdiyyə rəisi, biri türk, digəri erməni olan Bələdiyyə rəisinin müavinləri, Mərkəzi Komandan və yavəri, polis müdiri, prokuror, bank müdirləri, şəhərdə mövcud olan cəmiyyətlərin rəisləri, türk və erməni tacirləri və müəllimlərdən ibarət idi. Yemək əsnasında Bələdiyyə həkimi Həsən bəy türkcə bir nitq söyləyərək «Əsir qardaşlarım, siz burada özünüzsə əsarətdə və qürbətdə saymayın. Ətrafınızda yaşayan şəhərlilər və kəndlilər də sizin kimi türkdürlər, yəni sizin öz qardaşlarınızdır. Bu günkü ziyafəti sizə qardaşınız Hacı Həsən ağa öz pulu ilə verməkdədir» dedi. Bu zaman Hacı Həsən yerindən durdu və «Doktor bəy, onlar bizi əsarətdən qurtarmaq üçün müharibə edirlər, onlar bizim üçün canlarını verirlər. Bir yemək nədir ki?» - dedi. Bu sözlər ziyafətdəkilər arasında bir soyuq sükunət yaratdı. Ancaq doktor Həsən bəy «Hacı, Hacı, sən otur yerində,

mən danışaram» deməklə böyük bir səhv etmiş olan Hacıni susdurdu. Hacı Həsənin söylədiyi sözlərin mənasını anlayan ermənilər bığlarının altından güldürdülər. Ziyafət çox gözəl keçdi və əsirlər çox razı qaldılar. Ziyafətdə iştirak edən qonaqlar da məmnun çöhrələrlə evlərinə dağıldılar.

MÖHTƏŞƏM MÜSAMİRƏ

1916-cı ilin yanvar ayında Gəncə Xeyriyyə Cəmiyyətinin (qardaş köməyi) mənfəətinə bir gecə tərtib edilmiş və gecənin fəxri rəisliyini Gəncə valisi Kovalyov üzərinə götürmüşdü. Mən bu gecəyə düşərgədəki əsir türk zabiti və həkimini də dəvət etmək istədim və fikrimi yoldaşlarıma da bildirdim. Biz onlar üçün Mərkəzi Komandanandan icazə almaq məqsədilə onun yanına getdik. Bizi yavər qarşıladı. Mən yavərlə tanış idim. Fikrimizi yavərə bildirdik. Yavər məni komandanın yanına apardı. Komandan istefada olan bir polkovnik idi. Babam yerində olan komandan əl ilə saqqalını tumarlayaraq nə istədiyimi soruşdu. Yavaş-yavaş sözə başladım. Qoca polkovnik məni diqqətlə dinləyirdi. Sözlərimdən məmnun olduğunu çöhrəsindən anlayırdım. Mən isə içimdən gəlməyən, səmimiyyətdən uzaq, aldadıcı sözlərimi inandırıcı bir tonla sıralayırdım: «Polkovnik həzrətləri, yer üzündəki müsəlmanların bir qismi böyük dövlətlərin himayəsində yaşayırlar. İngiltərə və Fransanın himayəsində yaşayan müsəlmanlar bütün insani haqlarından, hətta vətəndaşlıq haqlarından məhrum kələ kimidirlər. Ancaq Rusiya İmperatorunda yaşayan biz müsəlmanlar 35 milyon olmaqla rus mədəniyyətindən istifadə edərək, rus milləti ilə bərabər haqq və hüquqlara sahibik. Azadlığımızı və mədəni həyatımızı düşərgədə olan əsir Türk zabitinə və həkiminə də anlatmaq lazımdır. Bunun üçün bir rus zabiti nəzarətində hər iki əsiri keçiriləcək müsamirəyə dəvət etməmizə icazə vermənizi xahiş edirəm». Polkovnik gülümsər gözlərini gözlərimə dikərək «Yavrum, çox gözəl söyləyirsən. Ancaq bu iş tək cə hərbi iş deyil, Valinin də icazəsi şərtidir. Əgər vali icazə verərsə, mənim tərəfimdən də bir qadağan yoxdur» - dedi. Bundan sonra valinin yanına gedərək vəziyyəti ona anlatdım. O da razı oldu. Ancaq Mərkəz Komandanlığı ilə görüşüb icazəsini aldıgımı bildirdikdə düşərgəyə telefon edərək gərəkli əmri verdi.

Sevincimin həddi-hüdudu yox idi. Vəziyyəti dostlarıma bildirdim. Sevincdən uçurduq. Müsamirə günü düşərgə rəisi yanıma gələrək validən aldığı əmri bildirdi. Mən də ona vəziyyətdən xəbərdar olduğumu və axşam müsamirədən əvvəl əsirlərlə birlikdə mənim yanıma gələrlərsə, birlikdə yemək yeyə biləcəyimizi söylədim. Axşam bir yerə toplaşaraq böyük bir mehmanxananın restoranında yemək yedik. Salonda yemək yeyən yüzlərlə ziyalı gənc Türk əsirlərinin şərəfinə qədəh qaldırdılar. Saat 20-də müsamirəyə getdik. Vəziyyət xalq üçün böyük bir sürpriz oldu. Hamının gözləri əsirlərdə idi. Müsamirənin keçiriləcəyi teatr salonuna keçirik. Bizim üçün dörd nəfərlik yer hazırlanmışdı.

«Qardaş Köməyi» təşkilatı Birinci Dünya müharibəsi əsnasında qurulmuşdu. Qayəsi budur: Rus ordusunun, Türkiyəni Ş r  vilayətlərini işğal etdikləri zaman rusların və xüsusi olaraq rus orduları sırasında olan erməni əsgərlərinin v hşiliklərinə məruz qalan Türk xalqı imkan tapdıqca Qafqazın i erilərinə k ck n olaraq qaçırdılar. Onlar ancaq bu yolla özlərini qurtara bilirdilər. Təşkilat Azərbaycana gələn qaçqınlara yardım edir və işğal olunmuş vilayətlərdə sahibsiz qalan t rk uşaqlarını toplayaraq Azərbaycana gətirirdi. Bir tərəfdən uşaq, digər tərəfdən rus və erməni əsgərlərinin v hşiliyin  d z  bilməyən t rk xalqı qardaşları Azərbaycan xalqının ağışında yer tapırdılar. «Qardaş Köməyi» təşkilatı bunları qurduqları k ck n yurdlarında yerləşdirmişdi. K rp l r  c n uşaq bağıçaları v  yurdları qurulmuş, məktəbyaşlı olanlar isə məktəblərdə yerləşdirilmişdilər. Azərbaycanın hər vilayətində v  qəzasında «Qardaş Köməyi»nin şöbələri vardır. Xalqımızın səyi ilə toplanan pullarla k ck nl rin bütün məsrəflərini təmin edə bilirdik. Bu təşkilat «Qardaş Köməyi» adlı dolğun bir jurnal da nəşir etmişdir. Eşitdiyim görə bir ne  nüsxəsi İstanbulda da vardır.

Biz yerimizdə oturuq. S hn d  bir  oban qoyun otarır. Onun yanında iki nəfər gənc xalq aşığı «Koroğlu»dan dastanlar söyləyir. İxtiyar  oban onları dinlədikdən sonra d n r v  « vladlarım, mənə g ncliyimi anlatdınız. O sazı verin, mən də bir şey çalıb söyləyim» -deyir. G nclərd n biri sazını  obana uzadır v   oban s z  belə başlayır: ( oban rolunda oynayan məşhur musiqişünas v  bəstəkar Cəlil bəydir)

Ziya G yalp dastanı:

S r d n qoyunlar həmişə dəstə-dəstə
Ayrılmış s r d n qalmamış baxım
Asmanın  z m  dağılmış salxım
Olmaq istər, amma bağıban harada?
Gedəyim arayım  oban harada?
Uca dağılar çökmüş, belləri qalmış

Coşğun  ayların selləri qalmış
Xanlar yox meydanda əlləri qalmış
D ş nl r çox, amma qalxan harada?
Gedəyim arayım Xaqan harada?

Türk yurdu yuxuda, ey düşmən saqın
Uyuyan ölkəyə edilməz axın.
Dan yeri ağırmış, igidlər qalxın

Baxm yurd nə halda, vətən harada?
Gedəyim arayım Vətən harada?

Hər kəsin gözündə vətən öz yurdu
Sərhəddin düşməni, dərənin qurdu
Yad ellər Turanda xanlıqlar qurdu
Turandan yadları qovan harada?
Gedəyim arayım o xan harada?

Kırım harda qaldı, Qafqaz nə oldu?
Kazandan Tibetədən rus doldu.
Hatayda analar saçını yoldu
Şən yurdlar nə halda, viran harada?
Gedəyim arayım İran harada?

Başları ağarmış ixtiyar dağlar
Anar əski günü sel coşar, çağlar
Qaranquş ah çəkər, göyrəçin ağlar
Uzaq bir səs sorar: Turan harada?
Gedəyim arayım soran harada?

Qurultay toplansın Tanrı dağında
İlxan taxta çıxsın Ehma bağında
Bəylər solda dursun xanlar bağında
Sevmək günah deyil sevinc çağında
Görünmə toplanmış xanan harada?
Gedəyim arayım canan harada?

Oğuz xan bayramı baharda olsun
Otaqlar, çadırlar çiçəklə dolsun
Gənc qızlar oynasın, igidlər solsun
Bir aşıq bayılmış, dərman harada?
Gedəyim arayım Loğman harada?

Müsamirənin proqramına daxil olan folklor hissəsində Azəri oyunlarının və musiqisinin incəliklərini göstərilir. Mətbuatda əks olunmaya bu şerləri xalqımız əldən-ələ keçirərək əzbərləyirdi. Əsirlərdən məmnun qalıb-qalmadıklarını soruşuram. Mənə cavab olaraq «Gördüklərimizi başqası söyləsəydi doğrusu inanmazdıq.

Əsarətdə bu qədər varlıq yarada bilmək böyük müvəffəqiyyətdir» - deyirdilər. Teatr hissəsi bitdikdən sonra Türkiyə salonuna keçirik. Bu salonda türk dilində musiqi çalınır. Müsafirələrə qəhvə verilir. Biz dördümüz də bir masada otururuq. Digər bir masada da Qafqaz canişinin müavini Vatatski, tərcüməçisi şimali qafqazlı Heydər Bamat və Gəncə valisi Kovalyov oturmuşdular. Vatatski və Bamat Gəncədə müvəqqəti qonaqdılar. Türk dilində çalan çalğıçıların rəhbəri Cəmil gözümlərinə baxır. Mən onun nə istədiyini anlayır və gözümlə çalması üçün işarə edirəm. Orkestr «Sevastopol önündə yatan gəmilər» marşını çalır. Vali bizim masaya dönərək «Həqiqətən Osmanlı salonu» - deyir. Mən də təşəkkür edərək «sayənzadə» cavabını verirəm. Müsəmirə beləcə bitir.

ANARXİYANIN DOĞURDUĞU HADİSƏLƏR

1916-cı ilin sonlarında çar üsul-idarəsinin mərkəzi, cəbhələrdə yediyi ağır zərbələrin təsirindən sarsıntı içində idi... Rusiyanın bir çox yerləri və xüsusilə də Sibir özbaşına qalmışdı. Sibirdən Qafqaza axın başlamışdı. Bir tərəfdən vaxtilə katorqaya məhkum olub Sibirə göndərilənlər, digər tərəfdən də Sarıqamışda əsir düşüb Sibirə sürgün edilən Türk zabıt mehmətçiləri axın-axın Qafqaza doğru yola düşürdülər. Onlar gələcəkləri yeri də müəyyən etmişdilər. Gəncə, vaxtilə Gəncədə qurulan düşərgə və xəstəxanada gördükləri hörmət onları maqnit kimi bu şəhərə çəkməkdəydi.

Sibirə məhkum olunmuşlar Gəncəyə gələr-gəlməz kəndlərinə gedirdilər. Bəziləri Sibirdə tanış olub dostlaşdıqları əsir Türk zabıt və əsgərlərini də özləri ilə gətirərək kəndlərinə qonaq aparırdılar. Bir gün dostlarımdan biri mənə Sibirdən əsir bir türk zabıtının gələrək mehmanxanada yerləşdiyini söylədi. Tez mehmanxanaya getdim. Sonra öyrəndim ki, onun Gəncənin ətrafında Qaracaalevlidə qohumları var və oraya qonaq gedib. Bir həftədən sonra onunla görüşə bildim. Gənc bir zabıtdır. Bənizi saralmış və qansız görünürdü. Adı Hüsəməddin idi (Əski Kars millət vəkili Hüsəməddin Tuğac).

O, mənə Sibirdən necə qaçdığını, keçdiyi ucsuz-bucaqsız diyarların hamısının Türklərə məxsus olduğunu anlatdı. Hüsəməddin bəy daha sonra sözlərinə belə davam etdi: «Hər yerdə gördüyüm türklər əllərindən gəldiyi qədər mənə kömək etməyə çalışırdılar. Keçdiyim yollar təhlükəli idi. Ancaq təsadüf etdiyim insanların türk olması məni cəsarətləndirdi».

Hüsəməddin bəy və mən bir-birimizi ilk gördükdən sevdik. Mən elə o gün dostlarımla onu görüşdürüb tanış etdim. Onu Nəsim bəyin yanına da apardım. Hüsəməddin bəy az bir zamanda milli davamızın açıq və gizli tərəflərini bizim qədər öyrəndi və çalışmalarımızda iştirak etdi.

Bu zamanlarda bir neçə bədbəxt bolşevik təbliğatına uyub məşhur torpaq sahibi Zülqədərliyə nəslindən olan Allahyar bəyin mülkünə basqın edərək onun ailəsindən bir neçə nəfəri qətlə yetirdilər. Bu məlum xəbər Gəncədə böyük üzüntü yaratdı. Bu vəziyyətin digər mülkədarların da başına gəlməsinin qarşısını almaq üçün Gəncədə iki heyət qurularaq hadisə yeri olan Zəyəmə göndərildi. Birinci heyət Pişnamazzadə Molla Məhəmmədin rəhbərliyi ilə molalardan və tacirlərdən, ikinci heyət isə Hüsəməddin bəyin rəhbərliyi altında müəllim və münəvvərlərdən ibarət idi. Bu iki heyət kəndləri gəzərək müəyyən izahat işləri apardılar. Bir xeyli türk əsiri Sibirdən gəlib Gəncə şəhərində toplanmışdı. Bunların peşələrinin təyin edilməsi də olduqca çətin idi. Təşkilatımızın bu türk əsirlərini sağ-salamat Türkiyəyə göndərilməsini təmin etməyə nail olduq. Bu əsirlər mərkəz Gəncə olmaqla Yevlax stansiyası Qarabağ-Xudafərin körpüsü ilə İrandan keçməklə Türkiyəyə gedirdilər. Hər mənətaqə əsirləri digər mənətaqəyə təslim edir və beləliklə də bir həftə sonra əsirlərin Türkiyəyə çatdıqları haqqında xəbər alınır. Biz göndərdiyimiz türk əsirləri içərisində etibar edib inandıqlarımıza Türkiyəyə göndərmək üçün hazırladığımız məktubları da verirdik. Bu məktublarda Rusiyanın daxili vəziyyəti, sosialistlərin çarizmə qarşı fəaliyyətləri, qeyri-rus millətlərinin istiqlal hərəkatları, rus ordusunun hərbi qiymətinin qalmadığını, nizam-intizamsız qoyun sürüsünü andıqlarını və nəhayət, bütün rus millətinin böyük bir mənəvi pozğunluq içində olduqlarını anlatdırdıq. Bütün gənclər səfərbər halda durmadan, yorulmadan çalışırdı. Biz təşkilatın maddi tərəfini qətiyyənlə düşünməzdik. Gəncə Milli Komitəsinin xəzinəsi «Gənclik Təşkilatı»nın üzünə həmişə açıq idi. Ehtiyacı olan vəsait dərhal Milli komitənin vasitəsilə xalqdan toplanırdı. Bir gün yoldaşlardan biri rus gizli polisinin şefi olan Rəhim bəyin məni axtardığını və mənimlə görüşmək istədiyini söylədi. Rəhim bəy Qazağın Şıxlı kəndindən idi. O da əvvəllər bizimlə birlikdə «Gənclik təşkilatı»nda çalışmış və sonra polis xidmətinə keçmişdir. Vəzifəsi böyüyüb rəis oldu. 1912-ci ildə Gəncədə müəllim idi. İbtidai məktəb müəllimi işləyən zaman başına bir hadisə gəlmişdi. Rəhim bəyin işlədiyi məktəbdə tədris rus dilində, müəllimlər rus, erməni, gürcü, şagirdlər isə türk uşaqları idi. Bir gün Rəhim bəy rus dilində coğrafiya dərsi keçərkən sinfə mərkəzdən gəlmiş bir rus müfəttişi girərək dərsi dinləyir. Bu zaman Rəhim bəy xəritənin qarşısında durub şagirdə sual verir və şagird də çalışırdı. Bir ara, müfəttiş də müəllimin icazəsi ilə şagirdə belə bir sual verir: «Övladım, mənə Qafqaz millətlərini say.» Şagird bu suala «Qafqaz millətləri Türk, Gürcü və erməni millətlərindən ibarətdir» cavabını verir. Bu cavabdan çaşan müfəttiş «Övladım, böyük rus millətini unutdun» deyir. Uşaq qızararaq çəşir. Rəhim bəy dərhal müdaxilə edir və «Xahiş edirəm uşağı çəşdirməyin. Uşaq Qafqazın əsil millətlərini sayır. Ruslar buralara sonradan gəlmədir» deyir. Bu hadisədən bir ay sonra Rəhim bəy səbəbi göstərilmədən müəllimlikdən azad edilir.

Mən Rəhim bəyin məni axtardığını eşidəndən sonra, ertəsi gün onunla görüşdüm. Məni sevgi ilə qarşıladı. Ondan rus rejiminin səni necə oldu ki, gizli

polisə xidmətə götürdüyünü soruşdum. Rəhim gülərək «Bəli, bu ilk görüşdə təəccüblüdür. Ancaq hadisə Peterburqda Maarif Nazirliyindən qırağa çıxmamışdır. Mən isə müəllimlikdən çıxarıldıqdan sonra Gəncə valisinə müraciət etdim və mənə polisə qəbul etdilər. Ancaq ürəklərimiz əvvəlki kimi eynidir. Buna əmin ola bilərsiniz» dedi. Rəhim bəy daha sonra sözlərinə belə davam etdi: «Sizi buraya çağırmaqda məqsədim mühüm bir məsələni aydınlaşdırmaqdır». Sonra masasının gözündən bir şəkil çıxarıb mənə uzatdı. Gördüm ki, bir türk paşasının şəklidir. Şəkildəki şəxsin kim olduğunu soruşdum. Mənə bir gizli sənəd verərək oxumağımı xahiş etdi. Sənəddə Sarıqamışda ruslar tərəfindən əsir götürülən türk ordusu komandanı İhsan Paşa Sibirdən qaçmışdır. Onun Qafqaza gəlmək ehtimalı vardır. Onu tutub dövlətə təhvil verənə mükafat verilməsi də nəzərdə tutulmuşdur. Bir müddət bir-birimizə baxdıq. Nə edəcəyimizi soruşdum. Rəhim bəy mənə «Sizinlə bu Paşa haqqında söhbət etmək istərdim. İhsan paşa üçün çox diqqətli olmalıyıq. Gəncə şəhərində bir neçə əsir türk zabiti vardır. Ancaq onlar gizli yaşayırlar. Paşa isə belə yaşamağa razı olmaz. Əgər o Gəncəyə gəlmişsə və günün birində gəlsə onun şəhərə girməsinə imkan verilməməli və ona kəndlərdə sığınacaq verilməlidir» - dedi və ayrıldı. Mən məlumatı aldıqdan sonra apardığım bütün araşdırmalara baxmayaraq bir iz əldə edə bilmədim və İhsan Paşanın Qafqaza gəlmədiyi qənaətinə gəldim. İhsan paşanın Sibirdən qaçması və aqibəti o zaman bizlər üçün məchul qaldı.

Bu maraqlandığım qaçışın təfəsilatını 1922-ci ildə Trabzonda öyrəndim. 1920-ci ildə Qızıl Ordunun Azərbaycanı işğal zamanı Gürcüstanın mərkəzi şəhəri olan Tbilisə, Gürcüstanın bolşeviklər tərəfindən işğalından sonra da Ana Vətənə - Türkiyəyə müraciət edərək Trabzon şəhərində yerləşdim. O zamanlar türk milləti istiqlal savaşı aparırdı. Millət səfərbər olmuşdu. Türkiyəyə axın-axın gələn mühacirlərə sığınacaq və yardım edəcək heç bir təşkilat yox idi. Mühacirlərə ancaq Trabzon xalqı himayə edirdi. Mən də əlimdən gələdiyi qədər kömək edirdim. Dükanıma yanında üç oğlan uşağı olan bir adam girdi. Salam verdikdən sonra «Mən azərbaycanlıyam. Yer üzündəki cəhənnəmdən qaçaraq buraya gəldim. Mənim Türkiyədə dostlarım var. Onları və xüsusilə də İhsan Paşanı axtarıram. Onun İstanbulda olduğunu öyrəndim. Məni üç uşağımla birlikdə İstanbula göndərməyinizi xahiş edirəm. Paşanı tapıb uşaqları ona təhvil verə bilərdim. Mən necə də olsa özümü dolandıra bilərəm» dedi. Daha sonra cibindən bir kağızla bir şəkil çıxarıb mənə uzatdı. Aldım oxudum. İyirmi yeddi türk zabitinin adı yazılmışdı. Bunun nə olduğunu soruşdum. O, bunu mənə belə anlatdı: «Gənc olarkən bir hadisə ilə əlaqədar rus məhkəməsi tərəfindən katorqa işinə cəlb olundum. Quba şəhərindənəm, mənə məhkəmə qərarından sonra Sibirə göndərildilər. On il orada qaldım. Sonra azad buraxıldılar. Yaxşı pul qazanırdım. Evləndim üç dənə uşağım oldu. Bax bu da uşaqlar. O zaman Birinci Dünya müharibəsi baş verdi. Bir neçə aydan sonra Türkiyə də bu müharibəyə qoşuldu. Beynimdə min bir cür xəyalım

dolaşır və Vətənim Azərbaycan rusların əlindən necə xilas olacaq - deyə düşündürdüm.

Buna çox ümidli idim. Bu arada Qafqaz cəbhəsində əsir düşən türklərin Sibirə göndərildiyini gördüm. Gələn əsirlərə əlimdən gəldiyi qədər kömək etməyə çalışırdım. Bu arada rus əsir düşərgəsindən iyirmi yeddi zabit qaçırdım. Onlara vətəndaşlıqlarını bildirən sənəd də düzəltdim və özlərinə də bir xeyli pul verərək Qafqaza yola saldım. Bu gördüyünüz şəkil İhsan Paşa, ştab rəisi Fəthi bəy və mənim şəkillərim idi. O zamanlar beynimdə İhsan Paşanı qaçıрмаq planını cızırdım. Nə olursa olsun, bir türk Paşasını rus əsarətində qoymayacağam. Bu fikrimi bir görüşümüz zamanı İhsan paşaya açdım. Paşa təkrar ələ keçməyindən qorxurdu. Ona heç həyəcan keçirməməsini söylədim. Paşa mənə iki nəfər olduqlarını bildirdi. Mən də iki vətəndaşlığı bildirən sənədi hazırlayıb onları düşərgədən qaçırdım. Ailəmi orada qoydum və özümə çoxlu pul götürərək üç nəfər Çinə keçdik. Artıq azad idik. Mən geri dönməzdən əvvəl Paşaya qaçmalarını təmin etdim. İyirmi yeddi zabitin qeydlərini ona göstərdim, oxudu, çox məmnun oldu. Biz də yazaq dedik. Mən də əziz Paşam sizdən qeyd deyil, şəkil istəyirəm. Üçümüz də birlikdə şəkil çəkdirək dedim. Bax bu şəkli çəkdirdik Qubalım sözlərini bitirmişdi. Qalxıb əlini sıxdım. Və uşaqlarını da öpdüm. Onlara hədiyyələr aldım. Bunları bir qonaq evində yerləşdirib istirahətlərini təmin etdim. Onları necə olursa olsun, İstanbula göndərəcəyimə söz verdim. Onlardan ayrıldıqdan sonra Trabzon valisinin yanına getdim və məsələni ona danışdım. O da məni şəhərin bələdiyyə rəisinin yanına göndərdi. Bələdiyyə rəisinə də dərdimi anladım. O da məni paroxod nəqliyyat agentliyinə göndərdi. Ancaq agentlik dörd nəfəri bir səfərdə İstanbula göndərə bilməyəcəyini bildirdi. Onlar hər səfərdə ancaq bir nəfəri göndərə biləcəkləri təminatını verdilər. Heç bir nəticə əldə edə bilməyib dükanıma qayıtdım. Nə edəcəyimi bilmirdim, çünki dörd nəfərin bilet pullarını və yol xərclərini ödəyə biləcək vəziyyətdə deyildim. Bir xeyli düşündüm. Belə sıxıntılı anlarımda tanrımdan həmişə yardım görmüşdüm. Düşünərkən ağıma polis əfəndi gəldi.

Əziz oxucularım, burada sizə qəhrəman Türk polisini anlatdım Trabzonda bir dostumla sərraflıq (bir dövlətin pulunu müəyyən faizlə başqa bir dövlətin puluna dəyişmək C.Q.M.Ə.) edirdim. Bir gün dükanımıza bir polis girdi və 200 frankı dəyişmək istədiyini söylədi və daha sonra sözlərinə belə davam etdi: «Birinci Dünya müharibəsi zamanı Çanaqqalda əsgər idim. Ölümlə üz-üzə gələrək düşmənlə müharibə edirdik. Qarşımızda fransızlar var idi. Bir gün onlara şiddətli bir süngü döyüşü etdik. Fransızlar bizim süngü döyüşümüzə davam gətirə bilməyib, döyüş meydanında xeyli ölü və yaralı qoyub geri çəkildilər. Döyüşdən sonra əsgərlərimiz iki böyük çuxur qazdılar. Bir çuxura şəhid türk əsgərlərini, digərinə isə düşmən ölümlərini basdırdıq. Əsgərlərimizdən biri huşunu itirmiş fransız zabitini çuxura tərəf sürüyərkən onu gördüm və əsgərə «dayan, bu ölməmiş» deyə səsləndim». Daha sonra tibb işçilərini çağıraraq fransız zabitini xəstəxanaya aparmalarını bildirdim. Fransız zabitini həyəcanımı görəncə həyatını qurtarmağımı

anlamışdı. O, əlimi sıxaraq təşəkkür etdikdən sonra birlikdə xəstəxanaya getdik. Bizi həkimlər qarşıladı və fransız zabiti ilə fransızca danışmağa başladılar. Bu zaman mən də xilas etdiyim şəxsin bir fransız generalı olduğunu öyrəndim. Bu zaman fransız generalı həkim vasitəsilə mənim adımlı, soyadımlı və ünvanımı soruşdu. Mən də yazıb verdim.

Müharibə bitmiş, sülh dövrü başlamışdı. Hökumətimiz mövcud əsirləri qalib dövlətlərə qaytarmışdı. Düşmənlərimiz isə sülh müqaviləsinə əməl etməyərək İstanbulu işğal etmişdilər. Mən o zamanlar tərxis olunmuşdum və Üsküdar da polis vəzifəsində işləyirdim. Bir gün müdiriyyət mənə telefon edərək bildirdi ki, səni fransızların Türkiyədəki ordusunun Baş komandanlığından istəyirlər. Doğrusu qorxdum, getmək istəmədim. Vəziyyətimi müdirin müavininə danışdım. O da mənim getməyimi məsləhət gördü, getdim. Məni bir generalın yanına apardılar. Otaqda olan tərcüməçi məndən generalı tanıyıb, tanımadığımı soruşdu. Bu, həyatımı xilas etdiyim fransız generalı idi. General əlimi sıxdı və mənə verdiyi raportla Fransız hökumətinin mənə beş min frank hədiyyə və ömürlük ayda iki yüz frank maaş təyin olunduğunu söylədi. Aldığım beş min frankı İstanbulda dəyişdim. Və məmləkətim olan Trabzona gəldim. «Polis əfəndinin o zamanlar qürurla anladığı və mənim də sevinclə dinlədiyim bu hadisə gözlərimin önündən bir kino kimi gəlib keçdi. Mən bu düşüncələr içində olduğum zaman Qubalı da dükana gəldi. Bərabər Trabzon alay komandanının yanına getdik. Xatirimdə qaldığına görə, polkovnikin adı Qalib bəy idi. Uzunboylu arıq bir adam idi. Bizi çox səmimi qəbul edən polkovnikdən məni bir neçə dəqiqə dinləməsindən xahiş etdim və əvvəl polis əfəndinin, sonra da Qubalının macərəsini anladım. 27 zabitin qeydlərini və İhsan Paşanın şəklini göstərdim. Polkovnikə «Bəy əfəndi, üç uşağı ilə bu tayı bərabər olmayan mücahidi İstanbula göndərməkdə acizəm. Bir neçə dövlət orqanına müraciət etdim, ancaq heç bir nəticə əldə edə bilmədim. Bizləri siz hərbcilər yaxşı anlaya bilərsiniz. Bu işdə mənə kömək etməyinizi xahiş edirəm» - dedim. Polkovnik mücahidin əlini sıxdı və sonra seyfini açaraq, ona 25 lirə pul verdi. Yavərinə dedi: «Bu əfəndini götürüb Paroxod Agentliyinin rəisinin yanına apar. Məndən salam söylə. Üç uşağı ilə bu əfəndini «Pake» paraxodu ilə İstanbula göndərsin və peşələrini təmin etsin» - dedi. Beləliklə, mücahidi üç uşağı ilə İstanbula yola saldım. Onları bir daha görə bilmədim. Ancaq sonralar öyrəndim ki, qubalı mücahid İstanbula gələn kimi İhsan Paşanı tapmış və uşaqları ona təhvil vermişdir. İhsan Paşa da uşaqları internat məktəbində yerləşdirmişdir.

Aradan dörd il keçmişdi. İstanbula gəldim. Qubalı mücahidi axtardım. Onun və oğlunun birinin öldüyünü söylədilər. Digər iki oğlunun hərbi məktəblərdə oxuduqlarını öyrəndim. Sonra uşaqların izini tamamilə itirdim.

Türk əsirlərinin Sibirdən Gəncəyə axını davam edirdi. Gəncədə bir gün bir mehmanxana sahibi yanıma gələrək üç türk zabitinin mehmanxanasına gəldiklərini söylədi. Dərhal mehmanxanaya getdim və zabitlərlə görüşdüm. Ancaq bunlar

Sibirdən deyil, Türkiyədən gəlmişdilər. Vəzifələri də Qafqazda olub-keçənləri Türk ordusuna bildirmək idi. Onlar İraq cəbhəsində olan Türk ordusunun bir korpusundan idilər. Mənim ilə söhbət edən zabitin adı Müzəffər idi. Mənə «Sizin verdiyiniz məlumatlardan çox istifadə edirdik. Buraya da sizin yazdığınız plan üzrə gəldik. Artıq bu vəzifəni biz yerinə yetirəcəyik» - dedi. Baxdım ki, iş olduqca ciddidir. Onların bu şəraitdə mehmanxanada qalmaları çox təhlükəlidir. Onlara təşkilatçı yoldaşlardan Cəmil bəyin evində iki otaq hazırladıq. İşlələri təşkilatımız tərəfindən təmin edilirdi. Üç zabit burada sərbəst çalışırdı. Onlar Türkiyəyə keçəcək olan əsirlərə şifrəli məktublar verirdilər. Müzəffər bəy o zaman leytenant rütbəsində idi. Müharibə qurtarıqdan sonra Hərbi Akademiyada oxuyaraq qərargah zabiti olmuşdu. Mən ilk görüşümdə onun gələcəyinin çox parlaq olacağını hiss etmişdim. O, biliyi, düşünmə, analiz etmə bacarığı ilə seçilirdi. Müzəffər bəyin sonralar rütbəsi böyüyərək general oldu və Türkiyənin Baş Ştabında yüksək vəzifə tutdu. Sonralar isə istefaya çıxdı. Onun son vəzifəsi İzmir valiliyi idi. Elə bu vəzifədə də vəfat etdi. Bu general Müzəffər Tuğsavuldur. Nur içində yatsın.

1916-cı ildə Gəncədə leytenant olaraq gördüyüm Müzəffər bəylə 20 ildən sonra 1936-cı ildə İstanbulda yenidən rastlaşdım. Bu necə olmuşdur. Maraqlandığım bir hadisə yaddaşımdan heç vaxt silinməz. Bir dəfə gördüyüm və maraqlandığım bir şəxsi aradan nə qədər zaman keçərsə-keçsin təsadüfən gördüyüm zaman dərhal tanıyıram. Həmçinin bir gün İstanbulda Şirkəçidən keçirdim. Qarşıdan gənc və yaraşlıq bir general gəlirdi. Generala diqqətlə baxdığım zaman göz-gözü gəldik və keçdik. Ancaq mən yanılmadığıma əmin idim. Dərhal geri dönərək «Paşam bağışlayın, sizin adınız Müzəffər bəydirmi?» - deyərək soruşdum. O, mənə diqqətlə baxdıqdan sonra «Bəli» - dedi. Mən «Paşam 20 ilə yaxındır bir-birimizi görməmişik. Məni tanıya bildinizmi?» - deyərək soruşdum. Paşa mənə tanıya bilməmişdi. Bundan sonra «Mən gəncəli Nağıyam, Paşam» - dedim. Bir-birimizə sarılaşaraq öpüşdük. Birinci Dünya müharibəsinin sonuna doğru çar hökumətinin dağılmaq üzrə olduğunu gizli sosialist təşkilatlarından öyrəndik. Bizim ailənin torpaqları Gəncənin üç kilometrliyində idi. Bir gün torpağımız ərazisində gəzərkən bağbanın bir ov tüfəngi ilə mənə tərəf gəldiyini gördüm. Bu tüfəng bizim torpaqlarımızda icazəsiz ov edən ovçunun tüfəngi idi. Bir az sonra ovçu da bağbanın arxasında göründü. Mənə «Mən Gəncə stansiyasının müdiriyəm. Özüm də gürcüyəm» - dedi. Gürcünün tüfəngini geri verdim və ona birlikdə yemək yeməyi təklif etdim. Yeməkdən sonra söhbət etməyə başladıq. Təbiidir ki, bir gürcü ilə bir azərbaycanlının söhbəti çar rejiminin əleyhinə olacaqdı. Bir-birimizdən çəkinməyərək sözə başladıq. Gürcü rus çarının istibdadından yaxın günlərdə xilas olacağımızı və birlikdə qardaşcasına yaşayacağımızı ümidlə söylədi. Mən gürcüyə cavab olaraq «Rus idarəsi imperialist bir idarədir. İnşallah yaxın günlərdə Qafqazdan çəkilib gedəcəklər. Biz Qafqaz millətləri də hər birimiz müstəqil dövlət olacağıq» - dedim. Ancaq gürcü bu fikirdə deyildi. «Mən sizin

kimi düşünmürəm. Mənim mənsub olduğum təşkilat sosialist təşkilatıdır. Biz sosialistlər millət anlayışını qəbul etmirik. Rusiyada yaşayan rus və qeyri-rus millətlər hamısı birlikdə qurulacaq sosialist quruluşunda yaşamağı istəyirik. Biz belə bir dövlət quruluşunu yaratmaq üçün çalışırıq. Siz Qafqaz türkləri sosialist təşkilatınız olmadığından baş verəcək inqilabı hazırlıqsız qarşılayacaqsınız. Tanıdığım azərilər ilə görüşmüşəm. Hamısı rus rejiminə nifrət edirdilər. Ancaq bizim təşkilata qoşulmurlar. Halbuki elə gizli hadisələr cərəyan edir ki, sizin onlardan xəbəriniz olmur. Mən 20 illik sosialistəm. Bundan başqa qayəm yoxdur» - deyir. İkimiz də burada hiss edirik ki, dünya görüşlərimiz kəskin olaraq bir-birindən fərqlidir. Gürcü ayrılarkən mənim də çar rejimi düşmən olduğumu nəzərə alaraq gələn bazar günü bəzi gizli sənədləri gətirəcəyini bildirdi. Gürcü dediyi kimi bazar günü yenə gəldi. Gizli sənədləri mənə verdi və özü də ova çıxdı. Mən də bir ağacın kölgəsində oturaraq bu gizli sənədləri maraqla oxumağa başladım. Həm oxuyur, həm də gözlərimə inanmırdım. Oxuduqlarımın hamısı Dumada cərəyan edən və mətbuatda çap olunmayan materiallar idi. Oxuduqlarımın məni çar üsuli-idarəsinin yaxın günlərdə mütləq devriləcəyinə bir daha inandırdı. Duma deputatlarından Çxeidze Duma kürsüsündən var qüvvəsi ilə hayqırır. «Çar üsuli-idarəsi idarə deyil, saxtakarlıq şəbəkəsidir. Saxtakarların gizli zirzəmilərdə pul kəsmələri kimi, Çar idarəsi də saysız-hesabsız pul çıxarır». Digər bir deputat, Skoblev «Çar hökuməti tamamilə xalqın cibinə girəndir. Cibgirlərin xalqın cibinə girərək pullarını oğurladığı kimi, Çar idarəsi də artırdığı vergilərlə xalqın xəzinəsindən pullarını çəkir» -deyir. Hər iki deputatın sözləri xoşuma gəldi. Gürcünü tanıyırdım, ancaq Skoblevin adını ilk dəfə eşidirdim. Hələ onun rus olması da xoşuma gəlmişdi. Qəlbimdən hər iki deputatın da əllərini şükranlıqla sıxmaq keçdi. Nə xoş təsədüfdür ki, Skoblev ilə 1919-cu ildə Azərbaycan Cümhuriyyətinin mərkəzi olan Bakıda görüşdüm və əlini sıxdım. Milli Azərbaycan Cümhuriyyətinin məsud günlərindən biri. O axşam qaynım Əli bəyin evində idim. Birlikdə «Momuz» kabaresinə getdik. «Momuz»un sahibi münəvvərlərdən məşhur Hacı Həsənli Xudat bəy idi. O, məni də kabarenin rəsmi açılışına dəvət etmişdi. Ancaq o zaman vacib işim olduğundan iştirak edə bilməmişdim. Bizi görüncə çox məmnun oldu. Salon çox gur idi. Burada Bakının hörmətli milyon ailələri, bankirlər, generallar, vali, yüksək zümrəyə mənsub olan şəxslər də var idi. Kabare ona görə xoşuma gəlirdi ki, burada hər şey səmimi idi. Burada bir-birini tanımayanlar masaları uzaq da olsa salamlayıb və şəərəflərinə badə qaldırırdılar. Proqram zəngin, ancaq yorucu deyildi. Bəzən birisi yerindən qalxaraq söz söyləmək istədiyini bildirir: «Möhtərəm xanımlar və bəylər! Mən Rusiyadanam, yəni cəhənnəmdən Azərbaycana mühacirət etdim. Mənim kimi yüzlərlə kişi bu ölkəyə sığınmışdır. Bu mühacirlər arasında olan Moskva Operasının solisti xanım Kosiç də bu axşam bizimlə birlikdə buradadır. Gəlin hamımız ondan bizə bir şərqi oxumasını xahiş edək». Hamı alqışlayır, ancaq kimsə sənətkarın harada oxuduğunu bilmirdi. Bu zaman masalardan birindən uzunboylu bir xanım qalxır və şərqi

söyləməyə başlayır. Hər kəsi heyran edən bu səs uzun müddət alqışlanır. Daha sonra başqa birisi 40 yaşlarında bir bəy yerindən qalxır və «Mən Azərbaycana mühacirət etdim. Özümü sizə təqdim edirəm. Mən Kerenski hökumətinin sabiq əmək naziri Skoblevəm. Öyrəndiyimə görə bu axşam Azərbaycan Cümhuriyyətinin əmək naziri Səfeyrdü Aslan bəy də bizimlə burada olmaqdadır. Mən üzərimə götürdüyüm nazirlikdə müvəffəqiyyət qazana bilmədim. Səadəti cəhənnəmi tərək etməkdə gördüm. Qədəhimi Aslan bəyin şərəfinə qaldırıram və Tanrıdan ona uğurlar diləyirəm» - deyir. Bundan sonra Aslan bəy yerindən durub Skoblevə təşəkkür etdi. Bu zaman masamıza bir gənc yanaşdı və özünü şair Skaradevski deyərək təqdim etdi. Bizə «Mən salonu gəzərək qonaqların kim olduğunu öyrənirəm. Bir saat sonra səhnədə onları təqdim edəcəyəm. Sizə də özünüzü təqdim etməyi xahiş edirəm» - deyir. Əli bəy adını və neft işi ilə məşğul olduğunu söylədi. Mən də əksinqilab ilə mübarizə təşkilatının rəisi olduğumu söylədim. Duyar-duymaz üzümə baxdı və «Deyin ki, işim bitdi» - dedi.

Mən Skoblevin əlini sıxdım və «Dumada Çar üsuli-idarəsi haqqında söylədiklərinə əvvəl oxumuşam və çox xoşuma gəlib. Tanış olmağıma şadam» - dedim. Skoblev «Nə söyləyim, kommunizm dünya mədəniyyətinin xərçəngidir» - cavabını verdi. Bu zaman şair Skaradevski vəd etdiyi kimi səhnəyə çıxdı və salonda olanları bir-bir təqdim etmə tərzi və söylədiyi şerlərə dinləyənləri heyran etdi. Ən sonda bizim masaya işarə edərək «Əli bəy neft kralıdır. Yoldaşı isə çox təhlükəli və qorxuncdur. Xaricə sürgün olunmaq istəmiriksə, susaq» - deyərək sözünü yarımçıq kəsdi. Skoblev ilə tanış olmağımız bu şəkildə oldu.

İndi isə bir parça geriyyə, qaldığımız yerə qayıdaq. Mən Gəncə stansiyasının müdiri ilə əlaqəmi davam etdirir və ondan faydalı məlumatlar əldə edirdim. Bir tərəfdən rus cəbhəsindəki məğlubiyyətlər, digər tərəfdən Rusiya daxilində sosialist təşkilatlarının göstərdikləri fəaliyyətlər çar idarəsinə vurulan bir zərbə idi. Artıq çar rejimi son günlərini yaşayırdı.

1917-Cİ İL BÖYÜK RUS İNQİLABI

Hamımızın gözlədiyimiz gün nəhayət gəlib çatdı. Çürümüş nəhəng ağaca bənzər imperiyanın yığılması ilə Rusiyanın hər tərəfindən anarxiya başlamışdı. Çoxmillətli Moskvanı da qeyri-sabitlik bürümüşdü. Mərkəzdəki inqilabçılar toplaşaraq Kerenskinin rəhbərliyində müvəqqəti hökuməti qurdular. Ancaq bu hökumət çox davam gətirmədi. O dövrlərdə Rusiyada hakim olub onu idarə etmək çox çətin idi. Hələ Kerenski kimi xaraktercə zəif bir insan burada duruş gətirə bilməzdi. Mərkəzdə Kerenskinin ESER təşkilatı bolşeviklərlə mübarizə aparırdı. Rusiyanın digər tərəflərində isə hərbiçilər hakimiyyəti əllərinə almağa çalışırdılar. Onlar bəzi yerlərdə buna nail də olmuşdular. Hətta bu təşkilat türklərin əksəriyyət təşkil etmələrinə baxmayaraq, erməni və rus əsilli fəhlələrə arxalanaraq Bakıda

hakimiyyəti əlinə keçirdi. Gürcüstanın mərkəzi olan Tbilisidə hərbi təşkilat Ölkə Seymi idi. Bu təşkilat bir tərəfdən gürcülərlə mübarizə edir, digər tərəfdən də Qafqazı Moskvanın hərbi təşkilatına bağlamaq istəyirdi. Bu zamanlarda Gəncə şəhərində isə vəziyyət belə idi: «Şəhərdə iki rus ehtiyat alayı (218-219) var idi. Bunların əsgərləri ermənilərlə anlaşıaraq hərbi təşkilat (Soldatski Deputat) qurmuşdular. Onlar biz türklərə təzyiq edərək şəhərə hakim olmaq istəyirdilər. Biz isə hər iki ehtiyat alayının rus əsgərlərini və erməni təşkilatlarını qarşımızda dura bilməyəcək bir qüvvə sanırdıq. Hər an hakim vəziyyətdə idik. Bu zaman Gəncə şəhərinə Qafqaz cəbhəsindən bir kazak süvari alayı gəldi və kazarmalarda yerləşdilər. Kazakların gəlişi şəhərdəki rus əsgərlərinə cəsarət vermiş və vəziyyət bir anda dəyişmişdi. Rus əsgərləri bir neçə mülki əhalini vurmuş və buna cavab olaraq da bir neçə rus əsgəri öldürülmüşdü. O gün qaranlıq düşərkən əsgərlər kazarmalarına, xalq da evlərinə dağıldılar.

Eyni axşam Bələdiyyə rəisi fəlakətin böyüməməsi üçün fəvqəladə bir yığıncaq keçirir. Yığıncağa şəhərdəki rus hərbi qüvvələrinin yüksək rütbəli zabitləri, Gəncə Milli Komitəsinin üzvləri və bir də kazak polkovniki dəvət edilir. Bu yığıncaq Gəncənin Türk məhəlləsindəki Bələdiyyə binasında keçirildi. Müzakirələr axşam saat 20-də başladı. Yığıncağı Bələdiyyə rəisi -Xəlil bəy idarə edirdi. Müzakirələr çox qızgın və mübahisələr şəklində gedirdi. Bu zaman hərbi nümayəndənin rəhbəri Andreyev söz aldı və əsəbi halda yüksək bir tonla: «Söyləyəcəklərim bir rus əsgərinin son və qəti sözüdür. Sabahdan etibarən küçələrdə görünəcək hər silahlı mülki vətəndaşın silahı əlindən alınacaq və özü də cəzalandırılacaqdır» - dedi. Bundan sonra Milli Komitə rəisi Nəsim bəy yerindən qalxdı və Bələdiyyə salonunu cingildədən gur səsi bu çıxışı etdi: «Mən də sizlərə türk xalqının qərarını elan edirəm. Sabahdan etibarən Gəncə küçələrində silahlı olaraq görünən hər rus əsgərinin silahı əlindən alınacaqdır». Nəsim bəyin sözləri salonda olan türklər tərəfindən hərəratlə qarşılandı. Hərbçilərin nümayəndələri salonu tərk etməyə hazırlaşarkən şəhərdə olan kazak alayının komandanı Bələdiyyə rəisindən söz istəyir. Rus əsgərli geri dönüb polkovniki ayaqüstə dinləyirlər. Salonda tam sakitlikdir. Kazak alayının polkovniki getməyə hazır olan rus hərbiçilərinin nümayəndələrinə dönərək bunları söyləyir: «Bütün Rusiyada mövcud olan silahlı rus əsgərləri hərbi andı unudaraq komandirlərini ya boğmuş, ya da başqa formalarla öldürmüşdülər. Ancaq mən alay komandiri olaraq alayımın cəbhəyə getdiyim kimi, yenə alayımın komandiri olaraq məmləkətimizə dönürəm. Siz rus əsgərlərinə bunu xatırladıram. Bu gün Moskva ətrafında çarpışan iki cərəyan vardır. Bunlardan biri Leninin bolşevizmi, digəri isə Kerenskinin demokratizmi. Siz bu cərəyanlardan hansına mənsub olursunuz olun. Hər iki cərəyanın liderləri də millətlərin müqəddəratlarını özlərinə aid olduğunu elan etmişdilər. Bu ölkədə yaşayan xalqın ruslarla heç bir əlaqəsi yoxdur. Hökumətlərini öz əllərinə almaq istəyirlər və buna da haqları var. Siz əgər mənim kazaklarımin bu şəhərə gəlişindən cəsarətləninirsinizsə, bunu yaxşı bilməlisiniz ki,

mənim kazaklarım sizin haqsız hərəkətinizə tərəfdar deyillər və əsla da ola bilməzlər». Polkovnikin sözləri xalqımız tərəfindən hərərlə alqışlanır. Rus əsgərləri saralmış və qorxmış vəziyyətdə salonu tərk edirlər. Xalq kazak polkovnikini küçəyə qədər çiyinləri üstə çıxarırlar.

Biz polkovnikə yay klubunda ziyafət verməyə hazırlaşarkən o klubda Milli Komitə rəisi mərhum Nəşib bəylə görüşür. Bu zaman yanlarına yaxınlaşaraq onları ziyafətə dəvət edirəm. Ancaq Nəşib bəy mənə «indi ziyafətin vaxtı deyil, gör polkovnik nə söyləyir» deyir. Polkovnik «dostlarım, məsələ çox ciddidir. Mən nə qədər onlarla sərt danışdımsa da, kazaklarıma tamamilə güvənirəm. Sabah rus əsgərlərinin xalq ilə çarpışması zamanı, kazaklar rus əsgərlərinə yardım edərlər. Mən alayma istirahət etdirmirəm, gecə yarısı stansiyaya doğru hərəkət edirəm. Sizə qarşı rəğbətini isbat üçün də alayın ehtiyat silah və sursatını sizə qoyub gedəcəyəm» - dedi. Bundan sonra şəhərin məhəllələrini bir neçə nəfərlə dolaşaraq ruri təlimatı verdik. Aldığımız qərar belə idi: «Dan yeri ağızda bütün qüvvələrimiz məhəllələrində hazır gözləyəcəklər. Mənim məntəqəm Dördyol məhəlləsi idi. Stansiya küçəsi bu məhəllədən keçir. Kazak polkovnikinin verdiyi qərara görə hər on dəqiqədə yüz kazak keçəcək».

Ertəsi gün kazaklar keçməyə başladı. Xalqımız onları alqışlayır. Bu arada bir-birilərinə sarılıb öpüşənlər də olurdu. Nəhayət sübh tezdən kazaklar yola salınmışdı. Kazakların getməsindən sonra məhəllə varlılarından Məhəmmədəli dayı bizi sabah çayına dəvət etmişdi. Biz oraya gedərkən bir növbətçi həyəcanla yaxınlaşdı və silahlı olan rus əsgərinin kazarmalarından çıxıb stansiyaya doğru getdiklərini xəbər verdi. Dərhal geri döndük. Məşhur qaçaq Qənbər yoldaşları ilə birlikdə həmin rus əsgərlərini dövrəyə alıb tərpnəmələrinə imkan verməyərək tərkiləşdirirlər. Sonra bu əsgərlər həbs olunaraq «Ümid» pambıq fabrikinin zirzəmisinə salındılar. Beləliklə, axşama qədər şəhərdə silahlı olaraq görünən rus əsgərlərinin silahları əllərindən alınaraq yuxarıda adını çəkdiyimiz zirzəmiyə salındılar. Gecə toplaşan Milli Komitə günün hadisələrini müzakirə edirdi: Axşama qədər 60 silahlı rus əsgəri yaxalanmışdısa, silahsız çıxanlara heç kəs toxunmamışdı. Rus əsgərləri bizi hədələsələr də artıq heç bir tədbirə əl atmamışdılar. Milli Komitə tərəfindən o gün şəhərdə müharibə vəziyyəti elan edildiyindən xalq səfərbər edilərkən silahlı küçələrdə dolaşırdı. Komitənin iclası gecə saat 24-ə qədər davam etdi. Xalqımızın həyəcanı və günün uğurları diqqətə alınaraq iclasın sonunda qəbul olunan qərarla öz əksini tapdı: «Gecə səhər açılmadan dörd kazarma xalq qüvvələrimiz tərəfindən mühasirəyə alınacaq və hər kazarmaya Komitə üzvlərindən dörd nəfər gedərkən silahları təslim olunacaq. Bu zaman təslim olmayıb müqavimət göstərən məhv ediləcək. Milli Komitənin binası önündə toplaşanlar qərarı öyrənib məhəllərə lazımı təlimatlar vermişdilər».

Səhərə yaxın saat 4-də kazarmalar mühasirəyə alındı. Təşkil olunan nümayəndə heyətində mən də var idim. Biz lazımı işarəni alan kimi bizə tapşırılmış

kazarmaya yaxınlaşdıq. Kazamra dörd bir tərəfdən mühasirəyə alınmışdı. Kazarmanın qapısını döydüm. İçəridən bir səs kim olduğumuzu soruşdu. Ona Milli Komitə üzvü olduğumu söylədim. Bir az sonra qapı açıldı. Rus əsgərlərinin rəngləri qaçmış və sapsarı olmuşdu. Qapını açan çavuşa Komitənin qərarını təbliğ etdikdən sonra təslim olmalarını söylədim. Çavuş bir az düşündükdən sonra silahları təslim etdikləri təqdirdə onlara imzalı sənəd verib-verməyəcəyimi soruşdu. Bir tərəfdən müsbət cavab olsada. Mövcud silahların nömrələrini də qeyd etdirmək istədi. Çavuşa isə bunun vaxtın azlığına görə mümkün olmayacağını və ancaq tüfənglərin (makanalı tüfənglərin) neçə dənə olduğu haqqında imzalı sənəd verə biləcəyimizi anladım. Bunu qəbul edən çavuş daha sonra silahlarını təhvil verəndən sonra onların sonrakı talelərinə təminatı kim verəcəyini soruşdu. Mən ona cavab olaraq qapının önünə toplaşmış rus əsgərlərinin və çavuşun da əşidə biləcəyi səsle «sizi əhatə edən və silahlarını almaq istəyən xalqımız türkdür. Hər qüvvə və qüdrətə malik olsalarda, vəhşi deyillər. Silahlarını təhvil aldıqdan sonra sizi stansiyaya aparıb Rusiyaya, evinizə yola salacağıq» dedim. Silahları təhvil alınan 4 kazarmanın əsgər və zabıtları elə o gün stansiyaya gətirildilər. Artıq Gəncə şəhərinin içində rus əsgəri deyərək bir varlıq qalmamışdı. Milli Komitə hər şeyə hakim idi. Şəhərdəki polis və qəzalardakı jandarm idarələri Milli Komitənin əmrinə tabe idi. Azlıqda qalan erməni və ruslarda təhlükəsiz yaşamaqda davam edirdilər. Bu hadisədən bir az sonra məni və qaçaq Qənbəri Tatoğullanın toyuna dəvət etmişdilər. Mən toyda əylənərkən Milli Komitə rəisi mərhum Nəsim bəydən Milli Komitənin qərarını bildiren bir xəbər aldım. Verilən xəbərə görə Tbilisdən bir rus diviziyası Gəncə üzərinə gəlirmiş. Rus diviziyası şəhərdən 30 km məsafədə yerləşən Şəmkir stansiyasında qarşılanacağından bizim Şəmkirə qədər olan yolboyundakı kəndlilərə vəziyyəti bildirib ertəsi gün tezdən Şəmkir stansiyasında olmağımız istənilirdi.

Milli Komitənin əmrini yolboyundakı kəndlilərə elan etdikdən sonra ertəsi gün səhər tezdən hamımız birlikdə Şəmkirə çatdıq. Bu zaman nə görsək yaxşıdır? Gəncənin bütün əli silah tutanları oraya toplaşmışdı. Bu xəbəri Milli Komitəyə Tbilisdə rus əsgərlərini qovub yurdlarına hakim olan gürcülər vermişdilər. Onlar bir zirehli qatarın içindəki 300 nəfər gürcü əsgərini də bizə köməyə göndərmişdilər. Xalq qüvvələrimiz və zirehli qatar içindəki gürcü əsgərləri Şəmkir stansiyasında hazır vəziyyətə gözləyirdi. Bir az sonra rus əsgərləri ilə dolu qatar stansiyaya yaxınlaşıb xalqdan 300 mert alan dayandı. Onların yanına bir heyət göndərdik. Uzun müddət danışmaq apardıq. Sonra rus əsgərlərindən bir heyəti stansiyaya dəvət edərək vəziyyəti onlara anladığımızı və göstərdik. Müzakirədə zirehli qatarın komandanı - gürcü polkovnikidə iştirak edirdi. Biz ruslara təslim olmaqdan başqa çarələri olmadığını anladığımızı və silahlarını təslim etdikləri təqdirdə vətənlərə gedə biləcəklərini də bildirdik. Təklifimizi qəbul etdilər və silahlarını gecə təslim edəcəklərini söyləyirdilər. Alınan qərara görə rus qatarının vaqonları bir-bir zirehli qatara yanaşacaq və silahlar təslim edildikdən sonra yollarına davam

edəcəklər. Universitet və litsey tələbələrindən bir qrupuna silahları təslim almaq tapşırılmışdı. İlk vaqon zirehli qatara yanaşaraq silahlarını təslim etdi. Ancaq ikinci vaqon zirehli qatara yanaşdığı zaman ani olaraq vaqonların qapıları açıldı və ruslar tərəfindən zirehli qatarın təkərlərinə atəş açmağa başladılar. Bir tərəfi çəkən zirehli qatar hərəkət edə bilmədi. Rus əsgərləri hücumu keçərək atəş açmağa başladılar. İlk anlarda 15 tələbə ilə 40-a qədər gürcü əsgəri vuruldu. Ancaq, rus əsgərlərinin bu vəhşi, alçaq hərəkətlərini gören xalq qüvvələrimiz hücumu keçərək axşama qədər rusların müqavimətini qırdılar. Qaranlıq düşməyə başlayarkən silahlarını yerə atan rus əsgərləri təslim olmağa başladılar. Ertəsi gün isə rus əsgərlərini vaqonlarına doldurub Rusiyaya göndərdik.

Rus diviziyasını məğlub edən xalqımız, şəhərə qayıtmış və rus əsgərlərindən alınan silahları olmayanlara paylanılmışdı. Ancaq kimsədə zəfər və şənlik nəşəsi yox idi. Çünki savaşa 15 şəhid vermişdik. Ertəsi gün xalqın göz yaşları arasında şəhidlərimizə dəfn mərasimi keçirildi. Şəhidlərimizin məzarları başında çıxış edən Milli Komitə rəisi mərhum Nəsim bəy nitqini «Nə mutlu ki, ilk şəhidlik zirvəsinə çatan bu gün dəfn etdiyimiz əziz övladlarımız oldular.» cümləsi ilə bitirdi. Bu hadisədən sonra Bakıda Qafqaz qurultayı topladı. Qurultayda Gəncə xalqını idarə edən «Ədəmi Mərkəziyyət Partiyası»nın sədri Nəsim bəy ilə «Müsavət Fırqəsi»nin sədri Məmmədəmin Rəsulzadə hər iki partiyanın da qayəsinin bir olduğunu nəzərə aldıqdan sonra birləşməyi qərara aldılar. Hər ikisinin də müştərək qayəsi istiqlal idi. Müzakirə edilən partiya proqramında Misaqi Millinin və Konstitusiyanın ana xətləri müəyyən olunmuşdu.

Bu zamanlarda rus əsgərləri Qafqaz cəbhəsini boş qoyaraq geri çəkildilər. Qaçan bu əsgərlərin bir məqsədi Rusiyaya evlərinə qayıda bilmək olar. Rusiya hökuməti Qafqaz cəbhəsindəki bu anarxiyanın qarşısını almaqda aciz idi. əslində elə Rusiyanın hər yerində anarxiyanın bu vəziyyətini ən yaxşı bilən müttəfiqləri olan ingilislərlə, fransızlar idi. bu iki böyük dövlət rusların müharibəsindən çıxdığını görünce Qafqaz cəbhəsini erməni və gürcü əsgərləri ilə doldurmağa çalışdılar və Qafqazı idarə edən Seym hökumətinə də gürcü, erməni və azərilərdən bir korpus qurulması qərarına gəldilər. Azərbaycan nümayəndəliyi qəran Gəncə Milli Komitəsinə bildirdi.

Rus ordusunun ehtiyat silahları Tbilisi şəhərində saxlanılırdı. Gürcülər korpus qurmaq qayəsi ilə onlara düşən silah paylarını aldılar. Ermənilərin payına düşən silahlar da İrəvana göndərildi. Ancaq bizə silah verilmir və qatarlarla Azərbaycandan keçən rus əsgərlərinin silahlarını bizə aid olduğunu və bunları almağımızın gərəклиyini bildirirdilər. Qatarların keçəcəyi vaxt əvvəlcədən Gəncə Milli Komitəsinə bildirildi. Ancaq bu zaman ingilis və fransız diplomatları ilə hərbi mütəxəssislərin Tbilisiyə tez-tez gəlib-getdiklərini gizlicə öyrəndik. Gürcü və ermənilər ingilis və fransızlardan aldıkları pullarla erməni və gürcü korpuslarını hazırlamaqla məşğul idilər. Ancaq nəticədə heç bir şeyə nail olunmadı. Pullar və sərf olunan zəhmətlər hədəf getdi. Bakıda yerləşən rus və

erməni qüvvələrinin Gəncə üzərinə hücumu hazırlaşdıqlarını duyurduq. Bu zaman Tbilisidən hərəkət edən bir rus korpusunun Gürcüstan tərəfindən sərhədimizi keçərək Gəncə xalqı ilə haqq-hesab çəkməyə gəldiyini Tbilisidən vurulan bir teleqramla öyrəndik. Vaqonlara doldurulmuş korpus bütün təchizatı ilə Gəncə üzərinə gəlməkdə idi. Ancaq qatar sürətlə deyil, zəncirləmə üsulu ilə hərəkət edirdi. Yəni vaqonların əllicə metrə sağında və solunda piyada əsgərlər gəlməkdə idilər. Vaqonlardakı rus əsgərləri tufəng mənzili daxilində nə qədər canlı görürdülərsə nişan alıb vururdular. Rusların bu vəhşiliyinə qarşı yolboyundakı olan kəndlərdə olan xalqımız və rus əsgərləri ilə dolu olan vaqonlara atəş açıb, ruslara böyük ziyan verirdilər. Ruslar ilə sərhədimizi keçib Şəmkir stansiyasına qədər - 135 km-lik yolu – iki gün, iki gecə qət etdikləri vaxtda daima yolboyunda yerləşmiş kəndlərimizin sakinləri tərəfindən atəşə tutulmuşdular. Hələ gecə qaranlıq düşəndə kəndlilər vaqonlara daha çox yaxınlaşıb və rus əsgərlərini daha asan məhv edirdilər.

Ruslar Şəmkir stansiyasına gəlib çatdıqları zaman artıq xalq qüvvələrinin qarşısında dayana bilməyəcəklərini yəqin edib təslim olmağı məqsəduyğun hesab etdilər. Biz onları Şəmkir stansiyasında qarşılamağa hazırlaşarkən hər cür tədbirləri görmüşdük. Mühəsirəyə alındıqlarını anlayan ruslar bizə ağ bayraqlı bir nümayəndə heyəti göndərdilər.

Biz ağbayraqlı rus nümayəndə heyətini qarşıladıq. Görünüşlərindən çox pərişan olduqları aydın görünürdü. Bizə korpus komandanının səlahiyyətli bir heyəti ilə görüşmək istədiyini bildirdilər. Mən bir yoldaşım ilə getdim. Biz qatarın durduğu yerə yaxınlaşarkən bir dəstə əsgərlə qarşılaşdıq. Rus əsgərlərinin vəziyyəti çox pərişan idi. onlar bizim ətrafımıza toplaşaraq «Lənət olsun, biz bu silahları verməyə çoxdan razıyıq. Artıq yetər, biz öz evimizə sağ-salamat getmək istəyirik» deyirdilər.

Vaqonları keçərək korpus komandanının olduğu vaqona gəldik. Ancaq yolda qorxunc bir mənzərə ilə qarşılaşdıq. Vaqonlarda saysız-hesabsız yaralı var idi. Bir də yollarda kəndlilərimiz tərəfindən vurulan əsgərlərin meyidlərini odun kimi vaqon aralarında düzmüşdülər. Bizi bir vaqona mindirdilər. Vaqon teleqraf tellərinə bir tellə bağlı idi. Görünür, onlar ya Tbilis ilə, ya da Bakı ilə danışmışdılar. Biz içəri girən kimi danışığı kəsdilər. Vaqon içində ayaq tərəfdə əmrə hazır olan bir neçə əsgər dürmüşdü. Gənc və tək olduğu bir ehtiyat zabiti bizə özünü korpus komandanı Vasiliyev deyər təqdim etdi. Daşdığı rozətdən hüquqçu olduğu məlum idi. biz komandanın gənc olmasına təəccüblənmədik. Çünki artıq rus əsgərlərinin maaşa qulluq edən zabitlərini çoxdan özlərindən uzaqlaşdırmışdılar. Komandan bizdən kimlər olduğunu soruşdu. Milli Komitə üzvü olduğumuzu söylədik. Vasileyev bizə «vəziyyəti bir-birimizə izah etməyə ehtiyac görmürəm. Rus idarəsinin süqutundan bəri anarxiya qasırgası hər tərəfi bürüməkdədir. Bütün gördüklərimiz anarxiyanın nəticələridir» dedi. Mən ona cavab olaraq «biz anarxiyanı beşikdə boğduq. Milli

qüvvələrimiz milli nizam-intizama sadıq olmaqla milli rəhbərlərimizin əmrlərinə tabedirlər. Buraya qədər gördüklərimiz anarxiya deyil, xalqımızın əsgərlərinizin vəhşi hərəkətlərinə haqlı etirazdır. Siz iki aydan bəri bu ölkədən quş uçmaz, karvan keçməz olduğunu hələ öyrənmədinizmi? Siz nəyə güvənərək yola çıxdınız? Bu gün siz burada bir korpusunuz və qarşınızda heç bir şəkildə hərbi təlim-tərbiyə görməmiş xalq qüvvələri mövcuddur. (110) Hər halda ən böyük qüvvənin xalq qüvvəsi olduğunu bilirsiniz. Hələ o xalq türk xalqıdır və qarşısındakı rus əsgərlərinin heç bir mərkəzə tabe olmadıqlarını da bilsələr vəziyyət tamamilə dəyişər. Bu vəziyyətdə bizə təslim olmaqdan başqa bir çarə qalmır» dedim.

Rus əsgərləri sözümlərinizi dinləyərək təslim oldular və silahları alındıqdan sonra yenidən vaqonlara doldurularaq Rusiyaya göndərildilər.

Artıq Gürcüstan tərəfdən rus əsgərlərinin gəlməyəcəkləri qənaətinə gəlmişdik. Ancaq daima həmişə olduğu kimi təhlükəni şimaldan gözləyirdik. Azərbaycanın qəlbi və mərkəzi Bakı rus və erməni əsgərlərinin işğalı altında idi. Bakını düşməndən təmizləmək lazım idi. Ancaq bu xalq qüvvələri ilə başa gələcək iş deyildi.

Vəziyyətə bir çarə arayan Milli Komitə Gəncədə bir toplantı keçirdi. Toplantıya Milli Komitə üzvlərindən başqa şəhərin adlı-sanlı üzvləri də dəvət edilmişdilər. Bu tarixi toplantını açan Nəsim bəy vəziyyəti izah etdikdən sonra nitqini bu cümlələrlə bitirdi: «Xalqın içindən toplanmış xalq qüvvələrinin gördüyü işlər xalqın gözünün qabağında cərəyan etmişdi. Hər hərəkətimiz zəfərlə nəticələnmişdi. Ancaq bu qəhrəman hərəkətlər nəticəni əldə etməkdən çox uzaqdır. Bu dəfə Azərbaycanın mərkəzi Bakı düşməndən təmizlənməlidir. Əslində başsız bədən olmaz və yaşaya bilməz. Gerçək olaraq böyük bir yardıma ehtiyacı vardır və bu yardımı da bizə ancaq Osmanlı İmperiyası edə bilər. Burada Osmanlı İmperiyasına bir səlahiyyətli nümayəndə heyətinin göndərilməsini və hərbi yardım istənilməsini qərara alaq». Nəsim bəyin bu sözü sürəkli alqışlarla qarşılandı. Bu təşəbbüsün nəticəsinin müsbət olacağına bütün toplantı iştirakçıları inanmışdılar. Osmanlı İmperiyasına nümayəndə göndərilməsi üçün Milli Komitəyə tam səlahiyyət verildi. Ertəsi gün Milli Komitə rəisi mərhum Nəsim bəy məni yanına çağırırdı. Nəsim bəy məni Milli Komitə binasındakı otağında qəbul etdi və sözü belə başladı: «Nağı, bilirən ki, böyük toplantı Osmanlı Dövlətinə bir nümayəndə heyəti göndərmək üçün tam səlahiyyət verdi. Bu ağır və təhlükəli vəziyyətə sənədən başqa heç kəsə tapşırı bilmərəm. Hər tərəfdə anarxiyadır və cəbhələr rus əsgərləri ilə doludur. Hərəkət etdiyən andan etibarən sənədən heç bir şəkildə xəbər ala bilməyəcəyik. Sağ qalıb-qalmayağam haqqında da heç nə bilməyəcəyik. Ancaq sənə güvənirəm və düşmənlə asanlıqla baş əyməyəcəyinizə inanıram. Hüsəməddin bəy də çoxdandır ki, Türkiyəyə getmək istəyirdi. Mən isə ona mane olurdum. Onunla bir xeyli söhbət etdim və razı qaldım. Hüsəməddin bəy də sənənlə gedəcək. O, sərhəddi keçəndən sonra sənə hər cür yardım edəcək. O bizim kömək istədiyimiz Osmanlı İmperiyasının bir zabitidir. Hüsəməddin bəy xalqımızı gördü və görülən bütün işləri bilir. Orada türk ordusuna bir raport verəcək. Bizi dəstəkləyəcəyinizə əminəm». Nəsim bəy üzümə baxır və mənə cavab gözləyirdi. Ona «Nəsim bəy, vəzifə milli müqəddəsdir.

Yalnız düşməyə deyil, ədalət ilə pəncələşib vəzifəmi yerinə yetirmədən Allahın Əzrailinə də can vermərəm. Buna əmin ola bilərsiniz» dedim. Nəsim bəydən sonra Hüsəməddin bəylə də görüşdüm və ikilikdə hərəkət etməyə hazırlaşmağa başladım. Ancaq hərəkətimizi çox gizli apardığımızdan heç kimlə vidalaşmırdıq. Tamamlanacaq bir işim qalmamışdı. Son olaraq Müzəffər bəyin yanına gedərək vəziyyəti anladım və Hüsəməddin bəy ilə birlikdə getdiyimizi söylədim. Bizə veriləcək şifrəsi olub-olmadığını soruşdum. Müzəffər bəy çox uzun bir şifrəsi olduğunu, ancaq ertəsi gün gəlib götürməmi xahiş etdi. Ertəsi gün gedib həmin şifrləri aldım,

Gedəcəyimi bir də anama söyləmək lazım gəlirdi. Axşam erkəndən evə getdim. Anam məni görəndə çox sevindi: «Oğlum, necə oldu ki, evə belə tez gələ bildin?» deyərək soruşdu. Anam haqlı idi. Heç vaxt gecə yarısından əvvəl evə gəlməzdim. Həyatımda ən çətin sual qarşısında qalırdım. Məsələn anama necə anladacağdım. Onun sevincli üzünü necə kədərləndirəcəyəm? Uzun müddət üzünə baxdım və üzərimə aldığım vəzifənin müqəddəsliyindən cəsarət alaraq: Ana, bu axşam bərabər yemək yeyəcəyik. Gecə də sənin otağında yatacağam. Sabah uzun bir səfərə çıxıram. İnşallah, sağ-salamat qayıdıb gələcəm» dedim. Daha sonra anama bu vəzifəni mənə Nəsim bəy tərəfindən verildiyini anladım. Anam ağlayaraq «Yox oğlum, mən sənə icazə vermərəm. Əgər məni eşitməyib getsən südümü halal etməərəm. Oğul, sən heç düşündünmü? Evdən bayıra, küçüyə çıxmaq da təhlükəlidir. Sən necə erməni və rus əsgərləri ilə dolu şəhərləri, cəbhələri keçib Türkiyəyə gedə biləcəksən. Bu həqiqətdə ölümə getməkdir. Mən necə razı ola bilərəm» deyirdi. Cavab verməyin çətin olduğuna baxmayaraq özümü topladım və «Ana, qərarım qətidir. Bu qərarımdan məni heç bir qüvvə döndərə bilməz. Sən mətin ol və mənə dua et. İnşallah sağ-salamat qayıdaram» cavabını verdim. Ertəsi gün Milli Komitəyə getdim. Etimadnaməni imzaladıq və möhürlətdirdikdən sonra aldım. Vidalaşma zamanı Nəsim bəy mənə «Nağı, sən İstiqlal Komitəsinin üzvüsən. Olub-keçənləri Osmanlı dövlətinə anlat və de ki: Millətımız müstəqil yaşamağı qarşısına qoymuşdur və bu yolda hər cür fədakarlığı etmişdir. Azərbaycanın dövrddə üçü bu gün rusların hakimiyyətindən qurtarılmış vəziyyətdədir. Onlar zəif yerimiz olan hərbi gücümüzü qüvvələndirsinlər. Bizə qarşı əli uzatsınlar, əlimizdən tutsunlar və istiqlalımızı elan etməmizə kömək etsinlər. Ancaq bizi özlərinə ilhaq etmək istəsələr gəlməsinlər. Biz öz düşmənlərimizlə birtərə hesablaşmış başımıza çarə qılırıq» dedi. Axşam yoldaşlar Hüsəməddin bəylə mənə axşam yeməyi verəcəkdilər. Butun yoldaşlar şair Əhməd Cavadın gəlməsini gözləyirdi. Milli Komitənin baş katibi olan şair Əhməd Cavad bir az sonra Nəsim bəylə birlikdə gəldilər. Gecə yarısına qədər yeyib-içdik, söhbət etdik və öpüşüb ayrıldıq.

TÜRKİYƏNİN YARDIMINI TƏMİN ETMƏK

Hüsaməddin bəylə mən stansiyaya gəldik. Səfərimiz gizli olduğundan heç kim bizi yola salmağa gəlməmişdi. 1918-ci ilin yanvar ayı idi. Dostlarımızı, xalqımızı, ölkəmizi təhlükələr içərisində qoyub qatara mindik və Tbilisiyə yola düşdük. Sabah saat 8-də Tbilisiyə çatdıq və Xeyriyyə Cəmiyyətinə getdik. Cəmiyyətin rəisi doktor Xosrov bəylə görüşüb məqsədimizi bildirdik. Bizə Xeyriyyə Cəmiyyətinin üzvü olmağımıza dair sənəd verdi. Artıq bizim bu vəsiqələrlə bütün Qafqaz cəbhəsinin dolaşmaq səlahiyyətmiz vardı. Vəsiqələri aldıqdan sonra Xosrov bəylə vidalaşdıq və Batuma hərəkət etmək üçün stansiyaya gəldik. Ancaq nə bilet almaq, nə də Batuma getmək imkanı var idi. Çünki, rus əsgərləri üçün Azərbaycan yolu ilə Rusiyaya getmək təhlükəli olduğundan Batum yolu ilə getməkdə idilər. Batuma hərəkət edən qatarlara mülki şəxslərin minməsinə icazə verilmirdi. Belə bir çətin vəziyyət qarşısında qohumum Kazımı axtardım. Kazım dəmiryolumüfəttişi idi və Tbilisidə Azərbaycan xalqını təmsil edirdi. Vəziyyəti ona anladım. Kazım getdi və bir saatdan sonra gəldi. Bizə gül-gülə «sizin üçün qatara kiçik bir vaqon qoşdurdum. Mən də sizinlə bərabər Batuma qədər gedəcəyəm. Ancaq stansiyalarda pəncərələrin qabağında oturmayın. Qatar hərəkət etdikdən sonra pəncərə önündə otura bilərsiniz. Vaqon isə özümün işim üçün Batuma gedirəm deyə ala bildim» dedi. Yolboyundakı stansiyalarda qatar durunca biz vaqonun içərisində bardaş qurub oturuq. Beləliklə, çox rahat şəkildə Batuma gəlib çatdıq.

Batumda da rus əsgərlərinin əlindən tərpənmək olmurdu. Qatarla gələn rus əsgərləri paroxodların azlığından günlərlə Batumda qalmalı olurdular. Şəhər anarxiya içində idi və küçələrdə rus əsgərləri veyil-veyil gəzirdilər. Azacıq şübhələndikləri əsgərin zabit olub-olmadığını yoxlayırdılar. Zabitlər də qorxularından əsgər geyinmişdilər. Biz çox çətinliklə bunların arasından keçərək bir mehmanxanaya girə bildik. Əşyalarımızı bir otağa yerləşdirib bayıra çıxdıq və bir yeməxanaya gedərək yemək yedik. Mehmanxanaya dönərkən mehmanxana sahibi işıqları yandıрмаğı məsləhət gördü və işığı yanmayan otaqların rus əsgərləri tərəfindən alma biləcəyini söylədi. Mehmanxana sahibinə sabah səhər yeməyinə pul verdik və təzədən yatdıq. Sabah səhər yemək yeyərkən qapı döyüldü və içəriyə yeddi-səkkiz nəfər rus əsgəri girdi və zabit axtarıqlarını söylədilər. Hüsaməddin bəyin əynindəki dəri penceyin çiyində spolet yeri axtardılar. Daha sonra axtarıqlarını tapa bilməyib çıxıb getdilər. Bizi Kazımı Tbilisiyə qayıtmaq üçün stansiyaya qoyub Batum Xeyriyyə Cəmiyyətinin sədri doktor Mahmud bəyin yanına getdik. Məqsədimizi anladıqdan sonra bizitəhlükəsiz bir yolla Türkiyəyə keçirilməsini xahiş etdik. Sonra birlikdə doktorun evinə gəldik. Evdə Tbilisidə nəşr olunan «Mola Nəsrəddin» jurnalının mühərrirlərindən Axıskalı Ömər Faiq bəylə görüşüb tanış olduq. Doktor onun da Türkiyəyə getmək istədiyini bizə əvvəl söyləmişdi. Biz doktorun evində çay içib söhbət edərkən, qapının zəngi çalındı və

içəri bir şəxs girdi. Doktor hörmətlə qarşılayıb bizə də təqdim etdiyi bu şəxs əslən Qırəsunlu olub. Batumda tütün ticarəti edirmiş. Adı Bünyadoğlu idi. Doktor bizi Xeyriyyə Cəmiyyətinin üzvləri kimi təqdim etdi. Bünyadoğlu doktora «Mahmud bəy, sizdən xahişə gəldim. Bəlkə siz də siniz. Trabzon tərəfindəki rus əsgərlərinin Çəkilməsindən sonra Türk çetələri Rum kəndlərinə hücum edirlər. Rumslar da mallarını, kəndlərini buraxıb Trabzona doğru qaçırlar. Biz bu vəziyyəti Tbilisidə olan hərbi komandantına da bildirdik.

Trabzona bir nümayəndə heyəti göndərərək təhqiqat aparıb nəticəni də onlara bildirəcəyik. Göndərəcəyimiz bu heyətə Xeyriyyə Cəmiyyətinin üzvlərindən iki nəfərin də daxil edilməsini təmin etməni xahiş edəcəyəm» dedi. Bundan sonra doktor Mahmud bəy bizim üzümüə baxdı və biz də «Bəli Mahmud bəy, əgər əmr etsəniz gedərik» dedik. Bünyadoğlu Tbilisidə Xeyriyyə Cəmiyyətindən aldığımız vəsiqələrin nömrələrini və adlarımızı dəftərinə qeyd edərək ertəsi gün Trabzona vəsiqə paroxod ilə hərəkət edəcəyimizi söylədi. Ertəsi gün mindiyimiz paroxodda Bünyadoğlu bizi rum heyəti ilə tanış etdi. Hamısından böyük hörmət görürdük. Arada bir göyrətəyə çıxırdım. Bu zaman orada bir neçə erməni gənci gördüm. Bunların erməni olduqlarını üzvlərindən və rus dilində danışıqları zaman tələffüzlərindən hiss etmişdim. Bunların haraya getdiklərini öyrənmək üçün yanlarına yaxınlaşıb danışıqlarını dinləməyə başladım. Siyasi mövzularda söhbət edən bu gənclərdən ikisi erməni, digəri isə gürcü idi. Gürcü növbə ilə danışan erməniləri dinləyirdi. Ermənilərdən biri «Rusiyanın müharibədən çıxması bizim planlarımızı alt-üst etdi. Ancaq ümidimizi itirməmişik. Bütün dünyada hamı Anqlo-Saksonların müharibədə qələbə çalacaqlarını, Almanıyanın və Osmanlı dövlətinin isə məğlub olacağı qənaətindədir. Təbii ki, müharibənin sonunda Avropa dövlətləri Türkiyəni parçalayacaqlar. Biz erməni və gürcülər o zamana qədər hazırlaşaraq əl-ələ verməliyik. Ermənilərin və gürcülərin də Türkiyədə alacaqları torpaqlar vardır. Bu müharibədə Avropa ölkələri bizə kömək edəcəklər. Biz ermənilər düşündüyümüz bu planı Tbilisidə siz gürcülərə də bildirdik. Ayrıca Pontusçu rumlar ilə də razılaşdıq. Trabzon əv ətrafını Türkiyədən təmizləyərək rumlara verəcəyik. Onlar da bu bölgədə Pontus dövləti quracaqdılar. Böyük Avropa dövlətləri onlara yardım edəcəklərinə söz vermişdilər. Bütün bu planın tətbiq olunması və yerinə yetirilməsi üçün məşhur erməni fədaisi İqranyan da təlimatlandırılmışdır» deyirdi. Bütün bu eşitdiklərimi Hüsaməddin bəyə də anlatdım.

Paroxodumuz trabzon limanına yanaşmış dayandı. Limanda bizi qarşılayan rumlarla birlikdə Mitropolitxanaya getdik. Rumlarla dolu olan Mitropolitxanada bizi bir salona gətirdilər. İçəridə rumların adlı-sanlı şəxslərindən 30-40 nəfər var idi. Mitropolit bizim rum dilində bilmədiyimiz üzündən Türkcə danışacağımı söylədikdən sonra sözü vəkil olduğunu anladığımız bir ruma verdi. Vəkil çıxışında bu sözləri söylədi: «Möhtərəm qonaqlarımız, siz Trabzona gec gəldiniz və rum xalqının pərişan halını görmədiniz. Vəziyyəti sizə anlatdım. Sabah xalqımızın laz çeteçələrindən çəkdiqlərini öz gözlərinizlə görəcəksiniz. Gördükdən və müəyyən

qənaətə gəldikdən sonra birlikdə bir raport hazırlayıb və imzalayıb Qafqaz Seyminə bildirək» dedi. Vəkildən söz alıb danışan şəxs «Əfəndilər, bu torpaqlar Osmanlı dövlətinə aiddir. Ruslar bu torpaqları işğal etmişdilər və indi də çəkilib getdiklərinə görə Türklərin bu yerlərinə görə Türklərin bu yerləri geri almağa haqları vardır. Ancaq Rum kəndlərinə girənlər Osmanlı hərbi qüvvələri deyil, çeteçilər deyil- Törədilən bütün vəhşilikləri çeteçilər edirlər. Türklər heç bir zaman kəndlərə girib deyilən vəhşilikləri etməzlər, buna inanırıq» dedi. Bu şəxsdən sonra mən söz alaraq Rusiyada baş verən inqilabdan bəhs etdim və sözlərimə davamla «Rusiyada bu gün anarxiya hökm sürməkdədir. Hərbi və mülki idarələr dağılmışdır. Rusiyanın heç bir tərəfi mərkəzi hökumətə tabe olmur, sosialist cərəyanlar bir-birləri ilə çarpışmaqdadır. Rusiyada yaşayan qeyri-rus millətlər də mərkəzdən ayrılıb müstəqil dövlət qurma ərfəsindədirlər. Məncə tədqiqatımızı başa vurduqdan sonra Osmanlı dövləti və ordusu ilə də görüşməliyik. Onlara bir heyət göndərərək vəziyyəti onlara da anlatmalıyıq» dedim. Sözlərim oradakıların heç birinin xoşuna gəlməmişdi. Hələ Ellen Komitəsinin rəisi Nikola əfəndi çox hiddətli bir şəkildə bu çıxışı etdi və mənə «Əfəndi, Osmanlı dövləti və ordusu ilə əlaqə saxlamağa səlahiyyətimiz yoxdur. Biz ancaq Tbilisi «Krayevvoysiyez»in istədiyi raportu verməliyik. Hələlik siz sabaha qədər istirahət edin. Sabah sizə rum kənd və kəndlilərinin halını göstərəcəyik» dedi. Nikola əfəndinin çıxışından sonra iclas bitdi. Biz içəridə dörd nəfər qaldıq: Mitropolit, Hüsəməddin bəy, bir rum və mən. Mitropolit ruma tərəf dönərək bizim istirahətimizin təmini ilə məşğul olmasını və ertəsi gün səhər tezdən də bizimlə birgə olmasını tapşırırdı. Rumun bayıra çıxmasından sonra Mitropolit bizə «Əfəndilər, mən Almaniyada təhsil aldım. Həm almanların, həm də türklərin dostuyam. Eyni zamanda türk orduları komandanı Vahab Paşa ilə də xoş münasibətdəyəm. Dünən ondan bir məktub aldım. Rusların qoyub getdikləri ərzaq və sairələrin mühafizə edilməsini xahiş edir. Ancaq siyasi vəziyyət bambaşqadır. Erməni mücahidi Tıqranyan buraya 400 nəfər dəstəsi ilə gələrək bizim rum gəncləri ilə anlaşıaraq Trabzon ətrafındakı bütün türk kəndlilərini dağıdıb bütün xalqını da məhv etmək istəyirlər. Onlar bununla da mərkəz Trabzon olmaqla rumların Pontus hökuməti qurmalarını təmin edəcəklər. Bu səbəbdən də sizin Osmanlı hökuməti ilə əlaqə yaratma və nümayəndə heyəti göndərmə təklifiniz xoş qarşılandı». Mitropolit daha sonra Vahab Paşanın göndərmiş olduğu məktubu bizə göndərdi. Məktubu oxuyan Hüsəməddin bəy Vahab Paşanı yaxşı tanıdığını, hələ hərbi məktəbdə müdir olduğu zaman ona yavərlik etdiyini söylədi. Bundan sonra biz mitropolitə «Sabah vəzifəmizi yerinə yetirəcəyik, ancaq sonra geri qayıtmayacağıq. Əslində Türkiyəyə getmək istəyirik» dedi və bizə kömək etməyi xahiş etdik. Ayrıca olaraq İstanbulda Osmanlı hökumətinə onun türkləri himayə etdiyini və bizə yardım göstərdiyini söyləyəcəyimizi də bildirdik. Daha sonra mitropolitlə vidalaşaraq ayrıldıq. Gecə saat 10-da qaranlıq və tənha Trabzon küçələrində addımlayırdıq. Bir diş həkiminin evi olduğunu qapıdakı lövhədən anlaşılan yerdə durduq. Bizi müşayət edən rum buranın oğlunun evi olduğunu dedi

və qapını döydü. Rum qapıya çıxan şəxsə türkcə «Bu iki qonaqdan biri sizdə, biri də bizdə istirahət edəcək» dedi. O gecə mən diş həkiminin evində qaldım. Mənə çox hörmət edirlər. Bizim Xeyriyyə Cəmiyyətinin üzvləri olduğumuzu, rum nümayəndə heyəti ilə Batumdan gəldiyimizi bildirdilər. Söhbət etməyə başladıq. Diş həkimi şübhəli və ümitsiz bir şəkildə «Baxanq vəziyyət nə olacaq» dedi. Həkimin xanımı «mənim də ümidim yox. Bunları yola gətirmək çətin və imkansızdır. Bir türk atalar sözü vardır: «Heyvanlarda qaz, insanlarda laz». Bunlar ishal olunmaz» deyirdi. Ertəsi gün mitropoltxanaya gəldik. Orada bizi gözləyən faytona Hüsaməddin bəy, mən və Ellet Komitəsi rəisi Nikola mindik. Nikola əfəndi bizi türk çeteçilərinin olduğu yerə aparacaqdı. Faytonla hərəkət etdik. Nikola əfəndi bizə yolboyundala rum kəndlərinin vəziyyətini göstərir. Türkcə suallar verir və kəndlilər də cavab verirdilər. Biz yol boyunca rum camaatının Trabzona tərəf getdiyini görürdük. Biz onlardan nə üçün kəndlərini tərk etdiklərini soruşduqda cavablarında türklərin basqınlarından qorxduqlarını bildirirdilər. Onlara «Türklər ilə bərabər yaşadınız, çalışdınız, birlikdə çiyin-çiyinə düşməyə qarşı vuruşdunuz. Osmanlı ordusu geri çəkildincə yerlərini ruslar işğal etdilər. Bəlkə əvvəllər rusların gəlişinə sevinmişdiniz. Ancaq bir müddət sonra rus əsarətinin, rus vəhdətinin nə qədər ağır və çətin olduğunu anladınız. Türklərdən qorxmayın, onlardan qaçmayın. Türklər öz xalqına pislik etməzlər» deyirik. Ancaq rumlar israr və gələnlərin Laz çetələri olduqlarını və onların hər cür vəhşi hərəkət etmələrinə inanırdılar. Dayana bilməyib «Sizin kəndinizə nə etdilər?» deyər soruşdum. Rumlar isə çetələri görmədiklərini, ancaq görsəydilər onları sağ buraxmayacaqlarını söylədilər. Mənim sözlərimin Nikola əfəndinin xoşuna gəlmədiyini hiss edirdim. Yolumuza davam edirik. Nikola əfəndiyə «Əzizim, bunlar Öz kölgələrindən qorxurlar» dedim. O heç bir cavab vermədi. Bir az sonra faytonumuz dayandı. İrəlidə dərin bir uçurum var idi. orada olan rumlar bizə çeteçiləri göstərirlər. Biz həqiqətən uçurumun o biri tərəfindən çeteçi libasında silahlı insanlar görürdük. Nikola artıq geri qayıtmaq istəyirdi. Biz isə «Dur baxaq. Onlar ilə görüşüb kim olduqlarını müəyyənləşdirək» dedik. Ancaq Nikola əfəndi dərəcəyə enməyə razı olmadı. Mən də ona «Bizi iki saat burada gözləyin. Biz İslam Xeyriyyə Cəmiyyətinin məmurlarıyıq. Bizə qarşı hərəkət etməzlər» dedim. Nikola əfəndini orada qoyduq. Hüsaməddin bəylə bərabər bir ağacın ucuna cib dəsmalı bağladığımız və dərəcəyə endik. Çeteçilərdən iki nəfər bizi qarşılaşmağa gəldilər. Dərəcənin dibində çeteçilərlə qarşılaşırıq. Salamlaşdıqdan sonra bizdən kim olduğumuzu soruşdular. Mən cavab verməyərək Hüsaməddin bəyə artıq vəzifənin sənə keçdiyini söylədim. Çeteçilər rəsmi olduqlarını və Qəhrəman bəy adında bir yüzbaşının rəhbərliyi altında olduqlarını söylədilər. Hüsaməddin bəy «Övladlarım, bizi Qəhrəman bəylə görüşdürün» dedi. Bir xeyli getdikdən sonra bir kənddə Qəhrəman bəylə qarşılaşdıq. Qəhrəman bəy Hüsaməddin bəylə qohum çıxdı. Axşam yeməyinə Qəhrəman bəyin qonağı olduq. Gecə keçənə qədər biz Qafqazdan Qəhrəman bəy də Türkiyədən bəhs etdik.

Ertəsi gün bir də bələdçinin müşayiətində Pulatxana limanına endik. O gecə Murad bəy adlı bir şəxsın evində qonaq qaldıq. Pulatxanədə bizi Tireboluya aparacaq bir qayıq tutdular. Dəniz çox təhlükəli idi. Fırtınalı şəraitdə Tireboluya çatdıq. Orada da bir gecə qaldıq. Tirebolu Qara dəniz sahilində çox abad bir qəsəbə idi. Rusların mənfur üzvləri, kirli çəkmələri o sevimli qəsəbəni fəlakətə uğratmamışdır. Tirebolda bizdən əvvəl Batumdan gəlmiş mühərrir Ömər Faiq bəylə görüşdük. Daha sonra nahiyyə müdiri vasitəsi ilə bir motorlu qayıq istədik. Qiresun valisi motorlu qayığın sabah səhər Tireboluda olacağını bildirdi. O gecəni Tireboluda keçirdik. Ertəsi gün səhər tezdən qalxaraq hazırlaşdıq. Ömər Faiq, mən və Hüsaməddin bəy Tirebolu limanına endik və motorlu qayığı gözləməyə başladıq. Hər üçümüz də sevincində gah söhbət edir, gah da dərin düşüncələrə qərq olurduq. Bir ara mən yuxulu kimi öz-özümə danışmağa başladım: «Əgər Türkiyənin yardımını almağa müvəffəq olsaq istiqlalımızı elan edə və müstəqil olarıq. Beləliklə, dünyada ikinci bir Türkiyə yaranmış olar». Mən hələ sözlərimi bitirməmiş Ömər Faiq bomba kimi partladı: «Sən nə söyləyirsən? Sarıqamışda on minlərlə şəhid verən Türkiyə Qafqazı işğal etməyəcəksə sizə necə istiqlal verəcək hə». O belə bağırır, həm də məni hədələyirdi: «Sən Osmanlı dövlətinin rəhbərləri ilə görüşəcək və fikrini anladacaqsan hə. Sən zindarlarda çürüyəcəksən». Bu sözlərdən sonra Ömər Faiq çıxıb getdi. Bu hadisədən üzülən Hüsaməddin bəy mənə «Mən hökumətin İstiqlal haqqındakı fikrini bilirəm. Ancaq sən Azərbaycan münəvvərlərinin fikrini söyləyirsən. Bu fikir və istək yalnız sənə aid deyil ki. Mən də hökumətə raport verəcəyəm və Azərbaycanda görüşdüyüm bütün münəvvərlərin hamısı eyni fikirdə olduqlarını raportumda göstərəcəyəm» dedi. Bir neçə saat sonra Ömər Faiq qəsəbədən qayıtdı və yanımıza gəldi. Ancaq danışmırdıq. Bu zaman uzaqdan motorun səsini eşitdik. Bir az sonra motorlu qayıq gələrək körpüyə yanaşdı və bizi götürdü. Motorlu qayıqda Ömər Faiqlə üzbəüz oturduq.

Qiresuna çatarkən hökumət nümayəndələri, xalq və məktəb tələbələri bizi qarşıladılar. Qiresunun Bələdiyyə rəisi də bizə bir ziyafət verdi. Ertəsi gün hazırladıqları atlarla yola çıxdıq və at belində keçən bir günlük yolçuluqdan sonra da Qafqaz Cəbhəsi qarargahının yerləşdiyi Susəhrinə yaxınlaşdı. Onlarla birlikdə ordu qarargahına gəldik. Bu zaman mənim sevincimin həddi-hüdudu yox idi. Birnəfəsə ordu komandanına söyləyəcəklərimi düşünürdüm. İlk öncə Qafqazda rus ordu qüvvələrinin, rus çar idarə-üsulunun qalmadığını bildirəcəyəm. Nə qədər məmnun olacaqlarını düşündükcə sevincim bir neçə qat da artırdı. Nəhayət növbə ordu komandanı Vahab Paşa ilə görüşməyimizə gəldi. Paşanın duruşu, baxışı, çevikliyi, əzəməti və ədası məni məftun edirdi. Vahab Paşa danışmağa başladı. O danışır, mən dinləyirdim. Ancaq dinlədikcə də sevincim yox olur və qulaqlarıma inanmırdım. Kefininin pozulmasına əhəmiyyət vermirəm. Həyatımda kim bu sözləri mənə söyləməyə cəsarət edə bilərdi. Əziz oxucularım, anladanda siz də təəccüblənəcəksiniz: Vahab Paşa «Mən bir neçə

ildir Qafqaz cəbhəsi komandanıyam. Qafqazlıları tədqiq edib öyrəndim. Siz qafqazlılar da, biz albaniyalılar kimi təmizliyi seversiniz. Bu pis türk nəfərlərini həm də bu görkəmdə Qafqaza göndərə bilmərəm» deyir. Məni elə bil ildırım vurdu. Heç bir cavab vermədim. Alban, bu söz mənə o qədər yad deyil. Ancaq yer üzündə alban deyilən bir millətin varlığından xəbərdar deyiləm. Çünki, rus məktəbində oxumuşdum. Osmanlı tarixi də qısa olaraq keçilirdi. Kiçik bir millət olan albanlardan isə bəhs olunmamışdı. Ancaq Balkan müharibəsini izlədiyimdən müharibə əsnasında İškodrada Əsəd Paşa adlı bir diviziya komandiri olan albanın Osmanlı dövlətinə qarşı üsyan etdiyim rus qəzetlərində oxumuşdum.

Mən Vahab Paşa ilə görüşərkən Ömər Faiq də yanımda idi. Vahab Paşa Hüsəməddin bəylə ayrıca görüşmüşdür. Ertəsi gün hərəkət edəcəyimiz zaman Hüsəməddin bəyin paşa tərəfindən saxlanıldığını öyrəndik. Hüsəməddin bəylə bir xeyli görüşə bilmədik. Görüşərkən bir-birimizə sarılaraq öpüşdük. Hüsəməddin bəyə dərdimi danışmaq üçün fürsət tapa bilmədim. Ömər Faiqlə isə danışmırdıq. Ancaq hərəkətlərindən onun da bu işə mənim qədər sıxıldığını anlayırdım. Vahab Paşa Baş komandan olan Ənvər Paşadan bizi bir an əvvəl İstanbula yola salmaq əmri almışdı. Bizi araba ilə Sivasa, oradan da avtomobillə Uluqışlaya qatara çatdırdılar. Yol uzunluğunu biz iki yolu bir-birimizə nifrət edirdik. İki küsmüş məmur kimi rəsmi danışırıdık. Ancaq hər ikimiz də bizimlə təmasda olanlara bu incikliyimizi hiss etdirmirdik. Qatarlar kömür olmadığından odunla işləyirdi. Bu da onların sürətlərinin zəif olmasına səbəb olurdu.

Uluqışladan Konyaya getdik. Konya stansiyasında bizi vali və «İttihat və Tərəqqi»nin məşhur şəxslərdən Müəmmar bəy qarşıladı. Bizi şəhərə apararaq gəzdirdilər. Həzrəti Mevlanayı ziyarət etdik. Məktəbləri dolaşdıq. Bələdiyyə rəisi bizə bir ziyafət verdi. Daha sonra bizi stansiyaya qədər ötürdülər.

Konyadan qatarla Karahisara gəldik. Qatar dayandı, günəşli bir gün idi. Karahisar şəhərinin mənzərəsi məni çox cəlb etdi. Stansiya müdirindən qatarın burada nə qədər dayanacağını soruşdum. «Hər halda üç saatdan az deyil. Nə üçün soruşurdunuz əcəba?» dedi müdir. Mən də «Qəsəbəyə getmək istəyirəm. Bura mənim çox xoşuma gəldi» dedim. Qəsəbə stansiyaya çox yaxın idi. gedib qəsəbəni gəzdim. Müharibə illərində Qafqaza Türkiyədən quru yemiş gətirilməmişdi. Çox gözəl şəkildə düzülmüş əncirləri görüb qibtə etdim. Baqqala yaxınlaşaraq mənə bir az əncir verməsini söylədim. Ancaq baqqalın nə qədər istədiyini soruşması qarşısında çaşdım. Bir az verməsini söylədim. Mənə «bir kilo verimmizi?» deyər soruşdu. O vaxt kilo yerinə okka işləyirdi. Mən də verilməsini söylədim. Bir kiloya xeyli əncir düşmüşdü. Ancaq zərəri olmadığını düşündüm. Yolda çoxlu əsgər var idi. Onlarla bölüşdürməyi nəzərdə tuturdum. Türkiyədəki ölçüləri bilmədiyim kimi pulun növlərini də bilmirdim. Bildiyim yalnız kağız lirə idi. Lirəni baqqala uzatdım. Lirəni alan baqqal yabançı olduğumu anladığımdan mənə «Baxın, bu kağız lirə beş məcidiyyədir (köhnə söz Türkiyədə 20 quruşluq gümüş pul, C.Q., M. Ə.)» dedi və mənə dörd ədəd kağız pul verdi (dörd küncündə 20 yazılı). Baqqal

sözlərinə davam edərək «Bunlar da bir məcidiyyə. Bir məcidiyyə də əncir. Hesabımız tamam» dedi. Baqqaldan ayrıldım. Yolda ölçülərdən okkayı, pul növlərindən də məcidiyyəni öyrəndim deyə düşünürdüm.

Yolumuza davam edərək şəklini gördüyümüz, özünün həsrətini çəkdiyimiz İstanbula - Heydər Paşa stansiyasına gəldik. Mən İstanbulu ilk dəfə görürdüm. Ömər Faiq isə İstanbulda olmuş və hər tərəfini yaxşı tanıyırdı. Qatar dayandı. Ömər Faiq və mən qatardan düşüb körpüyə endik. O, ildırım sürəti ilə iki bilet aldı və paroxoda mindik və o biri tərəfə keçib körpüyə çıxdıq. Sonra bir faytona minərək Meserret mehmanxanasına gəldik. Kiçik əl çantalarımızı mehmanxanada qoyaraq bazara getdik. Ömər Faiq bizə nə lazım olduğunu söyləyərək bir bağlama düzəlməsini sifariş etdi. Məmurular bizdən pasportlarımızı göstərməyimizi xahiş edirlər. Biz də göstəririk. Bu zaman mağaza müdiri bizə yaxınlaşaraq pasportumuza baxır və bizə «Əfəndim, biz burada malları sənədlə satırıq. Onun üçün də məmurular sizdən sənəd göstərməyi xahiş edirlər. Siz bu dövlətin, millətin qonağısınız, ən əmr etsəniz verərik» deyir. Daha sonra bizə lazım olan əşyaları yığıb bağladılar. Pulunu soruşduq. Müdir təkrar müdazilə etdi və «biz sizdən pul almayacağıq» dedi. Nə qədər israr etdiksə fayda vermədi, yəni pul almədılar.

Biz bu yarım ay müddətində təmizlənməyə imkan tapmamışdıq. Boş vaxtımızdan dərhal istifadə edib hamama getdik və sonra yenə mehmanxanaya getdik. Mehmanxanaya gələndə artıq bizi ümumi işlər müdirinin müavini Əsəd bəy (səbiq Amasiya vəkili) gözləyirdi. O, bizə «Əfəndim, biz sizi Heydər Paşada qarşılamağa getdik. Ancaq sizi tapa bilmədik. Bu mehmanxanada olduğunuzu öyrənərək dalınızca gəldik. Sizin üçün «Pera Palas» mehmanxanasında otaq hazırlanmışdır, oraya gedəcəyik» dedi. Əsəd bəy bizə axşam saat beşdə sizi Babi Alidə Baş nazir həzrətləri ilə görüşdürmək üçün gəlib aparacağını söylədi və getdi. Saat hələ iki idi. Ömər Faiqlə danışmadığımdan bizə ayrılan otaqda oturub dərin düşüncələrə dalıram: «Demək saat beşdə Tələt Paşa ilə görüşərək vəzifəmi yerinə yetirəcəyəm. Mənim üçün heç bir mane yox idi»-Ömər Faiq qəzet oxuyurdu. Saat dördün yarısı. Vaxt yaxınlaşır. Mən yerimdən qalxaraq Ömər Faiq bəyə yaxınlaşıb «Faiq bəy, bir az sonra sizinlə birlikdə Osmanlı dövlətinin Baş naziri ilə görüşməyə gedəcəyik. Bilirsiniz ki, sizin vətəniniz Ahıskadır. Sizinlə bizim aramızda Gürcüstan vardır. Gərək Gürcüstandan o tərəfə keçməyəsınız. Ora Azərbaycandır və sizin ölkənizlə heç bir əlaqəsi yoxdur. Ora haqqında söz söyləmək yalnız mənim səlahiyyətim daxilindədir. Bir-birimizi başa düşməməyimizə burada son qoyaq. Mənim söyləyəcəyim sözlərin məsuliyyəti mənə aiddir» deyirəm. Ömər Faiq bu sözlərimə heç bir cavab vermir. Daha sonra Əsəd bəylə birlikdə Babi Aliyə gəlirik və düz saat beşdə də Tələt Paşanın kabinetinə giririk. Sevincim və həyəcanım bir-birinə qarışmışdı. Kabinet böyük bir otaqdan ibarətdir. Baş tərəfdə böyük bir masa vardı. Tələt Paşa masanın arxasında oturmuşdu. Sağ tərəfində isə Xəlil bəy (Menteşe) oturmuşdu. Masanın qabağında

iki boş stul var idi. Biz masaya yaxınlaşıb görüşür və otururuq. Mən etimadnaməni çıxarıb Tələt Paşaya verdim. Aldı oxudu və möhürdəki ay-uldunun gözəlliyindən çox məmnun qalaraq etimadnaməni Ənvər paşaya və Xəlil bəyə göstərərək «möhürdəki ay-uldunun gözəlliyinə baxın» dedi. Mən sözə başladım «Əziz paşalarım, Azərbaycan xalqı 100 ildir ki, hakimiyyətinin zülmü altında inləməkdə idi. Qafqaz Rusiya tərəfindən işğal olunarkən səkkiz xanlığın xalqı olan azərilər, yəni dini bir, Bili bir, adət və ənənələri bir olan millətimiz Türk millətidir. Millətimiz rus hakimiyyətinə qarşı gecəli-gündüzlü hər fədakarlığa qatlaşıb çalışdılar. Bu çalışmaların rus çarlığının devrilməsində böyük rolu olmuşdur. Qafqazda başsız qalan rus ordusu pərişan halda idi. Millətimizin silahlı qüvvələrinin hücumuna, təzyiqinə dözə bilmədilər. Onlar az bir vaxtda silahlarını ataraq çəkildilər. Azərbaycanın hər tərəfində xalqı idarə edə biləcək milli komitələr quruldu. Artıq anarxiyadan heç bir əsər-əlamət qalmadı. Ancaq bu gün üçün yaxşı olan bu vəziyyət səhə təhlükəlidir. İqtisadiyyatımız, ictimai vəziyyətimiz, imanımız, mədəniyyətimiz hər sahədə rus millətindən qat-qat üstün olduğu da azəri türklərinin istiqbalı qaranlıq görünür. Müstəqil yaşamağa öyrənmiş millətimizin böyük bir nöqsanı vardır. Xalqımızın vaxtilə hərbi təlim və tərbiyədən məhrum edilməsi və rus çarı Dəli Pyotrun vəsiyyətnaməsi gərəyincə İran və Türkiyə, Rusiya himayəsi və nüfuzu altına keçmədən Qafqazdan əsgər alınmasını əmr etməsi bu əsikliyi doğurmuşdur. Azərbaycan xalqı sizdən yardım gözləyir. Siz qardaş əlinizi bizə uzadaraq yardım edin. Müstəqil olaq. Siz bizi çəkib özünüzə qatmaq istəsəniz biz buna razı ola bilmərik. (Bu zaman mərhum Tələt Paşa salondakılara «baxın ilhakı nə gözəl türkçə anladır» dedi.) bizə böyük hərbi qüvvə göndərməyin. Bizə hərbi mütəxəssis və çavuş kadrları göndərin. Bizdə az bir zamanda böyük hərbi qüvvə qurmağın imkanı vardır. Türk olduğumuz üçün istənilən qüvvə qanımızda mövcuddur. Xalqımız milli qüvvətinə güvənərək az bir zamanda rusları torpağımızdan təmizləyib ata bildik». Mən sözümlü bitirmişdim. Tələt Paşa Xəlil bəyə baxaraq «Bravo xəlil bəy» dedi və bizə tərəf dönərək «Əfəndim, dünən firqə mərkəzində bu məsələni müzakirə edirdik. Xəlil bəy nəyin bahasına olursa-olsun hər fədakarlığa qatlaşıb Qafqazda bir İslam dövləti qurmamız fikrini müdafiə edirdi. (Mən dərhal söz qarışdım: «Bəli, biz islamıq, ancaq Türk olduğumuzdan Milli Türk hökuməti qurulmasını düşünürük və istəyirik» dedim). Bu vəziyyətə çox məmnun olduq və «inşallah edəcəyik» dedik.

Danışqlarımızın rəsmi hissəsi bitmişdi. Mən Birinci Dünya müharibəsinin ilk illərində rus mətbuatının «Osmanlı dövlətinə ən ağır zərbəni ingilis ordusundakı müsəlmanlar, xüsusilə də ərəblər vurur» deyərək yazdığım söylədim və «Bu din qardaşlarımızın içində Türk mehmetçiyini də nişan alaraq canına qıyan bir kəs varmı?» deyərək soruşdum. Bu suala Tələt Paşa belə cavab verdi: «Mən ərəblərin millətçi liderləri ilə bu məsələni müzakirə etdim və onları ərəb millətinin ingilislər tərəfində olmamasını razı saldım». Sözə Ənvər Paşa qarışdı. «Bunlardan başqa ingilislər ərəblərə müharibənin sonunda xilafəti bizdən alıb ərəblərə verəcəklərini

vəd etmişlər». Mən «Paşam, xilafəti də onlara verəydiniz» dedim. Ancaq bu sözlərə Ənvər Paşanın çox hirsələndiyini hiss etdim. Üzü qızardı və əsəbi bir səslə «ola bilməz, son nəfərin Xəlifə həzrətlərinin yanında şəhid olması gərək» cavabım verdi. Artıq söhbətimiz bitmişdi. Bu zaman Ömər Faiq «Paşam, mən qəzetçiyəm. Azərbaycan mətbuatında çox çalışmışam. Azərbaycan xalqı Türklüklərini qəti dərk etmiş bir millətdir. İstiqlala layıqdırlər. Güclü bir ədəbiyyata malikdiirlər. Ancaq mənim xahişim budur ki, bizim qəzamız Ahıska düz Türkiyənin sərhəddindədir. Oranın sizə ilhaq olunmasını istəyirəm» dedi. Tələt Paşa «Əmin olun, Paşa həzrətləri bu arzunuzu yerinə yetirər. Sabah təşkilatı qurmağa başlayacağıq» dedi. Əziz oxucularım, bunu da əlavə edim ki, Osmanlı dövləti rəhbərliyi ilə görüşən zaman mən bir dövlətin səlahiyyətli vəkili deyildim. Danışqlarımızda heç bir etiket yox idi. Böyük Türk Millətinin bir qolu olan azəri türkləri öz qüvvələrinə dayanaraq əsarət zəncirini qırmişlar, vətənlərini düşməndən təmizləmişlər. İndi də bir övladım böyük qardaşları olan Osmanlı İmperatorluğu rəhbərliyinin yanına göndərmişdilər. Bu görüş və anlaşma iki qardaşın dərdləşməsi idi.

Qaldığımız mehmanxanaya gəldik. Sevincimin həddi-hüdüdü yox idi. Ömər Faiqlə göz yaşları içərisində öpüşdük. Ömər Faiq lap düz yerində məni dəstəkləmişdi. Ertəsi gün Hərbi Nazirliyə dəvət edildim. Nazirlikdə cənab Yavər Kazım bəylə (Kazım Orbay) ilə görüşdüm. Digər yavərlər ilə də tanış oldum. Cənab Yavər Kazım bəy məni Umur Şərqiyyə Ali Baş Hamba ilə tanış etdi. Yarım saatdan sonra məni Ənvər Paşanın kabinetinə gətirdilər. Ənvər Paşa məni gülə-gülə qarşılayıb qarşısında oturtdu və «dünən verdiyiniz məlumat məni çox sevindirdi. Sevincim və nəşəm hələ davam etməkdədir. Hərbi təlim-tərbiyyə görməmiş xalq qüvvələri nə müdhiş varlıq, nə yenilməz qüvvə imiş» dedi. Mən də dərhal «Bəli Paşam, o xariqəni yaradan Türk millətidir. Paşam, mənim verdiyim izahat Azəri Türkləri haqqındadır. Rusiyada 35 milyon türk-müsəlman yaşamaqdadır. Bunlar Türkünstan, İdil, Ural, Krım, Şimali Qafqaz və digər yerlərdə yaşamaqdadırlar. Bu saydığım türk xalqları hər tərəfdə öz torpaqlarından rusları qovmuşdular. Artıq bu yerlərdə rus hərbi qüvvələri deyilən heç bir şey qalmamışdır. Ancaq təəssüf ki, əsil rus milləti 80 milyondur. Günün birində bu millət özünü ələ alacaq və ətrafını hədələməyə başlayacaqdır. Bizim təşvişimiz bu gün üçün deyil, sabah üçündür cavabımı verdim. Ənvər Paşa «Bilirsinizmi ki, rus çarı devrildikdən sonra hakimiyyətə gələn Kerenski, müharibəni qələbəyə qədər davam etdirəcəyini bütün dünyaya elan edərək həm bizi, həm də almanları narahət etmişdir. çar üsulidarəsinin çürük olduğunu almanlar və biz bilirdik. Halbuki, Kerenski idarə etdiyi hökumətə deyil, 80 milyon rusa arxalanırdı» dedi. Paşa daha sonra mənə Qafqaz İslam ordusunun yaradılmağa başlandığını və bir yüksək rütbəli zabitlərlə təmin olunacağını, bunun üçün bir komissiya qurulduğunu anladı və «Sizin də komissiyada olmağımızı uyğun saydıq». İndi isə sizə gələcək Qafqaz İslam Ordusu komandanı şahzadə «Fərrux ilə tanış edəcəyəm» dedi. İçəriyyə gənc bir zabit girdi. Ənvər Paşa bizi tanış etdi. Sonra birlikdə yavərin otağına keçdik. Orada da bir az

söhbət etdikdən sonra ayrıldıq. Şahzadə ilə bir daha görüşə bilmədim. Daha sonra Ömər Faiqlə Məclisi Məbusana (Deputatlar məclisi - C. Q., M. Ə.) getdik. Orada məclis rəisi Hacı Adil bəylə tanış olduq. Axsam Pera Palas mehmanxanasında hökumətin senzür idarəsi ilə mətbuatın anlaşması məqsədi ilə hökumət tərəfindən veriləcək axşam yeməyinə dəvət edilmişdik. Hacı Adil məndən məclis barədə fikrimi soruşdu. Mən də «Bəy əfəndi Məclisində 24 çalmalı saydım. Onların burada nə işi var?» deyərək soruşdum. Hacı Adil bəy «İndi çox yaxşı vəziyyətdədir. İlk məclisimizdə 24 çalmasız tapa bilməzdiniz» dedi. Sonra mənə Qafqaz haqqında suallar verdi. Cavablarını bildiyim qədər verdim. Ən axırda isə Bakı milyoneri, xeyriyyəçi Hacı Zeynalabdin Tağıni soruşdu. Ona Hacı haqqında bildiklərimi anlatdım (təfsilatı Ankarada nəşr edilən «Azərbaycan» dərgisində verilmişdir).

Bu zamanlar hər gün qurulacaq ordu ilə əlaqədar komissiyanın işində yaxından iştirak edərək müraciət edənləri yoxlamadan keçirdikdən sonra qeydə alırdıq. Ancaq görüşdüyüm siyasi xadimlərdən «İtihat və Tərəqqi» Partiyasının mərkəzi qərargahında yalnız Tələt, Ənvər və Camal paşaların Türk ordusunun Qafqaza getmələrini istədiklərini, digərlərinin isə buna razı olmadıqlarını öyrəndim. Mən demək olar ki, hər gün Ənvər paşa ilə görüşdüm. Görüşümüzün birində özümü topladım və Ənvər paşanın mənim xatirimi istədiyindən istifadə edərək dedim: «Paşam, sizinlə açıq danışmaq istəyirəm. Biz Qafqaz türkləri iki qüvvəyə inanırıq. Yuxarıda Allah, aşağıda Ənvər paşa. Eşitdiyimə görə sizin Nuru adlı bir qardaşınız vardır. Sizdən xahiş edirəm Qafqaza gedəcək hərbi qüvvənin başına Nuru Paşanı təyin edin. Paşam, ölkəmiz dünyanın ən zəngin yerlərindən biridir. Qocaman div olan Rusiyanı qudurdan, sağa-sola hücum etdirən Bakı neftidir. Bu neftin 70%-i biz azəri türklərinindir. Xalqı zəhmətkeş və çalışqandır. Eyni zamanda olduqca qəhrəmandır. Bir də Paşam, sizin Qafqaza gedəcək hərbi qüvvələrə komandan təyin etdiyiniz şahzadəni hər axşam Pera Palas mehmanxanasının salonunda içki içib rəqs etdiyini görürəm. Qafqazda belə hərəkatləri xoşlamırlar». Ənvər Paşa məndən «Hacı bəy, sizin orada içki içmirlərmi?» deyərək soruşdu. Mən isə bu suala «İçirlər Paşam, ancaq pivə kimi zəif alkoqollu içki olan şərab «Vodka» deyilən sərt içkidən isə ruslar istifadə edirlər. Bizdə içki içərlər, ancaq sərxoş olmaq üçün deyil» cavabını verdim. Məni dinləyən Ənvər Paşa «çox yaxşı» dedi. Sonra telefon edərək Qafqaza gedəcək zabitlərin içki içib-içmədiklərinin də yoxlanmasını əmr etdi və sonra mənə «Nağı bəy, Nuru çox gəncdir, necə olar?»dedi Mən də dərhal «Paşam, Nuru Paşanın Trablis-qərbdəki fəaliyyəti haqqında burada heç kəsdən məlumat ala bilmədim. Rus mətbuatı Nuru Paşadan və onun fəaliyyətlərindən uzun-uzadı bəhs edən materialları Qafqazda oxumuşdum. Və bir də Paşam, sizin qardaşınız olması yetər» dedim. Ənvər paşa «Yaxşı sabah söhbət edərik» dedi və ayrıldıq.

Ertəsi gün Hərbi Nazirliyə gələndə dərhal məni Ənvər Paşanın yanına apardılar. Ənvər Paşa həmişə olduğu kimi məni yenə də gülürlüzlə qarşıladı və «Bəli, Nağı bəy, istədiyiniz oldu» dedi. Mən də «Paşam, çox sevindim və sabah

bütün Qafqaz türkləri də sevinəcəklər» dedim. Ənvər Paşa məndən Azərbaycanda İsa Aşurbəyov adlı bir nəfəri tanıyıb-tanımadığımı soruşdu. Mən də «Çox yaxşı tanıyıram, Paşam. Zəngin bir ailəyə mənsub, vətənpərvər bir şəxsdir» dedim. Ənvər Paşa ayrıca Aşurbəyovun türkiyəli Rüşəni bəy adında bir dostu olduğu və bunların mücadilə üçün pul istədiklərini söylədi. Rüşəni bəyi tanıyırdım. Ancaq işin içinə pul məsələsi girincə iş dəyişmişdi. Ənvər paşaya «Paşam, iş dəyişdi. İsa bəy bakılıdır. Bütün Qafqaz təşkilatlarının məsrəfləri Bakıdan təmin edilməkdədir. Azərbaycanda, hələ Azərbaycanın mərkəzində pul məsələsi düşünülə bilməz. İsa bəy bunu məndən yaxşı bilir. Göndərməyin, mən məsuliyyəti öz üzərimə götürürəm. Bu işdə nə isə bir anlaşılmazlıq var» dedim. Ənvər Paşa mənim sözlərimi qəbul etdi və pul göndərilmədi. Bu zaman içəri bir paşa girdi. Ənvər paşa «bax istədiyin Nuru bu» deyərək bizi tanış etdi. Nuru paşa ilə birlikdə İslam ordusunun qərargahına gəldik.

Günlər keçir. Nuru paşanın ştab rəisi miralay (polkovnik -C.Q., M.Ə.) Nazim bəylə birlikdə (İstiqlal savaşı zamanı Sakaryada şəhid olmuşdur) gərgin bir şəkildə çalışır və kadrları tamamlayırdıq. Mən vəziyyətdən çox razı idim. Nuru paşa həm özü işləyir, həm də bizi işlədirdi. Bu arada bir görüşümüz zamanı Ənvər Paşanı çox məmnun gördüm və bundan cəsarət alaraq «Paşam, sizdən Hüsaməddin bəyin rütbəsinin bir dərəcə artırılmasını xahiş dəyişdim» dedim. Ənvər Paşa «Nağı bəy, əsir düşən bir zabitin necə əsir düşdüyü tədqiq edilməlidir. Baxarıq günahı necədir?» dedi. Mən dərhal «Paşam, bizim orada görüşdüyümüz iş nəzərə alınır mı? Ruslar ilə mücadiləmizdə Hüsaməddin bəyin böyük rolu vardır» dedim. İki gün sonra Ənvər Paşa məni hüzuruna çağırdı. Dərhal etdim. Gülər üzlə «Nağı bəy, Hüsaməddin bəyin raportunu aldım və Çox məmnun qaldım. İstifadə edəcəyik. Özünün də rütbəsini bir dərəcə yüksəltdim» dedi. Sevindim və ona təşəkkür etdim. Hüsaməddin bəy raportunda general Əli Şıxlinskidən bəhs edirdi. Ənvər Paşaya «Paşam, Dünya müharibəsində biz azərilərdən dörd general rus ordusunda ordu komandanı olmuşdular. Yalnız bir gürcü generalı korpus komandanı ola bilmişdir. Azərilərdən ordu komandanı Səməd bəy mehmandarlı rus-yapon müharibəsində korpus komandanı olaraq ən yüksək nişanım almışdı. İkinci general Əli ağa Şıxlinskidir. O, rus ordusunun artilleriya üzrə müfəttişi idi. Üçüncü general Xan Naxçıvanskidir. Dördüncüsü isə Xan İrəvanskidir. Bu generallar bizim ruslarla mücadiləmizdə heç bir rol oynamadılar» dedim. Qeyd komissiyasının işi davam edir, ancaq mən bu arada heç bir fikir bildirmirdim. Əslində qeyd olunanlardan heç kimi tanıyırdım. Ancaq bir gün əslən qafqazlı olan Tahir adında bir müəllimin imam olaraq orduya daxil olmaq məqsədi ilə müraciət etdiyini gördüm. Etiraz etdim və dedim ki: «Qafqaza gedən ordu deyil ki, imamı olsun. Orada müəllim əfəndilərə iş yoxdur. Çünki oradakı müəllimlərə Dünya müharibəsində iştirak etmək qadağan olunmuşdur. Bir cümə axşamı Ənvər Paşa mənə «Nağı bəy, sabah sultan tərəfindən qəbul ediləcəksən. Saraydan avtomobil gəlib sizi götürəcəkdir» dedi. Cümə günü deyilən vaxtı avtomobil gəlib məni

Yıldız sarayına aparıldı. Sultan Rəşad namazda idi. Biz bir başqa otaqda söhbət edərək gözləyirdik. Sultanın namazdan çıxdığını bizə xəbər verdilər. Bayıra çıxdıq. Bəhriyyə orkestri marş çalır, vəkillərlə mən də sıraya düzölmüşdük. Sultan yanında da Ənvər Paşa salam almış vəziyyətdə bizə doğru gəlirdilər. Vəkillərin hamısı fəslı olduğu halda təkə mən gümüşü papaqla gözə çarpırdım. Düz yanımıza yaxınlaşdıqları zaman Sultan Ənvər Paşaya məni göstərərək «Bu kimdir?» deyə soruşur. Ənvər Paşa «Qafqaz vəkili Nağı bəydir» cavabını verir. Sultan mənim türkə bilib-bilmədiyimi soruşur və sonra yanımızdakı pilləkənlərlə yuxarı çıxaraq otağına girir. Biz də onun arxasınca pilləkənləri çıxaraq qarşıdakı otağına giririk. Bir az sonra Ənvər Paşa gələrək mənə «Nağı bəy, Sultanın hüsuruna qəbul olunurusunuz» dedi. Sultanın otağına bərabər girdik. Mən ədəblə salam verdim. Sultan məni gözləri ilə süzdü və «Demək türkə bilirsən» dedi. Mən də «Bəli Sultanın, mən türkəm» dedim. Sultan mənə «mən səni çərkəz zənn etdim» dedi. Mən dərhal «Qafqazda 5 milyon türk vardır. Bunların içərisində çərkəzlər 200000-ə qədərdir» dedim. Sultan Rəşad bu sözlərimdən məmnun olmadı və «demək zalım çar onları məhv edib tükətmış» dedi. Sonra o, mənə anasının çərkəz olduğunu və çərkəzləri çox sevdini söylədi. Mən «Sultan həzrətləri, Rusiyada 35 milyon Türk-İslam vardır. Əsrlərlə zalım rus çarlarının zölmü altında inləməkdə idilər. Allahın köməyi ilə Çarı devirəcək zəncirləri qopardıq. Məni vəkil edərək «get müsəlmanların hörmətli xəlifəsinə salamımızı çatdır» dedilər. «Hamımız sənə dua etməkdəyik» dedim. Bu sözlərimdən çox məmnun olan Sultan Ənvər Paşaya tərəf döndü və «Nağı bəyə üçüncü dərəcəli məcidyyə verin» dedi. O zaman əncir aldığım baqqalın məcidyyələri yadıma düşdü. Ənvər Paşa «Sultan həzrətləri, Nağı bəy və yoldaşları ruslarla çətin müharibələr apararaq onları Qafqazdan qovmuşlar. Müharibə medalının devrilməsini əmr edin» dedi. Biz bayıra çıxdıqda Ənvər Paşa əlimi sıxdı və əmirlərə verilən üçüncü məcidyyə nişanı ilə təltif edildiniz, təbrik edirəm» dedi. Bu zaman anladım ki, alacağım məcidyyə deyil, məcidyyə nişanıymış. «İtihad və Tərəqqi» Partiyasının mərkəzindən doktor Baba Şakir ilə doktor Nazim bəylər mehmanxanaya gələrək vizit vərəqələrini mənim üçün qoyub getmişdilər. Bu sualların hamısına doğru-düzgün, ətraflı cavab verdim. Baba Şakir bəy Xocalarla inqilabımızda necə dil tapa bildiniz «Sizi başa düşdülərmi?» deyə soruşdu. Ona belə cavab verdim: Xeyr, Xocalar toplaşaraq bir İslam Partiyası qurdular. Şərait istəyirik dedilər. İlk zamanlar əhəmiyyət vermədik. Bizim partiyamız, yəni Türk Ədəmi Mərkəziyyət Partiyası bütün milli mənafeələrimizə cavab verən prinsipləri proqramında əks etdirdiyindən qüvvətli idi. Bütün ziyalılar, tacirlər və bütün hörmətli şəxslər partiyanın ətrafında sıx birləşdilər. Ancaq biz sonradan bu xocalıların əleyhimizə təbliğət apardıqlarının şahidi olduq. Onlar xalqa deyirdilər ki, Partiya lideri olan Nəsim bəy bir kitab nəşr edərək ətrafında gəncləri toplamış və Qurani Kərimin əleyhinə təbliğət aparır. Bunun qarşısını almaq məqsədi ilə biz

böyük bir xalq toplantısı təşkil edib onları xalq qarşısında təkzib edilməz dəlillərlə məğlub etdik. Biz bu xalq toplantısında xalqın təzyiqi ilə belə bir qərar çıxartdıq. Xocalar, mollalar camelərdə oturaraq, nigah kəsəcək, cənazə mərasimini idarə edəcək, xalqın anlamaq istədiklərini izah edəcək və qətiyyətlə dünyəvi işlərə qarışmayacaqlar. Dini işlərimizlə onlar, milli işlərimizlə yalnız biz məşğul olacağıq. Bu qərardan sonra da onlar heç vaxt bizim milli işlərimizə mane olmadılar. Məsələ bununla da öz həllini tapmış oldu».

Bir neçə gün sonra Nuru Paşanın hərbi mütəxəssislərdən ibarət kadrların təşkilini tamamladığı və hərəkətə hazır olduğu xəbərini aldım. «Nuru Paşanı Heydərpaşadan yola salırıq. Ənvər Paşa və yavərləri, digər paşalar və hökumət üzvlərindən bir neçə nəfər gözləmə salonundayıq. Qatar artıq yola düşməyə hazır və yola salanların hamısı perrona çıxırlar. Ənvər Paşa və qardaşı Nuru Paşa tək qalırlar. Məndə perrona çıxanlar arasında idim. Birdən məni çağırırlar, geri döndüm. Oradakılar məni «Sizi Nazir həzrətləri istəyir» dedilər. İki qardaş baş-başaya dayanmışlar. Yaxınlaşıram. Ənvər Paşa bir əlini Nuru Paşanın, digər əlini isə mənim çiyinə qoydu və «Siz ikiniz də mənim qardaşımsınız. Sizə son sözümlə» dedikdən sonra Qafqazda görəcəyimiz işlər haqqında təlimat verdi.»...

Bir səhər yenə Hərbi Nazirlikdən çağırıldım. Məni Ənvər Paşa görmək istəmişdi. Mən içəri girərkən o, yerə gülürlə «Nağı bəy hazırsınız mı?» dedi. Mən də «Paşam hər dəqiqə hazırım» cavabını verdim. Paşa mənə «axşam saat 5-də Rəşid paşa paraxodu ilə Göstəncəyə, oradan da Braylova, sonra Ruminyadakı korpus ilə əlaqədar Trabzona gedib oradan Batuma gedəcəksiniz. Bir xahişini, istəyinizi varmı?» deyərək soruşdu. Mən cavabında «tez getmək istəyirəm Qafqazda çox iş görmək lazım gələcək. İnşallah Nuru paşa müvəffəqiyyət qazanacaqdır. Mən onun üçün hər cür fədakarlıqları edəcəyəm. Əmin ola bilərsiniz» dedim. O, bir an üzümə baxdıqdan sonra «Nağı bəy «Umuru Şərqiyyə» rəisi Əli Basxana iki dəfə Sizə pul təklif etmiş, ancaq qəbul etməmişsiniz. Sizə pul lazım olacaqdır. Mən istəyirəm ki, Siz Qafqazda xüsusi işlərinizdə deyil, Nuru ilə bərabər çalışsınız» dedi. Mən də «Paşam, pulum var. İki aydır Türkiyə torpaqlarındayam, ayaq basdığım andan etibarən Sizin hesabınıza yaşayırım. Əgər pula ehtiyacım olsaydı əmin olun ki, istəyirdim. Batuma qədər yenədə Sizin hesabınıza gedəcəyəm. Qafqazda isə pula ehtiyacım olmaz. Paşam, Sizə söz verirəm, fəxri olaraq üzümə götürdüyüm vəzifəmi davam etdirəcəyəm» dedim. Ənvər paşa ilə vidalaşmaq ayrıldım.

Mən Türkiyədə İttihatçıları idealist bir insan xarakterinə malik olanlar kimi gördüm. Hamısında İslam Birliyi tərəfdarı kimi keyfiyyətlər gördüm. O, İslam Dünyasının varlığını hər şeydən, hər varlıqdan üstün tuturdu. Halbuki o, axırda ən böyük zərbəni müsəlman olan Ərəb Dünyasından yemişdir.

QƏZET İCMALI ERMƏNİ MÜHƏRRİRLƏRİNDƏN

A.İ.Petrosian «Abnovleniya» dərgisində Azərbaycan xalqına və onun müstəqil hökumətinin quruluşu dövründəki fəaliyyəti icmal olaraq belə fərqləndirmişdir. (Azərbaycan qəzeti, 15 noyabr 1919, Bakı, sayı 247).

«Qısa zamanda demokratiya ailəsi içərisində yer alan ilk demokrat müsəlman türk dövləti olan Azərbaycan və onun əhalisini təşkil edən azərbaycanlılar hər şeydən əvvəl siyasi varlıqlarını böyük bir məharətlə bütün dünyaya göstərdilər. Azərbaycan hökuməti mövcudiyyəti dövründə xalq və mələkət üçün bir çox işlər gördü. Quruluşunun hələ ilk ilində ibtidai və orta məktəb açdı; ilk Universitet qurdu və müxtəlif mədəniyyət müəssisələri təsis etdi, kitabxanalar, oxu odaları yaradıldı, müxtəlif qəzet və dərgilər nəşr olundu; rüsvətə qarşı şiddətlə mübarizə aparıldı; ölkədə xalq üçün zəruri məhsulların qiyməti aşağı salındı; rəsmi və sosial işlər ciddi nəzarət altına alındı; xalqın mənafeələrinə ziyan vuran idarə işçilərini amansız şəkildə cəzalandırdı; yeni bir ordu qurdu; və ən mühümü xalq arasında din və millət fərqi aradan qaldırıldı.

QAFQAZA DÖNÜŞ

Axşam saat 5-də limandan Rəşid paşa paraxoduna minərək göstəncəyə gedirik. Paraxodda «Təşkilatı Məxsusə» tərəfindən Qafqaza göndərilən şəxslərlə görüşürəm. Bunlar sabiq sədr əzəm Kamil paşanın oğlu Fuad bəy, Bəkir Sami bəyin oğlu Şövkət bəy, təyyərəçi Camal və başqaları idi. nəhayət Göstənciyə çatdıq. Ancaq, burada bizə məlum oldu ki, Tuna çayında sərsəri bir mina görünmüşdür. Bu səbəbdən də çay ilə üzmək təhlükəlidir. Paraxodumuz Tuna çayına girə bilmədiyindən Göstəncidə gözləyəcək və sonra korpusda qatarla Göstəncəyə gələrək paraxoda minəcəkdir. Biz bu vəziyyət haqqında alman komandanlığından özümə bir tərcüməsi götürdüm. Mən Ruminiya mərkəzinin Görkəmli yerlərini gəzir və hərbi yeməkxanada da nahar edirdim. türk zabiti mənə «Sizinlə bir alman zabiti görüşmək istəyir, əgər razı olarsınızsa, bərabər gedərik» dedi. Mən alman zabiti ilə görüşdüm. Almaq zabiti Qafqaz haqqında məlumat almaq istəyirdi.

Mən də Rusiyanın siyasi və hərbi idarələrinin vəziyyətinin sifra endiyini, hərbi qüvvələrinin tamamilə Qafqazdan qovulduğunu təfsilatı ilə anladım. Qafqazdakı türklərin müsəlman olduğunu və bir türkiyəli kimi düşündüklərini də anladıqdan sonra «Biz Qafqaz Türkləri siz almanları da sevirik. Müharibə əsnasında beş alman kəndinin sakinlərinin mallarını müsadirə etmək və özlərini də Sibirə göndərmək istədilər. İmkan vermədik və onları himayə etdik. Ruslar daima bizlə hesablaşmaq məcburiyyətində qalmış və bizdən çəkinmişdilər» dedim.

Hilmi Paşanın komandanlığındakı Rumniya cəbhəsi korpusu Rəşid Paşa paroxoduna mindirildi və Göstəncədən yola düşdük. Qara dənizdə Trabzon istiqamətində gedirdik. Vaxtaşın radioqramma ilə cəbhələrdəki vəziyyət haqqında məlumatlar alırdıq. Paroxodla getdiyimizin ikinci günü radioqramla Türk ordusunun Bammı işğal etdiyi bildirildi. Bundan sonra biz də Batuma gəldik. Paroxod limana yaxınlaşır. Paroxodu qarşılamağa gələnlərin yarısından çoxu yaxından tanıdıqlarım idi. gəncədən, Bakıdan, Qarabağdan, Şəkidən və Azərbaycanın başqa vilayətlərindən, qəzalarından gələn yüzlərlə azəri türkü var idi. mən onları görə bilmirdim. Onlar mənə görə bilmirdilər. Onların hamısı mənə Türkiyədə olduğumu bildirdilər. Ancaq mənə Rumniyadan gələn ordunun içində olduğumu ağıllarına gətirmirdilər. Paroxod körpüyə tamamilə yan alır və artıq körpüdəkilər də paroxodun göyərətində olanları tanımağa başlayırlar. Mənə göyərətə gələnlər təəccüblənirlər. Hamı sevinc içində idi. körpüdə çox gözəl bir mənzərə yaranmışdı. Paroxod da Türk paroxodu idi, üzərində dalğalanan sevimli bayraq da. Paroxodun göyərətindən Batumu və xalqı mehmetçilər sevinclə seyr edirdilər. Paroxodun göyərətindən körpüyə enirəm. Tanışlarım mənə əhatə edir və öpüşüb görüşdük. Məndən soruşurlar: «Paroxod Rumniyadan gəlir, sən harada mindin?» mən onlara «Əziz qardaşlarım, paroxodu İstanbuldan boş götürüb Rumniya cəbhəsində vəzifəsini şərəflə yerinə yetirmiş Türk ordusunu Qafqaza gətirirəm» deyirəm. Sevincdən hamımızın gözləri yaşlıdır. Mənə mehmanxanaya apardılar. Burada bütün həmsəhərlilərimlə görüşürəm. Mən onlardan «nə üçün belə çox adamla gəlmisiniz» deyər soruşdum. Onlar mənə «yox canım, gəlmək o qədər də çətin deyil. sən Türk əsgərlərini buraya qədər gətirdin. Biz də buradan ölkəmizə qədər müşayiət edəcəyik. Sənin gəlməyin çox yaxşı oldu, yəni bizə rəhbərlik edərsən. Seymin üzvləri istiqlal istəyirlər. Biz isə Azərbaycanın Türkiyəyə ilhaqını istəyirik» deyirlər. Mən bu sözlərə çox təəccübləndim. Onlara əsil həqiqətin nə olduğunu anlatmaq imkansız olduğunu hiss edib bir şey söyləmədim. Onlar coşmuşdular. Uca səslə: «Bizi hirsəndirməsinlər. Biz onları Batum küçələrində məhv edə bilərik» deyirdilər. Mən çox kədərləndiyimdən səsimi çıxarmırdım. Hətta bu sözləri söyləyənlər arasında uzun illər bərabər fəaliyyət göstərdiyim yoldaşlar da var idi. Bu şəxslər həmişə mənə sevər və hörmət edirdilər. Onlar milli işlərimizdə göstərdiyim istiqaməti münaqişəsiz qəbul edirdilər. Fəaliyyətimizin hədəfinin istiqlal olduğun bilməmiş deyildilər. Əgər mən də istiqlalçıyam desəm əleyhinə gedəcəklərinə əmin idim.

İlhaqçılar ilə mübahisə etmək mənə çox çətin idi. ruslarla mübarizəmizdə bu qədər güc sərf etməmişdim. Bu məsələni həll edə bildikdən sonra dərin nəfəs aldım.

Tarixçi Əhməd Refik bəyin «Qafqaz yolları» adlı əsərini oxudum. Xatirə dəftərində adı çəkilən bir hadisə haqqında ətraflı yazılmış olduğunu gördüm və bunu xatirəmə daxil etməyi münasib gördüm.

«Bir yarım ay ərzində Batumun həyatında xeyli dəyişikliklər olmuşdur. Küçələrində əhali artmış və mehmanxanaları Osmanlı məmurları və Qafqazın Türk-Müsəlman yaşayan bölgələrindən gəlmiş qonaqlarla dolu idi. küçələrdə, bulvarda, parklarda, teatrlarda Qafqazın ən uzaq nöqtələrindən gələn və osmanlılarla birləşmək istəyənlərə təsadüf edilirdi. Bulvarın «İhtisap» kazinosunda əllərini masaya dayayaraq sört və atəşli sözlərlə bir-birinə müraciət edən, bəzən də məlul və mətəüəssir düşünən bir zümrə var. Bunlar osmanlılarla müzakirədə iştirak etmək üçün Batuma gələn gəncəli, bakılı, tibilisili, və qarabağlı müsəlmanlardır. Hamısının siması da qayğılı və işgüzar bir görkəmdir. Məqsədləri Qafqazın istiqlah deyil, osmanlılarla birləşməsi, yəni ilhaqıdır. Fikrən azad, dinc və sərbəst yaşayan bu xalq şüaləlik və sünnilik kimi adi məzhəb fərqlərinə əhəmiyyət vermir. Şapka geyməklə dini hissələrin məhv olmayacağına inanan bu zümrə millət məhəbbətini hər növ aqənin, hər növ qüvvənin gücündə görür. Batum Qafqaz sülh müzakirələrinin mərkəzinə dönmüşdür. Gah Gəncədən şeyxülislam gəlir gah əhali içindən seçilmiş vəkillər Tbilisiyə göndərilir. Müzakirələr, nitqlər, teleqraflar bir-birini əvəz edir.

Qafqaz rus üsuli O idarəsindən xilas olmaq əzmini bütün fəaliyyəti ilə göstərir. Bunların nəzərində ruslar ana vətəni istila edən işğalçılardır. İndi isə bu zümrəyə daxil olanların nəzərləri Türklərə, yəni İstanbula dikilmişdir» («Qafqaz yolları» səh. 72-75).

Batuma gəldikdən sonra ilk gündən görüşə bilmədiyim şəxslərlə də görüşdüm. Hamısı eyni fikirdə idilər. Bunların arasında vəkil, həkim, şeyxülislam, tacir, sənətkar, ziyalı müəllimlər və məmurlar da var idi. onlar məni fikirlərimi söyləmək üçün sıxışdırırdılar. Onlara «içərinizdən on nəfər seçin, onlarla söhbət edəcəyəm» dedim. Razi oldular. Sakit bir yer müəyyənləşdirib orada görüşməyi qərara aldım. Onlardan ayrıldıqdan sonra Məmməd Əmin Rəsulzadə və nəсіб bəy Yusifbəylinin yanına gedərək onlarla görüşdüm. Onlara bir neçə saat ərzində olub-keçənləri danışdım. Nəсіб bəy mənə «bilirsənmi, burada nələr olur?» dedi. Mən də «Nəсіб bəy, hamısını bilirəm. Sabah onların başa düşənləri ilə görüşəcəyəm. Ümidvaram ki, onlara həqiqəti başa sala biləcəyəm» dedim və onlardan ayrıldım. Oradan birbaşa Türkiyə Sülh heyəti rəisi Xəlil bəyin yanına getdim. Bir xeyli söhbət etdik və söhbət əsnasında vəziyyəti ona da anladım. O isə mənə «bunu yalnız siz söyləyə bilərsiniz» dedi. Mən də cavabında «ilhaqçılara heç bir söz söyləmək istəmədim, çünki söyləsəm də qəbul etməyəcəklər. Sabah onların öz aralarından seçəcəkləri baş bilənləri ilə görüşəcəyəm. Əgər onları razılığa gətirə bilsəm sizin razılığınızla onların yeddi-səkkiz nəfərin sizin yanınıza gətirəcəyəm. Onlar sizi dinlərlər. Bizim istiqlalımızı bizimlə görüşdən «İttihat və Tərəqqi» partiyasının mərkəzi qərargahında xəyalınızda qurub müdafiə etmişsiniz. Qurmaq istədiyimiz istiqlal qurulmadan qara cahillər tərəfindən hədələnilir» dedim. Xəlil bəy mənə «Sizi anlayıram, əgər məni dinlələrsə, sabah görüşün. O biri gün saat onda mənim yanına gəlin. Ümid edirəm ki, nəyəsə müvəffəq olacağıq. Nağı bəy,

Seymin üzvləri ilə görüşdük və anlaşıdıq. Onlardan son dərəcə razı qaldıq» dedi və ayrıldıq. Mən axşam Nəsim bəyin yanına getdim. Bərabər yemək yedik və xeyli söhbət etdik. Mənə kədərli-kədərli: «Anarxiya zamanı xalqdan çəkmədiyim sıxıntıyı burada çəkirəm» dedi. Ona «siz çox fikir verməyin. Xəlil bəylə görüşdüm və o biri gün bir neçə nəfərlə onu görüşdürəcəyəm. Ümidvaram ki, istədiyimizə nail olacağıq» deyərək təsəlli verdim. Ertəsi gün toplantıya getdim. Onlarla xeyli söhbət edib olub-keçənləri xatırlatdım. Ənvər paşanın və Tələt paşanın qərarlarını söylədim. Bir az yumşaldılar. Ancaq söylədiklərimin həqiqət olmalarına şübhə ilə yanaşdıqlarını hiss etirdim. Onlara «İstəsəniz sizi sabah Xəlil bəylə görüşdürərəm. Xəlil bəyin də bu fikirdə olduğunu özünüz görərsiniz» dedim.

Ertəsi gün saat 10-da on nəfərlə Xəlil bəyin yanına gedirik. Xəlil bəy bizi qəbul edir. Mən onları Xəlil bəyə bir-bir təqdim edirəm. Tanışlıqdan sonra onların hər biri minlərlə imza atılmış kağızları Xəlil bəyə göstərdilər və hamısı birdən «Möhtərəm bəyimiz xalqımız istiqlal istəmir, biz də istəmirik. Osmanlı dövlətinin bir parçası olmaq istəyirik» dedilər. Xəlil bəy gözəl söhbəti ilə bunları razı sala bildi. Onlara son söz olaraq «Biz süngümüz ilə Qafqaza girdik. Siz bizə ilhaq olmaq istəməsəydiniz də biz sizi süngü, ordu ilə ilhaq edərdik. Ancaq buna imkan yoxdur. Bizim birləşməmizi nə düşmən, nə də dost dövlətlər qəbul edər. Biz sizə yardım edirik və edəcəyik. İstiqlaliyyət qurub müstəqil yaşamanız üçün lazımı qədər əsgərimizi göndərəcəyik. Öz vətənimiz kimi sizin vətəninizi də qoruyacağıq. Evlərinizə dönməyə və qurulacaq istiqlalıyyəti dəstəkləyin» dedi.

Axşam Məmmədəmin və Nəsim bəylərlə görüşüb Xəlil bəylə ilhaqçıların arasında olan söhbətin nəticəsini bildirdim. Onlar vəziyyətin belə nəticə ilə qurtarmasından çox razı qaldılar. Sonra mən Nəsim bəyə «Gəncədə Nuru paşanı qarşılamaq lazımdır. Sabah axşam yola düşəcəyəm» dedim.

İlhaqçılar yeməklərini böyük bir yeməkxanada Türk hökuməti hesabına yeyirdilər. Bir gün mən də onlarla nahar edərkən onlar mənə «canım, Türk ordusunun oraya getməsinə biz narazı deyilik. Bizə söylədilər ki, türklər gəlmək istəyirlər, ancaq Seymin üzvləri mane olurlar» dedilər. Mən də onlara cavabında «Qardaşlarım, burada qalmağa heç bir ehtiyac yoxdur. Mən axşam yola düşürəm. Bu günlərdə Ənvər paşanın qardaşı Nuru paşa Gəncəyə gələcək. Onu orada qarşılamaq lazımdır» dedim.

Axşam yola düşəcək qatara mindiyim zaman bütün ilhaqçıları da Gəncəyə gedən gördüm. Gəncəyə çatdıq. Dörd aylıq ayrılıqdan sonra anama qovuşdum. Anam ağlayaraq mənə «sənin bu səfərin çox uzun çəkdi. Son mənim sonbəşiyimsən. Bir daha səni gözümdən uzağa buraxmayacağam» dedi. Yazıq anam haradan o bilsin ki, zalım rus təkrar canlanacaq, rəngini dəyişdirib qızıl boyanacaq və zülmünü bir neçə qat artıraraq ölkəmizi işğal edəcək.

Ruslar böyük oğlunu güllələyib şəhid edəcək və sevdiyi sonbəşiyini də müqəddəs vətəmindən didərgin salacaqdı.

Gəncədə mənə xəbər verdilər ki, Nuru paşa Qarabağa çatmış bir gün sonra da Gəncədə olacaq. Mən dərhal ertəsi gün Yevlax stansiyasına hərəkət etdim. Yevlaxda bir saat gözlədik. Gəncədən gedən heyət Nuru paşanı Qarabağda qarşılamışdı. İzdihamlı birl süvari dəstəsi arasında Nuru paşa Yevlax stansiyasına gəlib çatdı. Görüşməmiz zamanı Nuru paşa «Görüşdüklərimdən hey səni soruşdum» dedi. Xalqımız Nuru paşanı çox təmtəraqla qarşıladı. Nuru paşa ilə İstanbulda Heydərpaşa vağzalında ayrılmışdıq. Ondan sonra başıma gələnləri ona anladım. Nuru paşa özü ilə bərabər gətirdiyi zabitləri, çavuşları və hərli ştab rəisi polkovnik Nazim bəyi Bakı cəbhəsinə göndərdi.

Batumdan göndərilən və Nuru paşanın əmrinə veriləcək hərbi qüvvə ilə əvvəldən almanlarla anlaşmış olan gürcü milləli tərəfindən dəmiryolu ilə keçib Gəncəyə getməklərinə icazə verilir. Bu vəziyyət qarşısında Cəmil Cahid bəyin komandanlığında olan alay Qarsdan quru yolla Ermənistana, sonra Dilican üzərindən Qazax şəhərini ilə keçirərək Ağstafa vağzalına gəlib çatdılar və oradan da qatarla Gəncəyə gəldilər. Onları Gəncə xalqı çox təntənəli qarşıladı. Qarşılanına mərasimi aşağıdala kimi olmuşdur: Gəncə xalqı şəhər meydanına toplaşmışdılar. Dövlət idarələri və məktəbləri həmin gün işləmirdi. Ona görə də müəllimlər dəstə halında öz yerlərini tutmuşdular. Mühəribə illərində Türkiyənin ruslar tərəfindən işğal edilmiş Şərqi vilayətlərindən Xeyriyyə Cəmiyyəti tərəfindən toplanaraq Azərbaycanın bir çox şəhərlərindəki uşaq evlərində saxlanan sahipsiz uşaqlardan dörd yaşından yuxarı olanlar da meydana dəstə halında düzülmüşdülər. Meydanın ətrafını əhatə etmiş əhali sevincdən gözləri yaşarmış halda əsgərlərə baxırdılar. Uşaq evlərindən gəlmiş uşaqlar əsgərlərə yanaşaraq onlara sarılırlar və haralı olduqlarını bildirirlər. Əsgərlər uşaqların hər birisi ilə mehribanlıqla görüşür və əzizləyirlər. Bu zaman maraqlı bir hadisə olur. Əsgərlərlə görüşən uşaqlardan biri atasını tanıyır və ata-oğul sevincdən bir-birinə sanlaraq ağlayırdılar. Ətrafdakı minlərlə adam bu yaranmış vəziyyətə dözə bilməyib ağlayırdı. Onlar dərddən, qəmdən yox sevincdən ağlayırdılar.

Gəncə şəhərinin ermənilərlə məskun olan məhəllələri Cəmil Cavid bəyin alayı tərəfindən mühasirə edilərək itaətə məcbur olunurlar. Aylarla mühasirədə qalaraq ərzaqdan korluq çəkən ermənilər könüllü şəkildə mühasirədən çıxaraq Türk ordusunun gəldiyinə inanırlar. Bir erməni heyəti də Nuru paşaya təşəkkür etməyə gəlir. Artıq şəhərdə asayiş təmin olunur. Türk və erməni xalqı arasındakı düşmənçilik aradan qalxır. Nuru paşanın komandanlığı altında Osmanlı Türkləri ilə Azəri Türkləri yan-yana Azərbaycan Cümhuriyyətinin mərkəzi olan Bakını xilas etməyə qoşulurlar. Bu zaman Bakını rus, erməni və ingilis qüvvələri müdafiə etməkdə idilər. Onlar iki türk qardaşın birləşmiş mehmetçiklərinə qarşı dayana bilərdilermi? 1918-ci il sentyabrın 15- də son hücum nəticəsində rusları, erməniləri və ingilisləri Xəzər dənizinə tökdülər. Azərbaycan hökuməti müvəqqəti mərkəzi olan Gəncədən Bakıya köçdü. Azərbaycan xalqı və hökuməti

əl-ələ verərək səylə hər sahədə durmadan çalışırdı. Nuru paşanın təşəbbüsü ilə ilk iş olaraq bir hərbi rüqətbə açılır və Azərbaycan ordusuna zabitlər hazırlamağa başlayırlar. Nuru paşaya xahiş etməklə Batumdakı Vahib paşanın sərəncamında olan Hüsəməddin bəyin də Gəncəyə göndərilməsini təmin edə bildim. Bakı düşməndən tamamilə təmizləmə bilmişdi. Ancaq rus qüvvələrinin bir hissəsi Lənkəran qəzasını öz işğalları altında saxlamağa nail olmuşdular. Azərbaycanın bir hissəsi olan Lənkəran da düşməndən təmizlənməli idi. Ağ rusların əlində olan Xəzər dənizinin hərbi gəmiləri də bolşevik düşməni olduqları halda müştərək rus mənafeyi naminə Lənkərandakı bolşevik qüvvələrinə kömək edirdilər. Nuru paşa Lənkərandakı son rus qüvvələrini də dənizə tökmək məqsədi ilə Lənkəranın sərhəd qonşusu olan İranda Türk irqinə mənsub və qəhrəmanlıqları ilə məşhur olan Şahsevənlərlə əlaqə yaradılmasını və onlarla birgə Lənkərandakı rusları oradan qovub çıxarmaq istəyirdi. O, bu vəzifəni Hüsəməddin bəylə mənə tapşırırdı. Biz də vəzifəmizi yerinə yetirmək üçün Salyana getdik. Oradan İrana keçməyə hazırlaşırıdık ki, bir qara xəbər gəldi. Yəni Türkiyə məğbul olmuş və müqavilə bağlanmışdır. Biz Bakıya deyil, Gəncəyə qayıtdıq. Sonradan öyrənirik ki, Türkiyə Mondros sazişini yerinə yetirmək məcburiyyətində qalaraq ingilislərin İstanbulu işğal etmələrindən sonra burada qurulmuş Təfviq paşa kabineti teleqrafla türk ordusunun Azərbaycandan çıxmasını Nuru paşaya əmr etmişdir. Azərbaycan dövlətinin və xalqının istinadgahı olan Osmanlı dövləti çökmüş və Azərbaycan yalnız arxasız qalmışdır. Üç nəfərlik bir nümayəndə heyəti vaxtilə İran Ənzəlisinə sığınmış ingilis qüvvələrinin komandanı general Tomsonla görüşmək məqsədi ilə Ənzəliyə gedir. Birinci Dünya müharibəsindən qalib çıxan ingilis qüvvələrinin məğrur generalı Tomson heyəti ilə müzakirə aparmağı lüzum görməyir və son söz olaraq «Bizim öyrəndiyimizə görə Azərbaycan xalqının ümumi arzusundan doğan bir respublika yoxdur. Ancaq Türk komandanlığının inqırıqası ilə təşəkkül tapmış bir hökumət vardır. Madam ki, siz bunun əksini iddia edirsiniz. O halda gəlib tədqiqat apararıq» deyir. Beləliklə, Azərbaycan xalqını və hökumətini saya salmayan general Tomson Ənzəlidə olan ingilis qüvvələrini Bakıya göndərir. Yeni zamanda rus generalı Biçərxov da ruslardan və ermənilərdən təşkil olunmuş qüvvəsini Bakı limanına çıxarır. İngilislər və ruslar xalqı arasında ayrı-ayrı məzmunlu bəyannamələr yayırlar. Ermənilər və ruslar sevinc içərisində şənlik etdikləri halda, azəri türkləri isə kədərli, dərddli halda hökumətlərinin nə qərar verəcəklərini gözləyirdilər. Belə bir vəziyyətdə Azərbaycanın Dövlət rəisi mərhum Fətəli xan general Tomson ilə görüşür. Onların söhbətləri çox mübahisəli və sərt olur. General Tomson Azərbaycan Cümhuriyyətini tanımadığını, müttəfiqi olan rusların torpağına gəldiyini söyləyir. Fətəli xan isə Azərbaycan xalqının qərarı və istəyi ilə Azərbaycan Cümhuriyyətinin və istiqlalının elan edildiyini və bunun bütün dünya dövlətlərinə bildirdiyini söyləyir. Fətəli xan sözlərinə davamla: «Siz böyük bir millət və böyük bir

imperiyasınız. Eyni zamanda mədəni bir miilətsiniz. Bizim istiqlaliyyətimizi tanımalıısınız» deyir. General Tomson da: «Bu söylədikləriniz siyasi şeylərdir və iki dövlət arasında cərəyan edər. Halbuki mən bir əsgərəm» cavabını verir. Fətəli xan da: «Madam ki, siz əsgərsiniz, mən də istiqlaliyyətini elan etmiş Azərbaycan Cümhuriyyətinin baş naziriyəm. Biz sizi buraya dəvət etmədik. Sizdən ölkəmizi tərk etməyi tələb edirəm» deyir. Bu cavab qarşısında general Tomson tərcüməçiyə dönərək «Baş nazir həzrətlərinə söyləyin ki, hər hansı bir hərbi qüvvəni çıxarmaq üçün hərbi qüvvəyə sahib olmaq gərək. Bildiyimə görə qurduğunuz Cümhuriyyətin ordusu hələ qurulmamışdır» deyir. Fətəli xan tərcüməçiyə: «General həzrətlərinə söyləyin ki, o yalnız hərbi birliyə malikdir. Ya xalq qüvvələrinə nə olduğunu bilmir və ya hər xalqı Hindistan xalqı zənn edir. Biz Azərbaycan Türkləri istiqlaliyyətimizi elan etməmişdən öncə 100 minə qədər rus əsgərini xalq qüvvələrimizin gücü ilə süpürüb sərhədlərimizdən kənara atdıq. Əgər inad edərlərsə, bir ovuc ingilis əsgərini dənizə tökmək qəhrəman xalqımızın gücü ilə bir neçə saatlıq məsələdir. Ancaq biz nə onlardan pislik görmək, nə də onlara pislik etmək istəyirik» cavabını verir.

Soyuqanlı ingilis millətinin generalı məsələni belə görüb yumşaq danışmaq üsuluna keçir və «ancaq hökumət rəhbəriniz Mirzə Əsədullah bəy olacaq» deyir. Fətəli xan: «Qətiyyətlə ola bilməz. Bu təklifiniz bizim daxili işlərimizə müdaxilədir. Biz bu təklifi qəbul edə bilmərik» deyərək onun sözünü kəsir. Hər iki tərəfin qəbul etdikləri anlaşma nəticəsində idarə Azərbaycan idarəsi olacaq. Bakı şəhərində yalnız ingilis hərbi qüvvələri qalacaq. İngilislərlə Bakıya gəlmiş rus generalı Biçeraxov süvariləri ilə birlikdə Azərbaycanı tərk edəcək. Azərbaycan ordusu Bakı şəhərinə girməyəcək və Azərbaycan daxilində Osmanlı ordusu qalmayacaq. Ümumiyyətlə, hər iki tərəf anlaşmaya riayət etməlidirlər. Azərbaycan hökuməti polis qüvvələrinin gücü ilə ermənilərin ixtişaşlarını yatırdığı kimi Bakıda 1918-ci ilin mart ayında on min məsum Türk xalqının qanını tökən qatil bolşevik Şaumyan ilə birlikdə fəaliyyət göstərmiş bakılı erməni milyoneri Lalayevi də həbs etmiş və mühakiməsi olmadan Bakıdan Gəncə həbsxanasına göndərmişdi. O, orada mühakiməsini və edamını gözləyərkən öldü. Mondros barışı ilə Türk ordusunun Azərbaycanın hər tərəfində olan hərbi qüvvələri Gəncəyə toplaşmışlar. Onlar Azəri mehmetçikləri ilə vidalaşırlar. Yenə hamının gözləri yaşarır, ancaq bu artıq sevinc yaşı deyil, ayrılıq və kədər göz yaşları idi. Anadolu mehmetçikləri ilə azəri mehmetçikləri bir-birinə sarılaşaraq ağlaşırdılar. Bunları seyr edən xalq da özünü saxlaya bilməyib ağlayırdı. Mətin ağabəy Mehmetçik öz qardaşına təsəlli verərək «Artıq siz yetişdiniz, vətəninizi müdafiə edə bilərsiniz. Əgər qara xəbər gəlməsəydi daha çox qalardıq. Nə edək, biz də getməliyik. Bizim də vətənimizə düşmən dolmuş, onları süpürüb atmalıyıq» deyirdi. Beləcə Anadolu İstiqlal Savaşı kahinliyini edən Türk Mehmetçiləri azəri qardaşlarına təsəlli verirdilər. Biz isə yenə köməksiz, arxasız və yalqız qalmışıq. Tanrımızdan başqa Nuru Paşanın açdığı hərbi məktəb məzunu

olan zabitlərimizə və Bakının bolşevik-daşnak tör-töküntülərindən təmizlənməsində yan-yanə vuruşan ağabəylərdən təcrübə toplamış gənc ordumuza güvənərək yaşamaqda idik. Qədirbilən Azərbaycan xalqı onun köməyinə gələn türk qardaşlarına, sərkərdələrinə olan minnətdarlığını qəlbinin dərinliyində saxlayıb nəsil-dən-nəslə yaşatmaqdadır.

Gəncədə olan vaxt eşitdim ki, ingilislər Nuru paşanı tutub Batuma gətirərək hərbi tribunaldə mühakimə edəcəklər. Onlar Nuru paşanı guya Bakıda erməni soyqırımı etdiyinə görə günahlandırırılar. Dərhal Bakı ilə telefon əlaqəsi saxlayıb xəbərin doğru olduğunu öyrəndim. Gəncə ermənilərindən bir sənəd almaq lazım idi ki, Nuru paşanın Gəncəyə gəlişində ermənilərə heç bir pislik etmədiyi kimi erməniləri mühasirədən qurtarıb azadlıq verdiyini, həyatlarının təhlükəsizliyini təmin etdiyini isbat etmək mümkün olsun. Sənədin alınması üçün Gəncənin görkəmli şəxsləri ilə bərabər Erməni Milli Təşkilatına müraciət etdim. Sənədi almağıma qəti inanırdım. Ancaq ermənilər xahişimizi rədd etdilər və: «Biz uşaq deyilik. Çox yaxşı bildirik ki, Nuru paşanın bizə pislik etməməsi məqsədli deyil. nuru paşa çox yaxşı bildirdi ki, Gəncədə erməni soyqırımı edilsə idi, Bakıda bir türklə rastlaşmayacaqdı. O gözlədi ki, Bakını işğal edib oradakı soyqırımı bitirsin və ondan sonra Gəncədə başlasın. Ancaq müvəqqəti barışıq oldu. Osmanlı ordusu soyqırımına vaxt əldə edə bilmədi» dedilər. Biz də əliboş geri qayıtdıq. Bakıya gələrək Nəsim bəylə görüşdüm və sənəd ala bilmədiyimi ona söylədim. Nəsim bəy mənə «Mən səni heç vaxt bu qədər pərişan görməmişəm» dedi. Mən də «Nəsim bəy, ermənilər çox nankorluq etdilər. Nuru paşanın almağa haqqı olan sənədi almadan gəldim» dedim. Nəsim bəy gülərək: «Üzülmə, Nuru paşanı qurtarmanın daha asan yolu var. Batumdan mənə xəbər gətirdilər ki, Hopa bəyləri plan hazırlamışlar. Nuru paşanı zor işlətməklə xilas edəcəklər. Ancaq maddi cəhətdən çətinlik çəkirlər. Sən dərhal 200 min manat götürüb Batuma get» dedi. Mən sevinc içərisində «Əmr edin pulu versinlər, axşam yola düşüm» dedim. Pulu alıb Batuma gəldim və Azərbaycan konsulu Dr.Mahmud bəylə görüşdüm. Mən gəlişimin məqsədini ona anladım və Nuru paşa ilə necə görüşə biləcəyimi soruşdum. Doktor: «İmkan yoxdur, ancaq Mürsəl paşa ilə görüşə bilərsən. O da ingilislərin nəzarəti altındadır» dedi. Mən dərhal gedib Mürsəl paşa ilə görüşdüm. Mürsəl paşa: «Mənə bir şey olmaz, ancaq Nuru paşanı buraxmayacaqlar. Ola bilsin ki, onu edam etsinlər. Onun qaçırılması təşkil edilməlidir» dedi. Mən gəlişimin səbəbini anladım. Çox razi qaldı. Mürsəl paşa gizli saxladığı kağızı mənə verdi. Aldım oxudum. Bu bəyannaməni Almaniyadan göndərmişdilər. Paşa mənə «bunu çoxaldıb İslam Dünyasına yaymalı və İslam Dünyasını cihadə çağırmalı. Qurtuluş bundadır, başqa çıxış yolu yoxdur» dedi. Mən mürsəl paşanı dinlədikdən sonra: «Paşam, bu bir mərsiyyədir. Çox təsirli yazılmışdır. Bu yanıqlı sözlərə ancaq göz yaş ilə cavab verilir. İndiki dövrdə İslam dünyasında birlik yox, qüvvə yox və olmaz. Olsa da bir şey çıxmaz. Allahıma inandığım ki, inanıram ki, Türkiyənin bir türk kəndində olan qeyrət, iman, vətənə və

dinə bağlılıq mürciət edəcəyiniz İslam dünyasında yoxdur. Bu boş işdir. Bu bəyannaməni yazanların özləri də yazdıqlarına inanmırlar. Əgər inansalar idi Xristian Dünyasma deyil, islam ölkələrinə sığmardılar. Varlıq, qüwə yalnız milli imandadır. Mən sizin xatirinizə bu bəyannaməni götürürəm» dedim. Bəyannaməni kimə oxudumsa hamının da mən fikirdə olduğunu gördüm. Mən Bakıya qayıtdıqdan sonra Nuru paşanın qurtulmasını xəbər verdilər.

Səkkiz gündən sonra Nuru paşa ilə Bakıda görüşdük. Mən Bakıda olarkən Nəsim bəylə görüşdüm və Mürsəl paşanın verdiyi bəyannaməni ona göstərdim. O, başdan bir az oxudu və: «Əzizim, ingilislərin səni yaxalaya biləcəklərindən qorxmadınmı?» dedi. Mən də bu haqda heç düşünmədiyimi söylədim. Nəsim bəy mənə: «Nəğə bəy, əksinqilab ilə Mübarizə Təşkilatını qurduq. Səni bu idarəyə rəis təyin etmək istəyirəm. Qəbul edəsinizmi?» deyərək soruşdu. Mən də işləməyə heç kimin müdaxilə etməməsi şərti ilə qəbul edəcəyimi söylədim. Nəsim bəy mənim bu şərtimi qəbul etdi və «Təşkilatın nizamnaməsini oxuyacaqsan. Bu idarə Daxili İşlər Nazirliyinə deyil, birbaşa Baş Nazirə tabe olacaqdır» dedi. Qəbul edib yeni vəzifəmə başladım.

Əksinqilab ilə Mübarizə Təşkilatının yaranmasının zəruriliyini respublikamızın ilk ilində çar generalı Denikin mütəmadi olaraq bizi hədələməsi və başqa müxtəlif hadisələrin baş verməsi olmuşdur. Buna görə də hökumətimiz Əksinqilab ilə Mübarizə Təşkilatının yaradılması planını Parlamentin müzakirəsinə verir.

Məclis böyük çoxluqla bu layihəni qəbul edir. İdarədə işləyəcək kadrların üçdə ikisi «Müsavat»dan, üçdə biri isə “Hümmət” partiyasının üzvlərindən ibarət idi. Layihəyə görə idarənin rəisi müsavatçı, müavini isə hümmətçi olmalı idi. Bu sosialist hümmətçilərin içərisində Beriya da var idi. Üzərimə götürdüyüm vəzifə ağır və məsuliyyətli idi. Düşünürdüm ki, bu işin öhdəsindən gələ biləcəyəmmi? Ancaq çox keçmədən işin asan olduğunu hiss etdim. Əslində iş qəbul olunmuş kadrların əksəriyyəti öz vəzifə borclarını ləyaqətlə yerinə yetirən şəxslər idi. Hər məmur işdən dördəlli yapışmışdı. Bunlardan başqa mülki əhali tərəfdən də hər gün bizi maraqlandıran işlər haqqında məlumatlar alırdıq. Biz bu məlumatları alan kimi tez məsələni həll edirdik. Mən bu vəzifəni üzərimə götürdüyüm zaman şimal sərhəddini ağqvardiya generalı Denikin hədələyirdi. Bakıda işğal etmələrini dördgözlə gözləyirdilər. Bir gün əməkdaşlarımızdan biri iranlı bir baqqalın dükanında oturmuş. O, içəri girən bir rusun dükanın arxa tərəfinə keçdiyini və əlindəki bağlamayı oraya qoyduğunu görür. Rus getdikdən sonra əməkdaşımız baqqaldan bu rusun içki içmə-içmə məktubları yazdığını söyləyir və «Onun dükanın arxasında bir çantası da var». İki sənədlərlə doludur. Mən rusca bilmədiyimdən oxuya bilmədim və onun özündən soruşanda komissiya üzvü olduğunu söylədi. Çantanı arxada bir yerdə saxlayıb, istəsən sən də baxa bilərsən deyir. Əməkdaşımız bu sənədlərə gözücu baxır və şübhəsinin doğru olduğunu, yəni bu adamın ağqvardiyaçı ordusunun cəsusunu olduğunu anlayır. O tez

bayıra çıxaraq mərkəzdən bir əməkdaş da çağırırdır. Dükana gələn əməkdaş bayırda , əvvəlki isə dükanın içərisində rusu gözləyirlər. Rus geri qayıdır və üç saat əvvəl dükanda gördüyü gəncin yenidən burada olduğundan şübhələnərək baqqala «bu axşam məni gözləmə gəlməyəcəyəm» deyir və bayıra çıxır. Onun arxasınca bayıra çıxan əməkdaş rusu saxlayır və o birisinə: «Bu rusu idarəyə apar» deyir. Əməkdaşımız özünü itirən rusa baqqal dükanındakı bütün əşyasını da özü ilə götürməyi tələb edir. Bu zaman o baqqalla üzləşdirilir. Baqqal onun dükanda qoyduğu çantayı gətirib əməkdaşımıza verir. Onlar birlikdə idarəyə gəlirlər. Olmuş əhvalat haqqında idarənin əməkdaşı mənə raport verir. Çantadakı sənədlər tədqiq edilir və aydın olur ki, general Denikinın hesabına cəsusluq edən yüzbaşı Starkov yarım aydan bəri çox qiymətli məlumatlar toplaya bilmişdir. Onun topladığı sənədlərdən elələri var idi ki, onlar yalnız Azərbaycan ordusunun Baş Qərargahına məxsus sənədlər idi. Sənədlə birgə hərbi Nazirliyə gedirik. Mərhum general Həmid Qaydabaşına (Azərbaycan ordusunu Baş Qərargah rəisi idi) əlimdə olan sənədləri göstərdim. O, bu sənədlərin seyflərində olanlardan üzü çıxarıldığını bildirdi. Strakov sənədlərlə birlikdə yazdığı raportunda yazırdı ki, mən bu sənədləri Azərbaycan ordusunun qərargahından hərbi Nazir general Mehmandarovun nəvəsinin mürəbbiyəsi vasitəsilə əldə etmişəm. Raportu eyni ilə Baş nazirə də göstərdim. Tədqiqat davam etməkdə idi. Tədqiqat nəticəsində bu qənaətə gəldim ki, mürəbbiyə məsələsi uydurmadır. Sənədlər başqa vasitələrlə əldə edilmişdir. Bu arada bunu da bildirdim ki, aqvardiyaçı rusların Azərbaycana hücum etmələri bizə anlaşıqdan sonra Baş nazirliyin sədrliyi ilə dörd nazirdən ibarət bir Müdafiə Komitəsi qurulmuşdu. Mənim əlaqəm Baş nazir Nəsim bəy, hərbi nazir general Mehmandarlı, nəqliyyat naziri Aslan bəy Məlikaslanlı və Xarici İşlər Naziri Məhəmməd Yusif bəydən ibarət olan bu komitə ilə idi. Komitəyə verdiyim raport oxunduqda general Mehmandarlı çox əsəbləşdi. Ertəsi gün idarədə kabinetimin pəncərəsindən baxarkən general Mehmandarlımın avtomobilinin idarəmizin önündə durduğunu gördüm. Onu dərhal qapıda qarşılıdım. Çox əsəbi görünürdü. Oturmaq istəmədi. Məndən «Nağı bəy, siz bu alçağın məlumatına inanırsınız mı?» deyə soruşdu. Mən də «Paşam, sənədi verəni gizlətmək üçün yüzbaşı Starkov mürəbbiyə məsələsini uydurmuşdur. İcazənilzə iki günə qədər məsələni tamamilə aydınlaşdıracağam. Ancaq qərargah zabitlərindən istədiyimi nəzarət altına ala bilmək üçün indidən icazənizi istəyirəm» cavabını verdim. General Mehmandarlı: «Bu, milli və istiqlalımızla bağlı bir işdir. Kimi istəyirsiniz onu da nəzarət altına ala bilərsiniz. Bir də məndən icazə istəməyin. Ancaq mən bu alçağı görmək istəyirəm» dedi. Starkov içəri girdi və generalı görəndə kimi diz çöküb ona yalvarmağa başladı. General bu mənzərə qarşısında: «alçaq, qorxaq, cəzan ölümdür. Sənin kimi şəərəfsiz və qorxaq bir yüzbaşını rus ordusunda ilk dəfə görürəm» dedi və mənimlə vidalaşib getdi. Yüzbaşı isə hələ də diz çökmüş vəziyyətdə qalırdı. Onun aparılmasını əmr etdim. Starkov raportlarında Azərbaycandakı bütün ermənilərin hazır vəziyyətdə rus ordusunu gözləməkdə

olduqları, hətta arıca Azərbaycandakı varlıların və mülkədarların ürəklərinin də rus ordusu üçün vurduğunu yazırdı. O, Azərbaycan dövlətinə və hökumətinə qarşı qiyam qaldırmış Qatır Məmmədin də rus ordusunu çağırdığını verdiyi raportuna əlavə edirdi. Nəhayət, Starkov istintaqın sonunda varlıların və mülkədarların haqqında söylədiklərinin uydurma olduğunu boynuna aldı və elədiyi cəsusluq hərəkətinə görə layiqli cəzasını aldı.

BERİYA

Beriya «Hümmət» Partiyasının zəmanəti ilə Əksinqilab ilə Mübarizə Təşkilatına işə götürülmüşdür. O zamanlarda sərhədlərimizi çar generalı Denikin hədələyirdi. O, rus çar üsul-idarəsinin yenidən bərpa olunmasını istəyirdi. Beriya sosialist kimi çar üsul-idarəsinin qatı əleyhinə idi. İşimizə yarayacağını bildiyimizdən qəbul etmişdim. 21 yaşında ciddi görkəmli bir şəxs idi. Onu senzura şöbəsinə götürmüşdüm. Az sonra onun işinə çox can yandırdığını görüb şöbəyə şef təyin etdim. O, bir anası olduğunu və çox kasıb yaşadıklarını mənə bildirmişdi. İdarədən aldığı maaş və ərzaqla maddi vəziyyətini bir az düzəldə bilmişdi. Təmiz işi, enerjisi, qafqazlı gürcü olması və ruslara qarşı son dərəcə nifrəti olması ilə özünü mənə sevdirmişdi. Xəzər dənizi yolu ilə limanımıza gələn paroxodların sərnəşinlərindən ələ keçirdiyi məlumatları mənə ətraflı surətdə raport verirdi

Beriya bir sabah mənə belə bir raport verdi: «Bunu bir sərnəşin əşyaları içərisində tapmışam. Məktub müəllifinin bir tələbə olması aydın hiss olunur. Məktub oğlu tərəfindən anasına yazılmışdı: «ana, çox yaxında rus qoşunu Müzəffərənə Bakıya girəcəkdir. Şəhərin bütün binaları ikibaşlı qartal bayrağımızla bəzənəcəkdir. Çox keçmədən Tbilisidə də gürcü bayrağı yerinə rus bayrağı dalğalanacaqdır» deyirdi. Məktubun sonunda da on beş gün sonra onu gətirəcək paroxodun adı yazılmışdı. Beriya mənə xahişlə bu tələbəni qarşılamaq vəzifəsini ona tapşırmağı xahiş etdi. Onun xahişini qəbul etdim. 15 gün sonra o, tələbəni qarşılayıb idarəyə gətirmişdi. İfadəni oxudum və tələbəni gətirmələrini söylədim. İçəri bənizi saralmış 17 yaşında bir rus uşağı girdi. Görkəmindən litsey tələbəsinə oxşayırdı. Uşağı sərt nəzarətlə süzüb «hansı rus ədəbiyyat müəllimindən öyrəndin ki, o çirkin sözləri öyrəndin və bunlarla məktubunu bəzədin» deyərək soruşdum. Uşağın qorxusundan cavab verə biləcək halı qalmamışdı. Uşağı başqa otağa keçirdilər. Sonra bu uşağın anasını və bacısını içəri çağırdılar. Onlar içəri girəngirməz ayaqlarımıza düşərək yalvarmağa başladılar. Ana: «Bircə oğlumu öldürməyin», qız da «qardaşımı bizə bağışlayın» deyərək ağlaya-ağlaya xahiş edirdilər». Mən onlara: «Ağlamayın və mənə yaxşı dinləyin. Madam ki, oğlun uşaqdır, biz də vəhşi insanlar deyilik, qorxulu bir şey yoxdur. Ancaq oğlunuzun nə

işlə məşğul olduğunu söyləyin» dedim. Qadın: «Tələbə idi. Mənə qulaq asmayıb qaçdı və orduya könüllü yazıldı. İndi çox peşman olmuşdur. Xahiş edirəm onu bağışlayasınız» dedi. Qadından burada evi olub-olmadığını soruşdum. Kirayədə yaşadığını və başqalarının evində xidmətçilik etdiyini bildirdi. Qadına «İndi də gedin hazırlaşın və üç gün sonra mənim yanına gələrsiniz. Sizə oğlunuzu təhvil verdikdən sonra hər üçünüzü də paroxoda mindirərək Rusiyaya göndərəcəyik» dedim. Ana və qız çox sevindilər. İki gün sonra hər üçünü də paroxoda mindirib Rusiyaya yola saldıq. Beriya mənim bu hərəkətimi bəyənmemişdi. O mənə «Nağı bəy, sizin rus düşmənliyinizi çox zəif gördüm. Nə üçün siz o ilan balasını cəzasız buraxdınız» dedi. Mən də ona «Beriya, mən də səni bu qədər vəhşi və qəddar bilməzdim. Sənin haqqında əldə etdiyim məlumata görə sən hələ məktəbdə oxuduğun zaman dostlarına böyüyəndə amerikalaya gedib orada Qanqster olacağını söyləyərmişsən. Demək, sən belə bir ruh daşıyırsan. Doğrusu inanmazdım. Özü də o, hissə qapılmış bir uşaqdır» cavabını verdim.

Bolşeviklər Qafqazda general Denikin ordusunu darmadağın etdikdən sonra artıq bizim üçün aqıvardiyaçı təhlükəsi qalmamışdı. Ancaq Denikinın yerinə arxasını Rusiyanın mərkəzi olan Moskvaya dayayan bolşeviklər kimi bir təhlükəli qüvvə də vardır. Artıq biz də fəaliyyətimizi bolşeviklər əleyhinə çevirmişdik. Mən hələlik Beriyanı vəzifədən çıxarmamışdım. Yerli bolşeviklər əleyhimizə fəaliyyətə keçmişdilər. Biz də onları daima təqib edir və göz açmağa aman vermirdik. Bu zaman Beriya yoxa çıxdı. Onu bir müddət axtardım, ancaq ondan bir soraq verən olmadı. Nəticədə belə bir qənaətə gəldim ki, artıq o, respublikada yoxdur. İki aylıq maaşını anasına göndərdim.

Elə bir vaxt gəldi ki, Azərbaycan rus bolşevikləri tərəfindən işğal edildi və mən Gürcüstana keçməyə məcbur oldum. Bir şirniyyat mağazasında rastlaşdıq. Bu zaman Gürcü hökuməti menşevik olub bolşevikləri təqib edirdi. Beriya məni görəni kimi yaxınlaşdı və əl verib salamlaşdıq. Hiss etdim ki, o mənimlə qarşılaşmağa o qədər də məmnun deyil. Ancaq mənim xoş münasibətimi görüb bir az toxdadı. Ondən «Beriya nə üçün mənə bildirmədən Gürcüstana keçdin?» deyər soruşdum. Beriya da «hiss edirdim ki, sizin tərəfdən kommunist yoldaşlarım təqib olunurlar. Ona görə də bu təşkilatda qalmağın daha mümkün olmadığı qərarına gəldim. Artıq sizinlə yolumuz tamamilə ayrılmışdı. Anama maaşlarımı vermişiniz təşəkkür edirəm» dedi. Mən ona «Beriya Azərbaycanda rusların törətdiklərindən xəbərin varmı? Xalq rus çarına rəhmət oxuyurlar» dedim. Beriya mənə «Nağı bəy, siz yanılırsınız, bu gün siz bolşeviklərdən qaçırsınız. Ancaq bolşevik rusluq deyil. Bolşeviklər Qafqaza azadlıq və səadət gətirirlər. Sabah sizin sevdiyiniz Türk, Şərq və İslam dünyası kapitalistlərin əlindən bolşeviklərin sayəsində xilas olacaqlar. Nə isə bunu istiqbal göstərəcək. Ancaq siz söyləyin, nə etmək istəyirsiniz?» dedi. Mən yola düşmək üçün hər hazırlığımı tamamlamışdım. Ancaq hələ qəti qərara gəlmədiyimi söylədim. Beriya «Nağı bəy, inanın mənə. Yaxınlarda bolşeviklər buraya da

gələcəklər. Sizin buradan uzaqlaşmağınızı tövsiyyə edirəm» dedi. Mən də Beriyyaya «əgər burada qalsam və məni yaxalasalər qurtara bilməzsən eləmi?» dedim. O, isə cavabında «qurtara bilmərəm» dedi. Onda «Bax Beriya buradaca sərbəstcə bir-birimizlə söhbət edirik. Sən kommunistdən. Bir an təsəvvür et ki, mən müttəhiməm, sən də ittihamçı. Sən məni özün qədər tanıyırsan. Məni nə ilə ittiham edəcəksən? Ədalətsiz bir hərəkətimi söyləyə bilməzsən. Heç bir kasıbı varlığın ayağına vermədim. Daima onlara kömək etməyə çalışdım. Ancaq bolşevik yoldaşların məni utanmadan xalq düşməni etdilər. Söylə, çəkinmə. Hansı hərəkətim xalqa qarşı olmuşdur» deyə soruşdum. Beriya susurdusa, ancaq cavab da vermək istəyirdi. Nəhayət o «bu bolşevik inqilabıdır. Bəlkə içərisində günahkar olan bir 100 nəfəri güllələyəcəklər» dedi. Mən, «Beriya, artıq sənə nə söyləyim. Əliheydər deputatdı. Məni inandırmaq istəyirdi ki, bütövlükdə «Müsavat» Partiyası hakimiyyəti sosialistlərə verərsə Qızıl Ordu Azərbaycana girməyəcəksə Azərbaycanın istiqlalini taniyaçaqlar. Mən Əliheydərini bu sözlərinə cavab olaraq dedim ki, Əliheydər, bu gələn rusdur. Nə rəngə bürünürsə, bürünsünlər rusluqlarını edəcəklər. Beriya, əmin ol ki, öldürülmək növbəsi sən Beriyyaya da gələcəkdir» dedim. Çox gec olsa yəqin iki, Beriya söylədiyim sözləri özünü külər tərəfindən güllələndiyi zaman yada salmışdır. Çünki, Azərbaycanda nə qədər bolşeviklərin gəlməsini istəyən Əliheydər var idisə Beriyanın cəlladları tərəfindən güllələnmişdilər.

Kremlə Beriyanı da qətlə yetirdilər. Sonra Stalini də rahat buraxmadılar, yəni özünə gücləri çatmasa da meyidini cəzalandırdılar. Çünki Moskva rus imperiyasını qurur və dirçəldirdi. Əgər bu gün Xruşşov kimiləri işlətdikləri cinayətləri və etdikləri vəhşilikləri qeyri-rus olan Stalin və Beriyyaya yükləmək və öz millətlərini məmnun etmək istəyirdilərsə yaxşı bilməlidirlər ki, millətlər zindanı olan Rusiyada soyqırımına məruz qalan qeyri-ruslar sırf rus millətindən ibarət olan terror dəstələri tərəfindən törədilmişdir. Bu cinayətlər rus milləti hesabına törədilmişdir. Ancaq, bu lənətləri oxumağa rus millətinin haqqı yoxdur. Çünki, Rusiyanın genişləndirilməsində rus çarlarına nəsis olmayanları Stalin təmin etmişdir. Rus milləti bu həqiqəti inkar edərsə nankorluq etmiş olar. Beriya Azərbaycanda və xüsusilə də Bakıda azəri gənclərinə qarşı kütləvi qətləmə tərtib etdirmişdir. Bu o gənclər idi ki, Beriya ilə bir məktəbdə oxumuş və daima ona qayğı göstərmişdilər. Uşaqlıq yoldaşlarının qatili olan Beriya daima azərilər tərəfindən lənətlənəcəkdir. O Beriya ki Azərbaycanda törətdikləri vəhşiliklərin mində birini nə Rusiyada, nə də Gürcüstanda etməmişdir. Beriyanı lənətləyərkən, onunla bağlı xatirəmi də lənətləyirəm. Beriya əksinqilab ilə Mübarizə İdarəməzin sensuz şöbəsinə çalışırdı. O cani ilan tanımadan, bilmədən, öyrənmədən bəslədik. Onu yalnız mən himayə etməirdim, bütün şöbə əməkdaşları da qayğı göstərirdilər. İkinci Dünya müharibəsində Qızıl Ordudan almanlara əsir düşən və hürriyyəti seçərək alman ordusu sırasında ruslarla vuruşan qəhrəman, millətçi, idealist azəri gəncləri ilə görüşərkən Beriyanı soruşardım.

Hamısı Beriyanın azəri gənclərini mərhəmətsizcəsinə məhv etdirdiyini deyirdilər. O, hələ Əksinqilab ilə Mübarizə İdarəsində birgə çalışmış olduğu yoldaşlarını da hər kəsdən əvvəl aradan götürmüşdü. 1950-ci il idi. İstanbulun Qapalı Çarşısının bir guşəsində antik əşyalar ticarəti ilə məşğul olaraq yaşayışımı təmin edirəm. Günlərin bir günü qarşı tərəfdəki qonşumun dükanına bir xarici gəldi. Xarici qonşuma «Siz bu malın əski rus mənşəli olduğunu haradan bilirsiniz?» deyərək sual verdi. Qonşum cavab verir ki, «Malın üstündə haradan olması yazılıb» və məni göstərərək, «Qonşum rusca bilir, o oxuyur». Xarici təmiz türk dilində mənə «siz demək rusca bilirsiniz, ruscanı harada öyrənmişiniz?» deyərək soruşur. Mən də ona Qafqaz Azərbaycanında öyrəndiyimi söyləyirəm. O məndən Qafqazda antik mallar ticarəti ilə məşğul olub-olmadığımı soruşur. Mən də ona vətənimdə torpaq sahibi olub kənd təsərrüfatı ilə məşğul olduğumu söylədim. Sonra ona «eyni zamanda milli istiqlal uğrunda da iştirak etmişəm. Qayəmiz istiqlal idi. Onu da əldə etdik, yəni Milli Cümhuriyyətimizi qurduq, ancaq təəssüf ki, yaşada bilmədik. Moskvanın hücumuna məruz qaldıq. Ölkəmizi işğal etdilər. Bəs siz kimsiniz?» deyərək soruşdum. Sovet tələbəsi və rus olduğunu söyləyir. Mən bunun Sovetlər Birliyindən ola bilməsini ağıma gətirməmişəm. Ona “çox təmiz türkcə danışsınız. Tələffünüz də sizin rus olmadığınızı hiss etdirmir. Bəs burada nə ilə məşğulsunuz?” deyərək soruşdum. Sovet konsulluğunda məmur olduğunu söyləyəncə «Anladım, həm də yüksək rütbəli məmursunuz» deyirəm. Yüksək rütbəli məmur olduğunu haradan bildiyimi soruşur. Artıq söhbətimiz ciddiləşir və sözlərimə belə davam edirəm: «Ona istinad edirəm ki, sizin sözlərinizə inanıram. Sovet məmurusunuz və yüksək rütbəli məmur olduğunuzu necə bildiyimi də anladım: Mən sovet konsulxanasının nə kiçik, nə də yüksək rütbəli heç bir məmurunu şəxsən tanımıram. Onlarla əlaqə saxlamıram və saxlamaq da istəmirəm. Ancaq konsulxana işçiləri məni tanıyırlar və mənimlə görüşməkdən də çəkinirlər. Bunu siz məndən yaxşı bilirsiniz. Onların çəkinmələri və qorxmalarını yalnız konsulxanadakı siyasi komissardandır. Əgər onlardan azacıq şübhələnsələr ya vəzifədən götürülür, ya da sovetlər birliyinə göndərilib orada cəzalandırırlar».

Bu zaman dükana bir müştəri gəldi və mən onunla məşğul olmağa başladım. Artıq özünü konsulxana məmuru kimi təqdim edən şəxs dükandan getmişdi. Mən elə o günü bu şəxsin İstanbuldakı sovet konsulxanasının baş konsulu olduğunu öyrəndim. Aradan beş gün keçmişdi. O, yenə gəldi və mən onu çox soyuq qarşıladım. O, bunu hiss etsə də mənimlə bir məsələni aydınlaşdırmaq istədiyini bildirdi. Mən də təəccüblə onun üzünə baxdım və «Mənim sizinlə müzakirə edəcək heç bir məsələm yoxdur və ola da bilməz» dedim. Mənə: «Siz çox sərt danışsınız, əsəbinizə hakim olun və məni dinləyin. Əgər dediklərim xoşunuza gəlməsə rədd edə bilərsiniz. Siz dünyada sülh olmasını istəməzsinizmi? Bilirsiniz ki, Stalin öldükdən sonra Rusiyanı idarə edənlər üç şəxsdir: Beriya, Malenkov və Molotov. Öyrəndiyimə görə Beriya vaxtilə sizin idarənizdə məmur

olmuşdur və bu gün Beriya fikrən digərlərindən fərqlənən yeganə insandır. Moskvada da hamıya məlumdur ki, Beriya liberalizmə yuvarlanmışdır. Kolxoz quruluşunun dağıdılmasına tərəfdardır. Siz ona bir məktub yazın və Qərb dünyası ilə müqavilə bağlasın. Bəlkə sizin tövsiyyələrinizi dinlər və siz də dünya sülhü üçün bir rol oynamış olarsınız. Siz Beriyyaya məktub yazıb, ancaq ikinizə aid olan hadisələrdən də bəhs edin ki, məktubun sizdən olduğunu anlasın. Mən də məktubu kuryer ilə göndərim. Bir həftəyə qədər o çatdırırsın» dedi.

O, sözünü bitirib məndən cavab gözləyir. Mən də «Bəli, mən dünyada sülh olmanın tərəfdarıyam. Bu sülhü bütün dünya əhalisi istəyir. Ancaq məktubla hər hansı bir sülhün baş tutmağına inanmıram. Bir də sizin gəlib mənimlə söhbət etməyinizi düzgün hesab etmirəm və istəmirəm» dedim. O, bir daha mənim yanıma gəlmədi. Aradan bir müddət keçdikdən sonra Beriyanın Kremldə öldürülməsi xəbəri Xəbər Agentlikləri tərəfindən dünyaya yayıldı. O günlərdə İstanbulda nəşr olunan “Vətən” qəzetinin müxbirlərindən biri mənim yanıma gələrək Beriya haqqında müəyyən məlumat istədi. Mən də onu maraqlandıran suallara ətraflı cavab verdim. Aradan bir müddət keçir və Moskva Kommunist Partiyasının XX qurultayı öz işinə başlayır. Qurultayda Xruşşov, Molotov, Malenkov və Kakanoviçə tərəf dönərək «Əgər Beriya ölməsəydi, siz sağ qalıb burada oturmayacaqdınız. O, alçaq Milli Azərbaycan Cümhuriyyətinin kəşfiyyat orqanında işləmiş və xaricdəki Müsavatçılarla əlaqə saxlayaraq sovet rejimini devirmək istəmişdir» deyir. Mən bu sözləri oxuduğum zaman Moskvanın Beriyyaya nə üçün məktub yazmasını istədiyini anladım. Məktubu yazmadığıma sevindim. Demək, mənim ağızımdan uydurma bir şey yazmışlar və Beriyanı da buna əsaslanaraq öldürmüşlər. Bu məsələ bu gün aydın olmuşdur. Maraqlananlar irəlində təfsilatı ilə öyrənə bilərlər. Mənim bildiyim bir şey varsa, o da Lenin, Stəlin, Zinoviyev, Kamenev, Kakanoviç, Kirov, Xruşşov, Vişinski və digərləri də hamısı yeni dərəcədə günahsız insanların qatilləridirlər.

Rus bolşeviklərinin qüvvələri Bakını işğal edib milli dövlətimizi devirdi. O axşam Bakıda qaldım. Böyük küçədə yerləşən bir binanın ikinci mərtəbəsində işığı söndürülmüş qaranlıq otağın pəncərəsi önündə oturmuşdum. Böyük küçə elektriklə gündüz kimi işıqlandırılmışdı. Pəncərədən istiqalçı yoldaşlarımızın iki-iki, üç-üç Çekaya güllələnəməyə aparıldığını görürdüm. Bu gecə həyatımın ən sıxıntılı anları idi. Gözümə yuxu getmirdi. Dərin fikirlər içində fasiləsiz olaraq siqaret çəkirəm. Səhər açılır. Küçədə qəzet satan uşaqların səsləri eşidilir: «Bolşeviklərin bir sayılı ilk qəzeti». Ev sahibinin uşağına bir qəzet aldırıram. Qəzetdə xalq düşmənlərinin yaxalanıb cəzalandırıldıqları, ələ keçməyənlərin isə axtarıldıqları bildirilir. Qəzetdə hər hansı bir kommunistdən xalq düşməni olan Nağı Şeyxzamanlıni dərhal yerində qətlə yetirmək tələb olunur.

Qəzet əlimdən düşür. Ev sahibinin 12 yaşlı oğlu qəzeti yerdən götürüb oxumağa başlayır və çox kədərli səslə «çox pis xəbər» olduğunu deyir. Mən də həlsiz bir halda onun sözlərini "başımınla təsdiq edirəm. Mənim ev sahibinin kim olduğunu bilmədiyim kimi, onlar da məni tanıyırdılar. Yoldaşlardan biri dünən axşam məni

buraya gətirmiş və sabah axşam da gəlib götürəcəyini bildirmişdir. Uşaq mənə gecə heç yatmadığını xatırlatdı. Mən də «bəli oğlum bir az yatmağın lazımdır» dedim və bir neçə saat yatdım. Axşam məni buraya gətirmiş yoldaş gəlib çıxdı. Birlikdə şam edib evdən çıxdıq və Mərdəkan kəndinə gəldik. O, Bakıya qayıtdı, mən isə burada iki həftə qaldım. Hər gün şəhərdən pis xəbərlər alırdım, kənddə qalmağı təhlükəli sayıb yenidən şəhərə qayıtdım. Yeznəmin evinə gedərək orada bir gecə qaldım. Onlara Gəncəyə gedəcəyimi söylədim. Axşamın olmasını gözləyərkən bacım oğlu gəldi və mənə «dayı səni bir şəxs görmək istəyir. Burada olmadığını nə qədər dedimsə, Nağı bəyi görməmiş getməyəcəyini israr edir» dedi. Mən də o şəxsin gəlməsini söylədim.

İçəriyə tanımadığım bir gənc girdi. Salam verdikdən sonra «Nağı bəy, siz məni tanıya bilməzsiniz. Vaxtilə siz mənim həyatımı xilas etmişiniz. Burada olduğunuzu öyrəndim və gəldim. Sizə kömək etmək istəyirəm, mənə inanın» dedi. Mən də «qardaşım nə üçün inanmayım. Siz mənə pislik də, yaxşılıq da edə bilərsiniz. Mən Gəncəyə getmək istəyirəm. Mənə kömək edin təhlükəsiz şəhərdən çıxmaq» dedim. Gənc mənə «siz, burada istirahət edin, sabah sizi gəlib buradan götürəcəyəm» dedi. Mən də qonşuluqda yaşayan erməni ailəsindən şübhələndiyimi söylədim və dərhal bu gecə yola düşməyin vacibliyini bildirdim. Bundan sonra tanımadığım gənc mənimlə razılaşdı və evdən çıxdı. Küçənin tinini dönərkən böyük küçədən bir neçə silahlı adamın keçdiyini gördüm. Onları görəndə kimi üzümü yana çevirib getmək istədim. Silahlı adamlar tələsik harasa yüyürdülər. Küçəni döndülər. Bu zaman yaxamdan yapışan qüvvətli əl haraya getdiyimi soruşdu. Aramızda qısa bir dartışma oldu. Çox qüvvətli olduğunu və yaxamı buraxmadığını görüb əlimi cibimə salıb tapançanı çıxarıb «yaxamı burax, yoxsa vuraram» dedim. O, qorxub əlini çəkdi. Mən də tapançanı cibimə qoyub var gücümə qaçmağa başladım. Bu zaman qarşıma bir fayton çıxdı. Mən qaçdıqca fayton da məni təqib edirdi. Mən ara küçələrə girirdimsə xeyri olmurdu. Fayton yenə ardımca gəlirdi. Yorulmuşdum, güclə nəfəs alırdım. Haradasa taqətdən düşüb qalacağımı bilirdim. Qərarım qəti idi. Əvvəl məni təqib edənə, sonra da özümü vuracaqdım. Araba mənə yaxınlaşanda içindəkini məni aparmaq üçün gələn gəncin olduğunu gördüm. O, məni çağırırdı. Ona artıq bir bir addım da atmağa taqətim qalmadığını söylədim. O, dərhal arabadan endi və mənim minməyimə kömək etdi. Məni bacısının şəhər kənarındakı evinə gətirdi və «sən burada qal, mən səhər üçün bir avtomobil hazırladırdım. Səni Gəncəyə qədər müşayiət edəcəyəm. Çəkinmə bura etibarlı evdir» dedi. Mən ondan evimizə gedib dayım oğlu Rzanı da gətirməsini xahiş etdim. Sözümlə qəbul edərək getdi. Ertəsi gün adını söyləməyən dostum, mən və Rza avtomobillə şəhərdən çıxdıq. Güzdək kəndinə yaxınlaşarkən tarlalarda işləyən kəndlilər bizə «kəndə gedirsiniz, əgər üstünüzdə silah varsa saxlayın. Kənddə bolşeviklər var. Bir neçə kəndlini tutublar» dedilər. Bu vəziyyət qarşısında dostum «siz avtomobildən düşüb bu evin yanında dayanın, mən avtomobillə kənddə gedirəm. Sonra avtomobili buraxıb sizə

göstərdiyim evə gəlirəm» dedi. Biz ondan nə kimi kömək edəcəyini soruşduq. Həmin adam «stansiyaya gedək, siz kənarda gözləyin. Mən sizə bilet alım və kimsə görmədən qatara minərsiniz» dedi. Mən ona pul verdim. O, getdi və heç 10 dəqiqə keçməmiş əlində iki bilet qayıtdı və «qatar yarım saat sonra gələcək. Özünüzü Allaha əmanət edin. Bir şey olmaz. Sağ-salamat gedin» dedi. Qatar gəldi. Müsəvətçi ilə görüşüb ayrıldıq. Bir vaqona çıxdım. Tanış bir ailədə bu qatarla Gəncəyə gedirdi. Onlar məni gördükdə çox təəcübləndilər və sonra da «amandı Nağı bəy, səni görməsinlər» deyərək mənə kupenin ikinci qatında yer düzəldilər. Mən bir yemək yedim və rahatlanaraq yatdım. Səhər tezdən yuxudan durdum. Bu zaman vaqona gələn bələdçi məni görünə «Nağı bəy bu necə olur? Bakı vağzalında ciddi yoxlama apardılar və 3 nəfəri tutub apardılar. Bəs sizi necə oldu ki, görmədilər?» deyərək soruşdu. Mən də qatara Bakıda minmədiyimi söylədim. Artıq elə bir təhlükə qalmamışdı. Qatar Yevlax stansiyasını keçmişdi. Bu ətrafdakı bütün kəndləri çox yaxşı tanıyırdım.

Vaqonumuzda bir kommunist fəhlə özü ilə götürdüyü çoxlu qəzeti hər stansiyada qatar dayananda xalqa paylayırdı. O, qəzeti paylamaqla kifayətlənməyib, bir nitq də söyləyirdi. Ağdaşın Ləki stansiyasında qatara minən bir qoca kişi dilboğaza qoymadan bolşevikləri tərifləyir və Milli hökuməti pisləyirdi. Hamı onu dinləyirdi. Mən Rzaya «Rza artıq səbrim tükəndi. Bu gəvəzənin payını verək» dedim. Ayağa qalxıb ona tərəf gəldim. O, hələ boşboğaz danışığını davam etdirirdi. Mən «ay alçaq sən bolşeviklərin yaxşı olduqlarını hardan bilirsən?» dedim və ona var gücümlə bir şillə vurdum. Bunu gözləməyən kommunist qəzetçi vaqondan çölə çıxdı. Mən də dönüb yerimdə oturdum. Vaqona tam bir sakitlik çökdü. 10 dəqiqə sonra kommunist qəzetçi yanında iki süngülü rus əsgəri ilə geri qayıdır. Onlara məni göstərdi və hər birinə vaqonun bir qapısında durmağı tapşırırdı. Qatar Gəncəyə yaxınlaşırdı. Artıq yaxalandığımızı yaqın edirdik. Bir anda özümü ələ alıb Rzaya hazır olmağı tapşırırdım.

Yanımdakı qapını gözləyən əsgər olduqca zəif və xəstə görkəmli bir uşaq idi. O, tüfənginə dayanmış vəziyyətdə pəncərədən bayıra baxırdı. Cəld qalxıb əsgərin boynundan vurdum və o, cansız meyit kimi üzüqoyulu yerə sərildi. Mən və Rza tez vaqondan bayıra tullandıq və buğda qatlarının içi ilə dəmir yolundan uzaqlaşdıq. Hər tərəfdə qızgın bir hazırlıq gedirdi. Gəncə və ətraf kəndləri bolşeviklərə qarşı üsyana hazırlanmışdılar. Bu məqsədlə böyük bir toplantı keçirilirdi. Hər kəs fikirini söyləyir və üsyan planının necə həyata keçirilməsi müzakirə edilirdi. Sonda Gəncə şəhərindəki bolşevik əsgərlərinə basqın edilməsi qərara alındı. Şəhərdəki Gəncə alayının komandanı mərhum polkovnik Cahangir bəyin təklifi ilə toplantıda Gürcü hökumətindən kömək almaq üçün mənim Tbilisiyə getməyim qərara alındı. Tanış kəndlilərlə Gürcüstanın sərhəddində yerləşən Eldar kəndinə gələrək orada qonaq qalırdıq. Bizə qoyun kəsis yemək hazırlayırlar. Silahlarımızı yanımızda divara söykəyib söhbət edirik. Kəndlilərin içində sərhəd komandiri olan kobud sifətli şəxs heç danışmır və bizi

dinləyirdi. Biz yeməkdən sonra sərhəddi keçmək istəyirik. Kəndlilər isə «gündüz sərhəd keçilməz, siz şəhərə qayıdın. Biz Nağı bəyi axşam qaranlığında keçiririk» deyirlər. Məni gətirənlərdən birisi onlarla sərt danışır və «bolşevikləri məhv edəcəyik. Nağı bəy Milli Hökumətin tapşırığı ilə Gürcüstana gedir. Hamımızın vəzifəsi onu sağ-salamat Gürcü hökumətinə çatdırmaqdır» deyir. Bundan sonra kobud sifətli şəxs səsini qaldıraraq «mənə vəzifədən danışmayın. Mən vəzifəmi çox yaxşı bilirəm. Mənim vəzifəm bu bəyi yaxalayıb əlini-qolunu bağlayıb bolşeviklərə təslim etməkdir» deyir. Onun bu sözündən sonra biz tufənglərimizi götürüb bayıra çıxırıq. Rüstəm dayı onun üzərinə bağıraraq «Sən onu qoyunmu hesab etdin? Əl-qolunu bağlayıb bolşeviklərə təslim edəsən. Bağla görün, necə bağlayırsan» deyir. Ara qarışır, hər iki tərəf bir-birilərini hədəlməyə başlayırlar. Vəziyyətin dərinləşdiyini gören qadınlar evlərdən çıxıb yalvarmağa başlayırlar. Kəndin ağsaqqalları da məsələyə qarışmalı olurlar. Ağsaqqallar və qadınların hamısı bu qarşıdurmanın səbəbkarı olan kobud sifətli şəxsi lənətləyirlər və bizi yeməyə oturmağa dəvət edirlər. Yeməyə otururuq. Mən «Rüstəm dayı, mən sənsiz sərhəddi keçməyəcəyəm» deyirəm. Rüstəm dayı «Nağı bəy, heç narahat olma, mən öz əlimlə Gürcü patrul məntəqəsinə təslim etmədən geri dönmən deyiləm. Bu gün Gəncədə hamı bilir ki, səni sərhəddən keçirməyi mən üzərimə götürmüşəm. Sən də çox fikir etmə» deyir.

Yeməkdən sonra hamımız birlikdə sərhəddi keçdik. Mən qaldım, digərləri isə qayıtdılar. Tbilisiyə gəldim. İlk olaraq bolşevik istilasından sonra Tbilisə gəlmiş Həsən bəy Ağaoğlu ilə görüşdüm. Həsən bəy Ağaoğlu Milli Hökumət dövründə Azərbaycan parlamentinin sədr müavini olmuşdur. Ertəsi gün iki yoldaşla bərabər Gürcüstanın o zamankı Daxili İşlər Naziri Ramişvilinin qəbuluna getdik. Ona, bolşeviklərə qarşı üsyan edəcəyimizi dedik və bizə nə kimi kömək edə biləcəklərini soruşduq. Ramişvili bizə «Siz bilirsiniz ki, bizim sosialist bir hökumətimiz var. Ruslarla anlaşa bilmədiyimizdən sizin bolşeviklərə qarşı edəcəyiniz üsyanı müdafiə edə bilmərik» dedi.

Mən Gürcü Hökumətinin süqutuna qədər Tbilisidə qaldım. Xain erməni daşnaqları sahibsiz qalan bizləri bir-bir qətlə yetirməyə başladılar. İlk olaraq sabiq Azərbaycan dövlətinin Baş Naziri Fətəli xan Xoyskini qətlə yetirdilər və Ədliyyə Naziri olmuş Xəlil bəy Xasməmmədlini yaraladılar. Sonra Həsən bəy Ağaoğlunu öldürdülər. Artıq Gürcü Hökuməti və Ramişvili də Moskva ilə anlaşmanın mümkün olmadığını anlayıb ruslara müqavimət göstərmək istədilər. Mühəribə başladı. Bu səfər biz gürcülərə kömək edirik. Gürcüstanla Azərbaycanın sərhəddində Qarayazı deyilən və bir neçə yüz min əhalisi olan bir mahal vardır. Gürcü Hökuməti bizə bir vaqon silah verdi ki, bunları Qarayazı əhalisinə paylayaq. Mən və Mustafa bəy Vəkilli bu silahları Qarayazı əhalisinə paylamaq üçün yola düşdük. Dəmirçi Həsənli kəndinin stansiyasında Mustafa bəy mənə «Sən burada düşüb Dəmirçi Həsənli kəndinə get və məşhur Əfəndinin qonağı ol. Vəziyyəti ona başa sal ki, o, ətraf obalara xəbər göndərsin. Sabah tezdən kəndliləri də topla və

Poylu stansiyasına gəl. Birlikdə tüfəngləri kəndlilərə paylayaq» dedi. Mən o axşam Dəmirçi Həsənli kəndində qaldım. Sabah saat 4-də ruslar hücumu keçdilər. Gürcülər davam gətirə bilməyib qaçdılar. Biz bir neçə yüz atlı atlarımıza minərək Poyluya hərəkət etdik. Baxdım ki, Poyludan Tbilisə bir qatar gəlir. Qatar yaxınlaşanda gördüm ki, Tbilisidən bizi gətirən qatardır. Silah dolu vaqon da qatara qoşulmuşdur. Mən süvariləri orada buraxıb atı qatara tərəf çapmağa başladım. Maşinist məni gören kimi tanıdı və qatarın sürətini azaltdı. Mən də atdan enərək qatara mindim. Mustafa bəy və mən gəldiyimiz eyni qatarla da geri qayıtdıq.

Tbilisdə bir həftəyə qədər qaldım. Gürcülərin vəziyyəti o qədər də yaxşı deyildi. Onlar ruslara barışıq təklif edirdilər. Nəhayət razı oldular. Gürcülər onlardan barışıq müqaviləsinin bağlanması yeri və kim bağlayacağını bildirməyi istəyirlər. Ruslar isə müzakirə yerini Tbilisi, müqaviləni isə Kutaisi həbsxanasında məhbus olan gürcü Kaftaradzenin imzalamasını irəli sürürlər. Gürcü hökuməti bütün xarici ölkə səfirliklərinin və mühacirlərinin köçürülməsi üçün müəyyən tədbirlər görməyə başlayır. Hər xarici səfirliyə və Azərbaycan Komitəsinə bir vaqon verirlər. Qatarla Batuma gəlirik. Arxamızca bolşeviklər də Batuma gəlirlər. Bu vaxta qədər səhərdən qaçan qaçmışdı.

Bir dostumla Batumda qalırım. Bir gün dəniz kənarında gəzərkən Hopalı Əhməd bəy Şahinzadənin motorlu gəmisinin artıq sahildən azca aralandığını görürük. Əhməd bəy də bizi görür və motorlu gəmisinin avarlı qayığını bizi götürmək üçün göndərir. Qayığa minmək istəyirik. Ancaq süngülü rus bolşevik əsgərləri icazə vermirlər. Biz tanınmamaq üçün pozuq rus dilində danışaraq onları dilə tutmağa çalışırıq. Ancaq bizim bu yalvarmağımız onlara azacıq da olsa təsir etmir. Bu zaman bir silahlı gürcü əsgərinin yaxınlıqda gəzməkdə olduğunu gördüm. Mən tez ona yaxınlaşıb «Biz azərbaycanlıyıq. Siyasətlə bağlı adamlarıq. Həyatımız təhlükədədir. Bizə kömək et» dedim. Hamımıza acıyan gürcüyə ani olaraq bir cəsarət gəldi və rus əsgərlərinə yanaşaraq əmrənə təzə «Buraxın çıxıb getsinlər bu qorxaq insanları. Bunlardan bolşevikliyə xeyir verən olmaz» dedi. Bundan sonra ruslar bizdən əl çəkdilər. Biz tez fürsəti əldən vermədən qayığa tullandıq və həyatımızı xilas etdik.

Mühacirət həyatımda başıma gələnlər başqa bir əsərin mövzusu olacaqdır. Ancaq qısaca deyə bilərəm ki, Azərbaycanımızın işğalı ilə əlaqədar Qarabağın balaları kimi bütün dünyaya səpələndik. Biz ana vətən hesab edərək Türkiyəyə mühacirət etdik və özümüzü vətənsiz hiss etmədik. Türkiyə vətəndaşı olduq.

Vətəndaşlıq vəzifəmizi şəərəflə daşdıq, daşıyırdıq və daşıyaçağıq. Digər tərəfdən Azərbaycanın qurtuluşu üçün çalışdıq, çalışırıq və çalışacağıq.

Azərbaycanın düşmən tərəfindən işğal olunmasından sonra Milli Hökumətin məşhur şəxslərinin çoxu İstanbula toplaşmışdılar. Bunların arasında Azərbaycan Milli Hökumətinin 7-8 naziri də var idi. Biz bu günə qədər fəaliyyətimiz nəticəsində milli davamızı dünya ictimaiyyətinə tanıdı bildik.

AZƏRBAYCAN CÜMHURİYYƏTİNİN SÜQUTUNUN SƏBƏBLƏRİ

1920-ci il aprelin 27-də Moskvanın əmri ilə Qızıl Ordu ölkəmizə soxularaq respublikamızı işğal etdi və Milli hökumətimizi devirdi. Biz mühacirlər hər il bu məlum günü anaraq lənətləyirik. Bu işğalın səbəbləri az-çox söylənməmiş və yazılmışdır. Sizə şahid olduğum və o qara günün mətbuatımızda işıqlandırılmayan tərəflərini açıqlamağa çalışacağam. Məni yaxşı anlamaq üçün istərdim ki, Kazım Qarabəkir Paşanın 1400 səhifəlik xatirəsini oxumuş olasınız. Göstərəcəyimiz səbəblərin kökünü və təfsilatını orada görəcəksiniz. Yenə o əsərdə nə qədər avanturist insanların özlərini Ankara nümayəndəsi olduğunu deyib Azərbaycan xalqının içərisində yerləşdiklərini, Moskvadan külli miqdarda pul alaraq çöpləndiklərini oxuya biləcəksiniz. Bu xarici nümayəndələrin törətdikləri fitnə-fəsadlar və təbliğatlar nəticəsində Azərbaycan xalqı anlamışdır ki, törədilən bu pis əməllərdən Ankara hökuməti xəbərsizdir. Bu pis əməllərə birbaşa nümayəndələr cavabdeh idilər. Bir neçə hadisəni qeyd etmək istəyirəm. Əli Çətinqaya avanturistlərdən Nail bəyə sualı verir: «Azərbaycan hökumətini yıxmaqda məqsədiniz nə idi? Bu işləri kimin hesabına gördünüz?» Nail bəy susaraq cavab verməmişdir. O əməlinə görə cəzalanaraq edam edildi. Azərbaycan hökuməti Türkiyədən gələn zabitləri orduya qəbul etməyi qərara aldı. Gələnlər Parlamentin mühafizə alayına daxil olurlar. Bizə sonradan məlum oldu ki, onlar Azərbaycan hökuməti tərəfindən aldıkları maaşdan bir neçə dəfə çox rus pulu da yalançı nümayəndələrdən alırlarmış. Hökumətimiz işğal ərəfəsindən son olaraq belə bir qərar verir: hökumət təcili olaraq Bakıdan Gəncəyə çəkiləcək və Qızıl Ordu ilə müharibəyə Gəncədən başlanacaq. Bunun təmin edilməsi üçün maddi vəsaitə ehtiyac var idi. Təcili olaraq Azərbaycan Dövlət Mərkəzi Banka Gəncə şöbəsinə 100 milyon manat göndərilməsi əmrini verir. Pullar sandıqlara qablaşdırılır və vağzala aparılaraq vaqonlara yüklənir. Qatar hərəkət edən anda Parlamentin mühafizə alayından qısa boylu türkiyəli zabit olan Xəlil başında əlli-altmış silahlı dəstə vağzala gələrək qatarın hərəkətinə mane olur. Hökumətimizin içərisində çox məşum rol oynamış Məmməd həsən Hacınski gizli olaraq Moskva cəsusları ilə görüşərək Milli hökumətimizin və xalqımızın əleyhinə çalışmışdır. İkinci bağışlanmaz şəxs hərbi nazir general Əliağa Şıxlinskiyədir. Birinci Dünya müharibəsində rus ordusunun baş topçu müfəttişi olaraq şöhrət qazanmış general yalançı nümayəndə olan Xəlil paşa tərəfindən aldadılaraq saflığının və sadələşməsinin qurbanı olmuşdur.

Qızıl Ordu sərhəddimizdə dayandığı zaman hökumətimiz Quba valisinə sərhəddəki dəmiryolu relslərinin bir kilometrə qədər sökülməsi əmrini verir. Vali ertəsi gün əmri yerinə yetirir. Ancaq bu dəfə yalançı nümayəndə olan Xəlil bəy general Şıxlinski ilə görüşərək tələşlə «Paşam, hökumət sərhəddəki dəmiryolu relslərini sökdürmüşdür. Qızıl Ordu Anadoluya gedə bilməyəcəkdir

və nəticədə kömək gecikəcəkdir. Xahiş edirəm təcili tədbir görün» deyir. General onun sözüne aldanaraq əmr edir və relslər təzədən yerinə taxılır. Aprelin 27-də Qızıl Ordu Bakıya girir və hər tərəfdə mühüm dövlət məntəqələrini işğal edirlər. İlk tədbir olaraq mühafizə alayının adını dəyişib yardım alayı qoydular. İki gün sonra, yəni üçüncü günü Qızıl Ordu alayı mühasirəyə aldı və sıravlərin əllərindən silahlarını alaraq özlərinə də «Marş, marş evinizə» deyərək qovdular. Alayın ələ keçən zabitləri isə güllələndilər. Ələ keçməyənlər isə bir müddət gizləndikdən sonra canlarını qurtararaq hərəsi bir tərəfə dağıldılar. Artıq bolşeviklərə görə bu avanturistlərin vəzifələri bitmiş hesab olunurdu. Bunlardan Xəlil paşa, Baba Səid, Nail və digər bir neçə nəfər canlarını qurtararaq Gürcüstana çata bilmişdilər. İşğalın ikinci günü idi. «İttihadı İslam» Partiyasının sədri doktor Qara bəy Qarabəyov ilə sadəlvəh general Şıxlinski Bakıdakı kazarmaları gəzərək azəri əsgərlərinə nitq söyləyirdilər. Qarabəyov dindən, islamçılıqdan bəhs etdiyi halda, qoca general Şıxlinski isə «Övladlarım, Türk Ordusu paşalarının komandanlığı altında gələrək Bakımızı düşməndən təmizlədilər. İndi isə kömək etmək növbəsi bizə çatıb. Türklərin İstanbulunu düşmənlər işğal etmişlər. İstanbulu düşməndən təmizləmək lazımdır. Mən də siz əsgərlərimi götürüb yardım edəcəyəm. Siz də gedəcəyinizə və savaşaçağınıza söz verirsinizmi?» deyərək soruşur. Əgərlər sevinc göz yaşları içində «Gedəcəyik və öləcəyik» deyərək bağırlar. Şıxlinski «övladlarım, yardıma gədən yalnız biz olmayacağıq. Ənvər paşa vaxtilə Rusiyaya əsir düşmüş türk əsgər və zabitlərini və bir milyona yaxın tatar könüllüsünü toplayaraq gəlir. Onlar gəlib buradan keçəcəkdir. Biz də onlarla gedəcəyik» deyir. Safdil Şıxlinski söylədiklərinə inanaraq söyləyirmiş. O, bolşeviklərə satılmamışdı, ancaq xainlərin təbliğatına sadəlvəhcəsinə inanaraq qoşulmuşdur. O günlərdə bolşeviklər Ənvər paşa ordusu ilə gəlir deyərək bir şaiyə buraxırlar və nəticədə bütün şəhər əhalisi vağzala tərəf yürüş edir. Sonra «Ənvər paşa bir gün gecikir» deyərək ikinci bir şaiyə buraxır və xalq evlərinə qayıdır.

AZƏRBAYCAN XALQININ ƏNƏNƏLƏRİ

Özümü biləndən bəri Azərbaycan xalqını ənənələrinə son dərəcə bağlı gördüm. Bu xalq ənənələrini hər şeydən üstün tutmaqdadır. Azərbaycanlıların ənənələri işlənərək qanun halını almışdır. Xalq ümumiyyətlə ənənələri və adətləri ilə varlığını qoruyaraq yaşayır. Onlar dinin, insanlığın əxlaqi tərəflərini ənənələrinə daxil etmişdilər. Bildiyimiz kimi oğurluq azərbaycanlıların ənənələrinə ləkə sayılır. Ancaq bu oğruların da müsbət tərəfli ənənələri vardır. Məsələn: oğrular gecə qaranlığında bir evi soyurlar. Onlar yanlarında gəzdirdikləri çuvalara əllərinə keçən nə varsa doldururlar. Evlərinə qayıdıb orada oğurladıqları malları gözədən keçirirlər. Qadına məxsus nə qədər paltar varsa hamısını ayırırlar.

Bu hərəkətə səbəb onların kişiliklərinə, mənliliklərinə sıxışdırma bilmədikləri «qadın əşyası oğrusu» adını üzərlərinə götürmək istəmədikləri olmuşdur. Ertəsi axşam bu əşyaları oğurluq etdikləri evin həyətinə atırlar. Bunlar kimi quldurlar da soyğunçuluq etdikləri zaman qadınları soymazlarmış hətta kişilərin üzərində tapdıqları qadın zینət əşyalarını da götürməzlər.

Azərbaycanda qan intiqamı davası çox güclüdür. Ancaq bir adam axtardığı şəxsin yanında qadın olarsa vurmaz. Kişi yanında olan bir qadına pis gözlə baxılmaz və sataşılmaz. Çünki yanındakı kişinin şərəf və namusu nəzərə alınır. Azərbaycan xalqı bütövlükdə Allahına, Dininə və Quranına hörmət edəndir. Xalqımız hər xırda şey üçün Qurana and içməzlər. Ruslar bunu bildiklərindən mühakimə etdikləri azərbaycanlıları düz ifadə vermələri üçün Qurana and içirdirdilər. Xalqımız bacardıqları qədər rus hökumətinin məhkəmələrinə müraciət etməzdilər. Onlar bəzi hallarda Qurana and içməmək üçün şəritət məhkəməsinə də getməzdilər və məhəllələrin ağsaqqallarının qüvvələrindən istifadə edib qarşılarna çıxan məsələləri həll etməyə çalışırdılar. Bütün ictimai işlərimizdə də ənənələrimizin rolu çox böyükdür. Bir insan pis bir hərəkət edərsə, məsələn, evli bir kişi bir qızı aldadıb yoldan çıxararsa, məhkəmə ona ağır və ya yüngül cəza verir. Ancaq ona ən ağır cəzanı yaşadığı cəmiyyət verir. Bütün dostları və qohum-əqrəbaları onu məzəmmət edərək görüşümlər, yəni heç kəs ona salam verib salamını almır. Bütün bu münasibəti görəndə həmin şəxs yaşayış yerini dəyişib başqa yerə köçür. Azərilərin ənənələrindən ən mühümü də kirvəlikdir. Uşağa sünnət olunarkən ailəsinin hörmət etdikləri və sevdikləri şəxsi kirvə tuturlar. Kirvə sünnət zamanı uşağı tutana deyirlər. O andan etibarən kirvə, o ailənin ən yaxın qohumlarından biri hesab olunur.

Azərbaycanlıların ənənələrində ailəvi dost olan ermənilərə də kirvə deyilir. Qonşu yaşadığımız ermənilər ənənələrimizi bizim qədər bilirlər. Ermənilərə və yaxud hər hansı bir xristian dosta nə dayı, nə əmi, nə də qardaş deyilməz. Onların yerinə kirvə sözü işlədilir. Kirvə və kirvəliyə yüksək qiymət verən xalqımız arasında «Allahdan döndün, bəs kirvəlikdən necə döndün?» məsəli də mövcuddur. Hər azərinin qəlbi iki müqəddəs varlıq ilə doludur. Biri din duyğusu, digəri isə milli duyğudur. Azərilər bu iki müqəddəs varlıqlarını sevimli milli bayraqlarına da daxil etmişdilər. Azərbaycan bayrağı üçrənglidir: yaşılın rəngi islamıyyəti, qırmızı rəngi və ay ulduz türklüyü təmsil edir. Üçüncü rəngi olan mavi isə soyunu təmsil edir. Hər azərinin beyni istiqlal duyğusu ilə dolub daşmaqdadır.

Azərbaycanlılar özlərini din təsiri altına salmamışdılar. Onlar ənənələrini dinləri qədər müqəddəs saymışdılar. Əsrlərlə dinini, ənənəsini, adətini, məntiqini, insani duyğularını qoruyub saxlayan xalqımızın da dövlət qurmağa haqqı olmuşdur. Əsarətdə zəngin bir ədəbiyyat yaratmaq, dinini, dilini yabançı kəlmələrdən təmizləmək, əsarətdə olduğu rusların sözlərini dilinə qarışdırmamaq, onlarla dil varlığının, mənliliyinin yansıması yaratmaq (Azərbaycanda qeyri-rus azlıqların müştərək dillərinin azəri türkcəsi olması və rus dilini öyrənməyə lüzum görməmələri) müstəbid rus imprealizmi kimi bir rejimin təzyiği altında yorulmadan çalışmaq, cəmiyyətlər qurmaq, millətin tərəqqisini təmin etmək,

«Difai» kimi gizli fırqə yaratmaq, mürtəcə rejimlə mübarizə etmək, onların gözlərini qorxutmaq, ölkənin hər tərəfində qaçaq dəstələrini rus çar hökuməti üzərinə saldırmaq, dastanlar yaratmaq hər məhkum millətə nəsib olmamışdır. Bütün bunlar azərilərin bu sahədə nə qədər səmərəli çalışdıqlarını göstərməkdədir.

İSTİQLAL DÖVRÜNDƏ HADİSƏLƏR

Müsəlmanlar arasında bəzi başa düşməyənlər sünni və şiə deyilən iki yerə ayrılmışdılar. Ancaq Azərbaycan xalqı bu ayrılığı rədd etmişdir. Ancaq su yatar, düşmənlər yatmaz demişlər. Rus siyasəti yatırımı? Rus hökuməti bu məzhəb ayrılığından məharətlə istifadə edərək hər iki məzhəbin ruhanilərini daima bir-biri ilə vuruşdurmuşdur. Ancaq 1918-ci il inqilabı ilə birlikdə Bakıda Ümumqafqaz Qurultayı keçirilmişdir. Burada hər iki məzhəbə aid olan ruhanilər bir-birləri ilə öpüşüb-görüşdülər və barışdılar. Bir gün Azərbaycan Cümhuriyyətinin ilk Baş Naziri Fətəli xan Xoyskinin yanına şeyxülislam və müftü gələrək «Biz də bir vəzifə ilə hökumət heyətində iştirak etmək istəyirik» demişlər. Fətəli xan bunlara «Təklifinizi yersiz saydım. Sizə bir vəzifə azdır. Hökumətin müzakirələrində dini mövzular müzakirə olunmaz. Əslində din haqqında heç bir məlumata malik deyilik. Əgər din haqqında islam ölkələrindən bir müraciət alsaq sizə ərz edəcəyik. Sizin verdiyiniz qərarı müdafiə edəcəyik. Bütün nazirlər sizin dini görüşlərinizin tərəfdarı olacaqlar» demişdir. Müftü «Amma Osmanlı dövlətində dini təmsil edən şeyxülislamın hökumətdə yeri vardır» demişdir. Fətəli xan «Canım onların səhv işlərindən biri də budur» deyərək müftünün sözünü kəsmişdir. O, daha sonra həm şeyxülislama, həm də müftüyə «İstiqlalımızı elan edib Cümhuriyyət qurduq. Bütün millətlə birgə durmadan çalışmalıyıq. Biz hökumət tərəfindən mədəni dünyanın istehsal etdiyi mallarını idxal etməmək və ehtiyacımızı təmin etmək məqsədilə zavodlar qurmalıyıq. İnşallah buna müvəffəq olacağıq. Ancaq bilirsiniz ki, rusların dövründə Azərbaycanın buğda ehtiyacı öz əkin sahələri çatışmadığı üçün daima Şimali Qafqazdan təmin edilmişdir. İndi o yerlər sərhədlərimizdən kənar qalmışdır. Biz indi ən mühüm qida məhsulu olan buğdanı necə olursa-olsun özümüz yetişdirməliyik. Bu işə bütün millət səfərbər edilmişdir. Sizdən xahişim budur ki, əgər kəndlilərimiz tarlalarda zəif işlərsə ehtiyacımızı təmin olunmaz və xalqımız aclıqla üzləşər. Halbuki, mübarək Ramazan yaya düşmüşdür. Tarlalarda kəndillərimiz qadın kimi görünməkdədir. Artıq Ramazan ayında işləmək imkansız hala gəlmişdir. Siz xalqımıza gələcəkdə üzləşəcək aclığı bildirib Ramazan ayında məhsulu tədarük etdikdən sonra keçirə biləcəklərini daha əlverişli olmasını başa sala bilərsinizmi? Baxın, artıq şəhərdə münəvvər insanlar bunu dərk edərək Ramazan ayını başqa vaxta keçirmişlər» demişdir. Şeyxülislam və müftü baş nazirin bu istəyinə qarşı dayana bilmədiklərindən və yaxud da istəmədiklərindən müdaxilə etmədən çıxıb getmişlər. Bu vəziyyət 45 il sonra, yəni 1963-cü ildə Tunis prezidenti (İqtisadi müharibə elan

edirəm. Bütün millət səfərbər olunmuşdur və onlar oruc tutmamalıdırlar) tərəfindən də əmr edilmişdir.

Ağqvardiyaçı general Denikin 1919-cu ildə tez-tez müxtəlif hadisələr törədərək Cümhuriyyətimizi hədələməkdə idi. Dövlətimiz və xalqımız bunların hədələrinə əhəmiyyət vermirdi. Bir ziyafət zamanı general Denikin hədələrindən söz açılmışdır. Dövlətimizin, xalqımızın və ordumuzun fikirləri eyni idi: gələcəkləri varsa görəcəkləri də var. Ziyafətdə olanların hamısı öz fikrini bildirmək üçün Cümhuriyyətimizin hərbi naziri general Mehmandarlıya baxırlar. Polad iradəli, 75 yaşlı qoca aslan ayağa qalxaraq ətrafına göz gəzdirir və sözə başlayır: «Əziz övladlarım, general Denikin hədələrinin nə mənası var, nə qiyməti. Denikin məni rus millətindən, çarından və ordusundan yaxşı tanıyır. Və yenə çox yaxşı bilir ki, mənim komandanlıq etdiyim rus orduları, daima rus ordularından üstün olmuşdur. Övladlarım, mən bütün gəncliyimi və enerjimi rus ordusuna sərf etdim. Nə xoşbəxt insanam ki, bu ixtiyar yaşımda millətimin milli ordusunu qurmaq mənə nəşib oldu. Qurduğumuz ordumuza komandanlıq etməkdəyəm. Mənim komandanlıq etdiyim ordunun üzvlərinə Denikin cəsərət edib gəlməz. Dincəlin və nəşənizi pozmayın».

Digər bir hadisə: General Denikin hədələrinin bir nəticə vermədiyini görəncə, qıra bilmədiyini əli öp başının üstünə qoy ənənəsinə uyğun olaraq Azərbaycana iki polkovnikdən ibarət bir nümayəndə heyəti göndərmişdir. Onun təklifi birgə Moskvaya -bolşeviklərə qarşı fəaliyyət göstərmək idi. Hökumətimizlə edilən müzakirələrdən sonra hərbi nazir Mehmandarlı ilə bu iki polkovnik Hərbi Nazirliyə gəlirlər. Hərbi Nazirliyin binasının önündə iki gənc rus tərəfindən bir bomba partladılır. Sonradan məlum oldu ki, bu iki gənc bolşevik partiyasının üzvləri olmuşdular. Bombanın gurultusu çox olmasına baxmayaraq heç kəs xəsarət almadı. Əslində Moskva hökumətinin məqsədi adam öldürmək olmayıb, general Denikin ilə Azərbaycan arasındakı anlaşmağa mane olmaq olmuşdur. Partlayışdan sonra hərbi nazir S.Mehmandarlı və iki Denikin polkovniki azca zədələnmiş avtomobildən düşürlər. Hərbi nazirin bu zaman diqqətini nazirliyin giriş qapısının hər iki tərəfində keşik çəkən azəri əsgərləri cəlb edir. Mehmandarlı hər iki əsgərə yaxınlaşaraq onlara xoş sözlər dedikdən sonra polkovniklərə dönərək: «Bunlar canlı heykəllərdirlər. Bunların mətanətini bütün ömrüm boyunca bir rus əsgərində görmədim» demişdir. Hərbi nazirimiz olan Mehmandarlı Cümhuriyyətimizin ildönümündə (28 may 1919-cu il) Gəncə şəhərindəki korpus komandanlığına teleqraf vuraraq «Təltif olunmağa layiq zabitlərin siyahısını hazırlayın, gəlirəm». Teleqraftan bir neçə gün sonra o gəlir və siyahını yoxlamağa başlayır. Siyahıda yüzbaşı Süleyman Mehmandarlı da var idi. O, bunu görəb soruşur: «Bu mənim qardaşım oğlu olan Süleymandırımı?». Onun olduğunu söyləyirlər. Mehmandarlı «Demək ki, digərləri də Süleyman kimi. Mən bunları necə təltif edə bilərəm?» deyir. Bundan sonra siyahı yenidən yoxlanılır. Süleyman və bir neçə zabitin adları siyahıdan çıxarılır. Yeni siyahı tərtib olunur və təltif gerçəkləşir. Bir gün Milli

ordumuza polkovnik rütbəsi ilə daxil edilmiş çar ordusunun keçmiş zabiti olmuş Şahverdi xan Mehmandarlı ilə xüsusi söhbətlərinin birində «Dayı, polkovnik də oldum. Ancaq mənə alay verilmədi. Nə zaman alay komandanı olacağam?» deyər soruşur. Mehmandarlı isə «Səbəbini bilmirsənmi? Nə zaman içkini tərgitmisən, o zaman da alayı alarsan» cavabını verir. Şahverdi xan kədərli vəziyyətdə «demək qismət olmayacaq» deyir.

TƏŞƏKKÜR MƏKTUBU

Azərbaycan Cümhuriyyətinin hökuməti Baş Nazirinə Gəncə yepiskopu tərəfindən göndərilən bu məktubu almışdır: «Çox möhtərəm zati dövlətləri Fətəli xan. Hər zaman yaşadığım Tbilisi şəhərinə gedərkən Ortodoks kilsəsinin və kilsəyə mənsub din xadimlərinin ehtiyaclarına qarşı zati aliniz və başında durduğunuz hökumət tərəfindən göstərilən ehtiram və diqqət dolayısı ilə dərin və ürəkdən təşəkkürümü bildirməyə cəsarət edirəm. Vaxt azlığından dərin və səmimi hörmətlərimi şəxsən bir dəfə ərz etmək fürsətini əldə edə bilmədiyim üçün çox üzüldüm. Tanrıdan sizin üçün hüsn-rəğbət dilər və zati alinizə dərin məhəbbətimi ərz edirəm».

*Gəncə yepiskopu
Feofilant 8 yanvar 1919
(Bakıda çıxan «Azərbaycan» qəzeti, sayı 15)*

ŞİMALİ QAFQAZ

Bu ölkənin əhalisinin əksəriyyəti müsəlmandır və son dərəcə dindardırlar. Burada yaşayan hali ayrı-ayrı xalqlardan ibarətdirlər. Bu xalqlar Çərkəz, İnuş, Osetin, Kabardin, Çeçen, Qumuq, Avar, Ləzgi və digərləridir. Müştərək dilləri yoxdur. Bir xalq digərinin, hətta iki qonşu kənd bir-birinin dilini anlamır. Müştərək dilləri olmadığından xalq dövründən millət dövrünə keçə bilməmişlər. Özlərinə islam milləti demişlər. Ərəb tarixçiləri bu ölkəni uzun müddət tədqiq etdikdən sonra bir nəticəyə gələ bilməyərək «burada Əcuz və Məcuzlar yaşayırlar» demişlər. Rus tarixçiləri isə «Saysız-hesabsız dildə danışan bir ölkə» demişlər. Şimali Qafqaz xalqı qədimdə islam dininin dili olan ərəb dilini özlərinə ümumi bir dil olaraq qəbul etmişlər. Onlar mədrəsələr açaraq imamlar yetişdirmişlər. Valilər, sərkərdələr, qəza və nahiyə rəislərinin hamısı imamlar arasından seçilmişdi.

Ancaq təbii ki, ərəb dili xalqın dili ola bilməzdi. Ərəb dilində yalnız mədrəsə məzunları danışır və yazırdılar. Xocalar ilə xalqın anlaşma dilləri olmadığından savadsız xalqı özlərinə müridizm üsulu ilə bağlamışdılar. Yəni «imamın öl desə öləcəksən, qal desə qalacaqsan» prinsipi bu ölkədə çox güclü idi. Dini qüvvə olan müdirizm yolu ilə xalq bir-birinə sıx bağlanmışdı. Ruslar Şimali Qafqaza etdikləri hərbi yürüşlərdə qarşılaşdıqları müqavimət və göstərilən qəhrəmanlıqların səbəbləri aranarkən meydana çıxan əsas həqiqət ölkənin hər qarşısında olan polad kimi insanlar və qartal kimi qəhrəmanların olması idi. Dini, imanı güclü, cihad əşiqi olan bu yenilməz insanlar uzun illər ruslarla vuruşdular. Ruslar bu ölkədə çox tələfat verdilər və qüvvə sərf etdilər. Nəticədə bütün ölkəni mühasirəyə alıb işğal etdilər. Qəhrəman xalq savaşılarında yenilmədilər. Bütövlükdə əsir düşdülər. Rus əsgəri qüvvələrinə məğlub olmayan şimali qafqazlılar rusların silahsız diplomatlarına aldanaraq məğlub oldular. Bildiyim və inandığım məlumata görə rus imperializmi XVIII əsrdə Qafqazı işğal etməyi qərara almışdır. Məqsədi isə Qafqaz sərhəddində olan İrani və Türkiyəni öz nüfuz dairəsinə almaq, İran üzərindən Bəsrəyə, isti dənizə çıxmaq, Türkiyə üzərindən boğazları ələ keçirmək idi. Rus çarı qayəsini həyata keçirmək üçün Qafqazda çox çətin müharibələr aparmağa məcbur olmuşdur. Rusların bu hərbi yürüşlərini İslam dininə qarşı təcavüz sayan şimali qafqazlılar savaşa cihad adını vermişdilər. Onlar bu yolda çox şəhid verərək qan axıtmışdılar. Nəticədə müharibə başa çatmış və sülh dövrü başlamışdır. Bu dövrdə rus çarı özünü İslam dininin hamisi göstərərək məscidləri təmir etdirir, kömək üçün pul verilir və müəzzinlərə maaş təyin olunur. Digər tərəfdən şimali qafqazlıların oxumaq istəyən uşaqları üçün Rusiyanın hərbi məktəblərinin qapıları taybatay açılır. Bütün xalqların, bəylərin, varlıların uşaqları hərbi təhsil almaqda idilər. Çar hökuməti bunlar üçün fəvqəladə and içmə mərasimi təşkil edirlər. Kazan şəhərindən müftü dəvət olunur və çar muzeyindən Həzrəti Osmanın əlyazması olan Quran gətirilir. Mərasimdə qılınc qurşanılır və and bu sözlərlə başlayır: «Qurani Kərimə and içirəm. Qurşadığım qılıncı Rus Çarının yolunda işlədəcəyim kimi canımı da çar üçün qurban verəcəyəm». Sonra and içən Qurana əl basır. Məzun olan zabitlər rus ordusunda müxtəlif qulluqlara yerləşdirilirlər. Bunların həqiqət olmalarını yəqinləşdirmək üçün Rusiyanın hərbi tarixini vərəqləmək kifayətdir. Əldə edilən nəticə hər iki tərəfi razı salmaya bilməz. Şimali qafqazlılar dini azlıq əldə etdikləri kimi həyat səviyyələri də məşhur adamların sayəsində yüksəlməyə başlamışdır. Bütün bunlara əsas olaraq şimali qafqazlılar əmin-amanlığa və xalqın sağlamlığına nail olmuşdular. Rusların əldə etdikləri isə milli duyğunun yoxluğundan istifadə edərək dini inancları öymək, dinə dayanan qəhrəmanlarını yenə din inancı ilə imperatorluq qayələrinə çevirməkdir.

11 may 1918-ci il Şimali Qafqaz Cümhuriyyətinin elan olunması günüdür. Bu anma mərasimində mən də iştirak edirdim. Şimali Qafqazın sabiq dövlət başçısı mərhum Pişimaho çox kədərli və üzüntülü olan nitqi söylədi:

«İstiqlal davamıza rus ordusunda təcrübə toplamış hər yüksək rütbəli zabidləri və iki generalımızı dəvət etdim və istiqlal elan etdik. Azad ölkə ordu ilə yaşayır. Siz zabidlər hərbi borcu üzərinizə alın və ordu quraq. Məni dinlədikdən sonra generallar və zabidlər «biz qılıncımızı qurşayarkən Qurani-Kərimə and içdik ki, silahımızı yalnız rus imperatorluğu üçün işlədəcəyik» dedilər». Mərhum Pişimahodan sonra Şeyx Şamilin nəvəsi Seyid Şamil bəy söz aldı və «Qafqazda azərbaycanlılardan, gürcülərdən, ermənilərdən və ümumi olaraq onların bir yerdə toplum olaraq olan zabidlərdən çox bizim rus ordusunda qulluq edən zabidlərimiz vardır. Üzüntü ilə söyləyə bilərəm ki, 1920-ci ildə Dağıstana getdiyim vaxt bütün kəndlilərimiz bolşeviklərə qarşı apardığımız mübarizədə iştirak etdikləri halda, kəndlərimizdə yaşayan zabidlərdən heç biri bizim milli davamızda iştirak etmək istəmədilər» dedi. Artıq mərasim başa çatmaqda idi. Mənə baxdılar və danışımağımı xahiş etdilər. Mən belə bir çıxış etdim: «Pişimaho və Seyid Şamil bəylərin üzüntü ilə söylədiklərini mən də üzüntü ilə dinlədim. Madam ki, belə başladı, mən də belə davam etdirirəm. 1919-cu ildə Bakıda Əksinqilab ilə Mübarizə İdarəsinin rəisi idim. Bir gün mənim yanıma 30-a yaxın mülki geyimli adamlar gətirdilər. Bunlar vaxtilə rus ordusunda zabit kimi qulluq etmişdilər. Gizli olaraq sərhəddimizi keçərkən tutulmuşdular. Onlardan haraya getdiklərini soruşdum. Onlar könüllü olaraq Denikin ordusuna getdiklərini söylədilər. Onlara «Madam ki, zabitsiniz, sizi Azərbaycanın milli ordusuna qəbul edək» dedim. Qəbul etmədilər». Sonra toplantıda iştirak edən avarlı Əhməd bəyin üzünə baxdım və sözümə davam etdim. «Mənim kimi Əhməd bəy də onlara nəsihət etdi. Onu da dinləmədilər. Mən də onları Şimali Qafqaza gedən paroxodla getmələrinə imkan yaratdım». Məndən sonra avarlı Əhməd bəy söz alaraq «bu hadisənin şahidi olduğunu və hər ay Heydər Bamat ilə Bakıya gələrək Azərbaycan dövlətinin üzvləri ilə görüşürdük. İkinci bir hadisə: general Denikin yanında qulluq etmək üçün ölkəmizə sığınan zabidlərlə 27 paroxodda 8 şimalı qafqazlı da var idi. Mən paroxodda hökumətimizin qərarını mühacir Denikin zabidlərinə bildirirəm: xəncərləriniz, qılınclarınız özünüzdə qalacaq, ancaq tüfəng və tapançalarınızı təhvil verməli olacaqsınız. Zabidlərin arasında 8 şimalı qafqazlı mənə yaxınlaşdılar və «biz çərkəzik tapançalarımızı verməyəcəyik» dedilər. Mən onlara «Sizə xüsusi imtiyaz verə bilmərəm və versəm də doğru olmaz. Ancaq siz tapançalarınızın nömrələrini yazın. Sabah sərbəst buraxıldığınız zaman mənim idarəmə gələrsiniz. Həm qonağım olarsınız, həm də tapançalanızı özünüzə qaytararam» dedim. Baxdım bu 8 zabit məndən aralandıqdan sonra öz aralarında danışdılar və nəticədə tapançalarını çıxarıb dənizə atdılar. Mən də bunlara «etdiyiniz hərəkəti qafqazlı olduğunuz üçün sizə yaraşdırmıram. Sizin bu hərəkətiniz qəhrəmanlıq sayılmaz və sizdə azacıq qəhrəmanlıq hissi olsa idi bütün islam və türk dünyasının nifrətinin qazanmış rusların imperatorluq epoletlərini gənc çiyinlərinizdə gəzdirməzdiniz. Arxalandığınız, hörmətini saxladığınız rus çarı rus milləti tərəfindən edam edilmişdir. Çarı xilas etmək üçün çalışan generalların da hər biri bir tərəfə

qaçmışdır. Siz zabit tör-töküntüləri də Azərbaycana sığınırınsınız. Çiyinlərinizdəki epoletləri söküb atmayın. O sizə rus xatirəsidir.

Dostum, mərhum Pişimaho bəyin Şimali Qafqaz adlı bir kitabçasını oxudum. O, 40-cı səhifədə məşhur kommunist olmuş Cəlal Qorxmazın intriqaaları haqqında bunları yazır: «...Təəssüf ki, çox az miqdar da olsa İslamiyyətin Kommünizmə əks olmadığını iddia edən bəzi din xadimləri də tapıldı. Hamını inandırmaq üçün bu yalanın tanınmış bir din alimi tərəfindən təsdiq və elan edilməsi lazım idi. Bolşeviklər belə bir adamı Dağıstan dağlarında Akuşa kəndində ixtiyar və kar olan Hacı Əlinin şəxsində bulmağa müvəffəq oldular. Bu adamın oğlanları qatı kommunist olan Qorxmazın xidmətində idilər. Bütün mövcud şübhələrə baxmayaraq inamlı müsəlman bu mövzunu belə izah edir: bizimlə bolşeviklər arasında düşmənçilik yoxdur. Dinimizə toxunmamaq şərti ilə biz bolşeviklərlə ittifaqa razı olduq. Onlar da dini azadlığın qorunmasında bizə kömək edəcəklərinə söz verirlər. Sovet müəlliflərindən Ataho-Qodinin «Dağıstan inqilabı və əksinqilab» adlı əsərində belə deyilir: (1917, səh.137) «Cəlal Qorxmaz bir sənəd əldə etmişdir. Çox keçmədən Hacı Əlidən sonra Çeçenistanda Molla Şuayib də eyni fikri müdafiə etdi. Kabartayda gənc ərəbşünas Nazır Kotxan da İslamiyyətin kommünizmə zidd olmadığını iddia etdi və bu yolda vaizlərə başladı.

Mən mərhum Pişimaho bəyin məxəz göstərdiyi Ataho Qodinin əsərini görmədim. Ancaq dağıstanlı Əfəndizadə Samurskinin yazdığı Dağıstan tarixində deyilir ki, bütün Şimali Qafqazdakı mədrəsə məzunları olan dinçilər 11 may 1918-ci ildə qurulan Cümhuriyyəti mənimsədilər. Milli dövlətin nə əleyhinə, nə də lehinə heç bir fikir irəli sürmədilər. Hadisələri özbaşına buraxdılar. Bu vəziyyət 1919-cu ilə qədər davam etdi. Bu zaman ağqvardiyaçı rusların orduları general Denikinın komandanlığı altında Şimali Qafqazın Çeçen əyalətini işğal edir. Bu işğal imamların ikiye bölünməsinə səbəb olur. Belə ki, bütün şimali qafqazlı zabitlər general Denikinın ordusuna dəvət olunurlar. Zabitlərin bu dəvəti qəbul etmələri ilə hadisələr daha da inkişaf edir. İmam Nəcməddin Şimali Qafqazda imam seçilir və general Denikin tərəfindən müftülüüyü qəbul edilib elan olunur. Digər tərəfdən də rusların qatı düşməni kimi tanınan məşhur qəhrəman Uzun Hacı və digər imamlar İmam Nəcməddinə qarşı cəbhə açırlar. İmam Nəcməddin arxalandığı Denikin ordusu ilə, Uzun Hacı bolşeviklərin dəstə rəisi yoldaş Qiqalenin qüvvələri ilə birləşirlər. İlk iş olaraq bütün mədrəsə məzunları konfransa dəvət edilirlər. Konfransa Dağıstan imamı kar Hacı Əli Arqutunski sədrlik edirdi. Konfransın gündəliyində bunlar dururdu: imam Nəcməddinə lənət, Moskva ilə sıx əlaqə yaratmaq. Konfransın qərarını bir bəyannamə ilə türkcə, ərəbcə və rusca olaraq ətraf yerlərə dağıdırlar. Bəyannamənin mətni aşağıdakı kimi idi: «Qafqaz və bütün İslam Dünyasına elan olunur ki, sovet hökumətinə itaət etməli və əl-ələ verib sovet quruluşunu bütün düşmənlərindən qorumalı. O, sovet düşmənləri ki, bolşeviklərin ölməsini istəyirlər. O alçaqlar yalnız bolşevik deyil, eyni zamanda bütün İslam Dünyasının düşmənləridirlər. Xatırlayın ki, Qurani-Kərimdə açıq olaraq sizi idarə edənlərə itaət

edin deyə yazılmışdır. Biz məcburuq itaət etməyə. Çünki bolşeviklər İslam Dünyasını qurtarmağa çalışırlar. Rədd olsun İmam Nəcməddinlər və bolşevik düşmənləri. Yaşasın İslam Dünyasını qurmağa çalışan sovet liderləri!»

Konfransın idarə heyəti ayrıca olaraq Leninə və Stalinə ərəb dilində bu məzmununda teleqraf da vurmuşdular. «Sizi təbrik edir və sizə Allahdan can sağlığı arzu edirik». Samurskinin yazdığına görə Uzun Hacı qatı bir dindar idi. O, daima şəriətin qanununu, İslamiyyətin varlığını təmin etməyə çalışmışdır. O, heç bir vaxt Çar Rusiyası ilə anlaşı bilməmiş və həmişə ruslara düşmən gözü ilə baxmışdır. Ağqvardiyaçılara nifrət, qırmızıqvardiyaçılara isə rəğbət bəsləmişdir. Təşkilatçı və qəhrəman bir şəxs olan Uzun Hacı az bir vaxtda bütün avarları, adigeyləri və çeçenləri idarəsi və nüfuzu altına ala bildi. Uzun Hacı tarixi geri qaytarmaq istəyirdi.

O, XX əsrdə orta əsrə doğru yürüş edirdi. Nəhayət o, 1919-cu ildə dini mütləq hakimiyyət qurur və elan edir. Qurduğu əmirliyi Osmanlı İmperiyasına bağlayır. Elanda belə deyilir: «Şimali Qafqaz əmirliyi Osmanlı sultanı və xəlifəsinə Məhəmməd Vəhdəddin xan himayəsində birinci əmir Uzun Hacı». Uzun Hacı öz mülkinə və qonşularına bu əmirliyi belə izah edir: «Beləliklə, Allahın istəyi ilə bir şəriət mütləqiyyəti qururuq. Çünki, İslam məmləkətində Cümhuriyyət adlı dövlət quruluşu olmaz... Əgər Cümhuriyyət elan edərsək İslam Xəlifəsinə inkar etmiş oluruq ki, nəticəsi də Məhəmməd Peyğəmbəri inkar etmək deməkdir. Yəni biz Allahu inkar etmiş oluruq. Bu dövrdə imam Hacı Əlinin və Uzun Hacı'nın Şimali Qafqazda nüfuzları çox güclü idi. Ancaq ətrafının təzyiqinə davam gətirə bilməyən bu partizan əmirlik dağıldı və sabun köpüyü kimi uçdu» (Samurski, Dağıstan tarixi, səh. 70-71-74).

NƏSİB BƏY YUSİFBƏYLİ

Azərbaycan Cümhuriyyətinin Əksinqilab ilə Mübarizə İdarəsinin rəisliyinə hələ təyin olunmamışdım. Tez-tez Bakıya gedər və təbii ki, hər gedişimdə də Nəsim bəylə görüşürdüm. Nəsim bəy o zamanlar Baş nazir vəzifəsinə keçmişdi. Onu təbrik etmək üçün Gəncədən gəldiyim günün sabahı saat 10-da Nazirlər Kabinetinin yerləşdiyi yerə getdim. Dəftərxana müdiri vasitəsilə gəldiyimi və görüşmək istədiyimi bildirdim. Gözləməyi söylədi və saat 11:30-a qədər gözlədim. Sonra yenə dəftərxana müdirinə «qardaşım, yəqin unuttu. Zəhmət olmasa bir də xatırladı» dedim. O, Nəsim bəyin kabinetinə girdi və çıxaraq mənə «unutmadım, gözləsin deyir» dedi. Saat ikiyə qədər gözlədim. Azərbaycanda məmurlar üçün iş vaxtı 8-dən 14-ə qədərdir. Saat 14:00-da Nəsim bəy kabinetindən çıxdı. Ayağa qalxıb onunla görüşdüm. Ona saatlarla gözləməyimdən heç nə söyləmədim. İkimiz də ayaq üstündə idik. Mən «Nəsim bəy sabah vəzifənizə gəlcincə qədər burada gözləyimmizi?» dedim. Nəsim bəyin təbəssümlü çöhrəsinin təbəssümü bir az artdı və «Yox canım, səni

bərabər çıxmamız üçün gözlətdim» dedi. Binadan çıxaraq Baş nazirin avtomobilində bərabər onun evinə gəldik. İki nəfərlik hazırlanmış masanın arxasında oturaraq nahar etdik. Nəsim bəy «Əgər səni gələn kimi qəbul etsəydim doğunca söhbət edə bilməyəcəkdim. İndi həm yemək yeyirik, həm də istədiyimiz qədər söhbət edə bilərik» dedi. Bu zaman vəziyyətini soruşduğum zaman Nəsim bəy «Heç bir zaman səhhətimdən şikayət etməmişəm. Allaha şükür ki, sapsağlamam. Mənim sıxıntım həmişə pul sarıdan olub ki, Baş nazir olduqdan sonra ondan da qurtuldum. Seym dövründə Tbilisidə Maarif Naziri idim və aldığım maaş məni təmin etməzdi. Həmişə olduğu kimi Gəncədən atamdan pul istəyirdim. Azərbaycanın istiqlalını elan etdik. Cümhuriyyətimizin Maarif Naziri oldum. Aldığım maaş yenə də məni dolandırmırdı. Parlamentimizdə olsun, partiya daxilində olsun, ümumiyyətlə xalqımızın hər sinfi məni sevir. Hər kəsdən hörmət görməkdəyəm. Elə gün olmur ki, cəmiyyətimizin keçirdikləri gecələrə dəvət olunmayım. Hamısının da dəvətini qəbul edərək iştirak etmək lazımdır. Çoxuna sızıla-sızıla az maddi köməklik edirdim. Ancaq Baş Nazir olduqdan sonra bütün bu sıxıntılardan xilas oldum. Belə məsrəflərin hamısı örtülü təxsisatlardan verilir. Sən bilirsən. Mən atamın icazəsi ilə bağlarımızdan birini müasir bağ yaratmaq qəyasi ilə ayırmışdım. Üç ildir milli işlərimizdən bağ ilə məşğul olacaq vaxt tapa bilmədim. Atama bir məktub yazaraq bu il də bağ işi ilə məşğul ola bilməyəcəyimi, yenə əvvəlki kimi qamış alıb basdırmalarını söylədim. Babamdan bu cavabı aldım. Məktubu sənə oxuyuram. Atam məktubda ürəyində nə var hamısını yazıb: «Əziz oğlum, artıq səbrim tükənib, dözə bilmirəm. Hamısını yazacağam. Sıxıntı içində borc alaraq sənənin ali təhsil almağını təmin edə bildim. Ali təhsilini bitirib Gəncəyə qayıdanda artıq hər şeyin rahat olacağını yəqin etdim. Sən Gəncəyə gəlib Bələdiyyədə ərzaq işləri üzrə müdir oldun. Sənə yenə mən baxdım. Məndən yalnız pul istədin. Sonra Tbilisə gedərək Seymin Maarif naziri oldun. Aldığın pul ilə yenə özünü saxlaya bilmədin. Bir neçə dəfə pul istədin göndərdim. Sonra Azərbaycanın istiqlalını elan etdiniz. Gəldin Cümhuriyyətimizin maarif naziri oldun. Dövlətimizin mərkəzi olan Bakıda işlədin. Yenə də aldığın maaş səni təmin etmədi. Yenə məndən pul istədin. Həmişə göndərirdim. Adına olan torpaq sahəsinin bir hissəsini satmışdım. O pullardan göndərdim sənə. Bu gün isə Baş Nazirsən. Dövlət başçısısınız, yəni ölkəmizin padşahı olmuşsunuz. Yenə bağının qamışını mən alım. Sən pul göndərə bilərsənmi?»

Nəsim bəy universitet tələbəsi kimi yay tətildə digər tələbələr kimi Gəncəyə qayıdırdı. Biz onu axşam şəhər klubuna gəldiyimiz zaman qarşılayırdıq. Nəsim bəyin gəlişində daima bir fəvqəladəlik olurdu. Digər tələbələr gəldiyi zaman qohum-əqrəbaları sevinir, dostları da xoş gəldin deyirlər. Ancaq Nəsim bəyin gəlişi klubun hər sinfinə mənsub üzvlər arasında sevincə səbəb olurdu. Hər kəs onu axşam yeməyinə dəvət edərdi. Nəsim bəy isə təşəkkür edər və «Söz vermişəm ki, ilk gəldiyim günün axşamı yeməyimi gənclərlə yeməliyəm» deyirdi. Azərbaycanda yemək vaxtı belə idi: nahar yeməyi saat 14:00-da, axşam yeməyi isə saat 22:00-da.

NƏSİB BƏY HAQQINDA BAŞQALARINDAN EŞİTDİKLƏRİM

Süleyman bəy Məmmədzadə İstanbulda danışdı ki, 1908-ci ildə konstitusiyanın elanı zamanı Nəsib bəy iki yerdə nitq söylədi. Bunlardan biri Sultanəhməddə, biri də körpü üstündə söylənən nitqlərdir. Onun nitqləri maraqla dinlənərək sürəkli alqışlarla qarşılandı. Nəsib bəy tez-tez toplantılarımızda iştirak edir və öz çıxışları ilə seçilirdi. O, bizim istiqlal məktəbimizin müəllimi idi. Xalqımızın hər təbəqəsi onu sevir və dinləyirdi. Onun gəncliyə olan inamı sonsuz idi. Gəncələrə çox böyük dəyər verirdi. Nəsib bəy bizim üçün hər şey olduğu kimi biz gənclər də onun üçün hər şey idik. Azərbaycan şairi Almas İldırımın bir şerini xatırladaq:

Göylər deyir:

... Bir nöqtə istinadgah verilsə,
Bir çiv ilə çevirərdim dünyanı.
Mən deyirəm od gəmirə gənclik mənə verilsə
Bir vuruşla devirərdim dünyanı.

Bax, Nəsib bəy od gəmirən gəncliyi ovucuna almışdır. Bir sərkərdə yetişdirdiyi ordusuna necə güvənirsə, Nəsib bəy də yetişdirdiyi ordusuna elə güvənirdi. Nəsib bəy o güvəncdən aldığı cəsarət sayəsində məhdud gənclik qüvvəsi ilə Azərbaycanda 100 mindən çox olan rus əsgərləri ilə savaşımış və düşməni məğlub etmişdir. o, bu yoldan Azərbaycan istiqlalını hazırlaya bilmişdi. 1920-ci il martın sonlarına doğru Nəsib bəyi evində ziyarət etmişdim. Bu görüş zamanı biz müxtəlif mövzularda söhbət etdik və sonra söhbətimiz Anadolu İstiqlal Savaşı üzərinə gəlib çıxdı. Bu zaman Nəsib bəy «gec də olsa, az da olsa Türkiyəyə bir az valyuta hazırlayıb yeznəm Pişnamazzadənin qardaşı oğlu Məmmədəli Əhmədzadə ilə göndərdim» dedi. Pulun miqdarını soruşmadım, o da açıqlamadı. 1961-ci ildə Əhmədzadə ilə Tehrandə görüşdüm. Ondən yardım məsələsi haqqında soruşdum. İsrarına baxmayaraq məlumat verməkdən imtina etdi. Mən də daha çox üz vurmadım. Daha sonra əldə etdiyim məlumata görə Əhmədzadə Nəsib bəyin göndərdiyi pulu İstanbula göndərmişdir. O zaman İstanbul ingilis və fransızların işğalı altında idi. O, Ankaraya gedib pulu lazımı yerə təhvil verə bilməmişdi. Artıq bu zaman, yəni 1920-ci il aprelin 27-də Azərbaycanı Moskvanın əmri ilə Qızıl Ordu işğal edir. O, 1920-ci ilin may ayında Azərbaycan dövlət xadimlərinin Gürcüstana keçdiklərini öyrənir. Əhmədzadə əlindəki pullardan min ingilis poundunu İtaliya bankı vasitəsilə İstanbula Tbilisiyə Nəsib bəyin adına göndərir. Halbuki, Nəsib bəy Tbilisə gəlib çata bilmir, yəni yolda naməlum şəxslər tərəfindən öldürülür. İstanbula göndərilən bu min ingilis poundunu Nəsib bəyin dostları Gürcüstan səfirimiz Pərviz bəy Vəküllinin vasitəsilə alırlar. Əhmədzadə

daha sonra Nəsim bəyin öldürülmüş olduğunu söyləyir. Onun 1920-ci ilin oktyabr ayında Ankara hökumətinə 19 min Türk kağız lirəsi və bir milyon fransız frankı vermiş olduğunu öyrəndim.

NƏSİB BƏYLƏ SON GÖRÜŞÜM

Milli matəmimiz olan 27 aprel 1920-ci ildə ələ keçən Azərbaycan ziyahları ruslar tərəfindən məhv edilirdilər. Çekanın azğın cəlladları Bakıda xüsusilə Müsavatçıları məhv etməyə çalışırlar. Gizli olaraq Nəsim bəylə görüşməyə getmişdim. Bu mənim onunla son görüşüm oldu. O, bir neçə yoldaşla birlikdə bir evdə saxlanılırdı. Çox kədərli idim. Çünki, düşmən milli varlığımıza zəhərli bir xəncər saplamışdı. Danışmaq istədikcə gözlərim yaşarırdı. Bir ara hamımız susmuşduq. Nəsim bəyin çöhrəsində kədərli cizgilər aydın hiss olunurdu. Bu sükutu Nəsim bəyin kədərli səsi pozdu: «Azərbaycan istiqlalını qurduq. Ancaq onu saxlaya bilmədik. Əbədi düşmənimiz olan ruslar güclü qüvvələri ilə vətənimizi işğal etdilər və istiqlalımıza son qoydular. Müqəddəs ölkəmiz rusların istilasına altına keçdi. Ancaq inandığımız və iman etdiyimiz bir şey varsa, o da bizə təsəlli verməkdədir. Ruslar zülmələri, vəhşilikləri ilə xalqımızı nə qədər əzirlərsə, əzsinlər əbədi olaraq qala bilməzlər. Xalqımızın beyninə yerləşdirdiyimiz istiqlal məfhumundan mənəvi varlığımıza hopmuş hürriyyət ruhunu söküb ata bilməzlər. Onlar buna nail olmaq üçün vəhşiliyi və qəddarlığı ilə məşhur olan Neronu köməyə çağırırsalar da yenə müvəffəq ola bilməzlər» dedi. Nəsim bəyin inam dolu bu sözlərində böyük bir həqiqət var idi. Həmçinin rus və bolşevik istilasından bir ay keçməsinə baxmayaraq milli qızıl səhifələr halında keçəcək olan əzəmətli Gəncə üsyanı baş verdi. Doqquz gün, doqquz gecə davam edən və tarixdə nadir təsadüf edilən bu üsyana milli varlığın zalım düşmən qarşısında necə dayandığını gördük. Bu adi bir üsyan deyil, başdan-başa bir qəhrəmanlıq dastanı idi. Şairlərimiz ilhamlarını bu dastandan alırlar.

NƏSİB BƏY HAQQINDA YAZILAN ƏN GÖZƏL YAZI

(Çox xoşuma gələn və həqiqət olan bu yazını da xatirəmdə olmasını istədiyimdən buraya daxil edirəm) Məmməd Əmin Rəsulzadə - Odlu Yurd. İl 1, sayı 3. Tarixi 27 aprel 1929. İstila qurbanları:

Nəsim bəy Yusifbəyli

Bu mənhus günün nəticəsində Azərbaycan istiqlal hərəkatının verildiyi ən mühüm qurbanlardan biri Yusifbəyli Nəsim bəydir.

İstilanın baş verdiyi günlərdə müstəfi olsa da Baş nazir vəzifəsində olan Nəsim bəy Bakının Qızıl Ordu tərəfindən işğal olunması səbəbindən gizlədilərək xaricə getməsi üçün yaxın dostu Yusif bəy İbrahimli ilə bərabər Gürcüstana getmək üçün yola çıxmışdılar. Onlar Siqnaq qəzasında təfəsilatı hələlik bizlərə məchul qalan faciəli bir qəzaya uğrayaraq qurban getmişdilər.

Nəsim bəyin Azərbaycan istiqlal hərəkatındakı rolu sadəcə nazirlikdə və Baş nazirlikdə olmaqla ifadə edilə bilməz. Onun hərəkatdakı həqiqi rolu sonra tutduğu və rəsmi vəzifələrdən çox əvvəl başlamışdı. Bu rol onun Gəncədə 1937-ci ildə Türk Ədəmi Mərkəziyyət Xalq Firqəsi adı ilə təsis edilən siyasi Azərbaycan firqəsinin təşkilinə təşəbbüs etməsi ilə başlayır. Azərbaycan fikrini bir tələb maddəsi halında formulə etmək şərəfi mərhum Nəsim bəyə məxsusdur. Nəsim bəylə tanışlığımız bu tarixdən daha əvvəl idi. Birinci Diinya müharibəsi illəri idi. O, Gəncədə, mən də Bakıda Bələdiyyə İdarəsinin üzvü idim. 1915-ci ildə «Açıq söz» qəzetini çıxarırdıq. Nəsim bəy idarənin işləri üçün Bakıya tez-tez gəlir və hər gəlişi zamanı «Açıq söz» qəzetinin redaksiyasına baş çəkməmiş qayıtmırdı. İlk görüşümüzdən 1920-ci ilin may ayına qədər davam etmiş dostluğumuz ərzində aramızda həmişə səmimiyyət olmuşdur. Bu dostluğun bu qədər mətin bağlarla bir görüşmədə bağlayan şey şübhəsiz müştərək bir qayə, müştərək bir ruh daşdığımıza uyğun gələni kəşf etmişdik. Bu müştərək ruh Gəncədə Nəsim bəyə siyasi bir firqə məqaləsi yazılmasını tələq etdiyi zamanlarda mənə də Bakıda «Açıq söz» qəzetinə eyni mövzunu müdafiə edən bir baş məqalə yazdırmışdı. Mərhum Nəsim bəyin xarakterində əsil təhsil görmüş Azərbaycan ziyalılarında az olan bir keyfiyyət vardı. O, ədəbi türkcədə mükəmməl yazır və danışdı. Vaxtilə Gəncədə açılan ruhaniyyət mədrəsəsinin müəllimlərindən olmuşdur. Eyni zamanda Gəncədə türkcə kitabları ilə məşhur olan kitabxana təsis edən Nəsim bəy daha sonra ali təhsilini Odessa Universitetinin hüquq fakültəsində almışdır. O, İsmayıl Qasıralının qızı Şəfiqə xanımla evlənərək bir müddət Baxçasarayda yaşamış və «Tərcüman» qəzetində çalışmışdır. O, qəzetçilikdən başqa «Təslim» adlı bir roman da yazmışdır. Romanın mövzusunun əski üsullu məktəb müəlliminin üsuli-cədid müəllimi tərəfindən məğlub edilməsi təşkil edir. Nəsim bəy 1917-ci ildə Bakıda toplanan Birinci Müsəlman Qafqaz Qurultayının ən fəal təşkilatçılarından və iştirakçılarından biri olmuşdur. Onun Qafqaz xalqı xəritəsini açaraq yuxarıda bəhs etdiyimiz qurultayda çox təsirli bir səsle «Kim dava edə bilər ki, biz özünüidarəyə səlahiyyətədar bir millət deyilik» dediyi sözlər hələ qulaqlarımda cingildəyir. Nəsim bəy Gəncədə təsis etdiyi Ədəmi Mərkəziyyət Firqəsinin çap olunmuş programının əsaslarını müdafiə etmişdir. Bu müdafiəsində o, millətçilik, türkcülük, xalqçılıq və müasirlik prinsiplərinə istinad etmişdi. Nəsim bəyin zəkası yalnız bu müdafiə ilə kifayətlənməmiş və qurultayda eyni əsasları müdafiə edən Müsavat Xalq Firqəsi nümayəndələri və «Açıq söz» qəzetini təmsil edən cərəyanla da anlaşaraq bu bir-birinə yaxın cərəyanların birləşmələrinin zəruriliyinin təşəbbüskarı olmuşdur. Mən bir tərəfdən Nəsim bəy,

digər tərəfdən Məmməd Əmin Rəsulzadə və A.Qasımzadə tərəfindən təmsil olunan Gəncə və Bakı millətçi Azərbaycan cərəyanları öz aralarında birləşmək qərarına gəldilər və bunu gerçəkləşdirdilər. Bu birləşmənin əsas səbəbkarı olan Nəsim bəyin zəka və səmimiyyətinin qatı rol oynadığını burada təsbit etməliyəm. Bu birləşmə nəticəsində Qafqaz Qurultayının ardınca Türk Federalist Müsavat Xalq Fırqəsinin ilk qurultayı Bakıda toplanmış və bu toplanış Azərbaycanın siyasi həyatında çox mühüm bir hadisə olmuşdur. Fırqə qurultayında olduğu kimi bundan sonrakı Azərbaycan siyasi həyatının müxtəlif səhifələrində də Nəsim bəyi biz fəal bir xalq siyasətçisi olaraq görürük. İstər Rusiya Müəssisələr Məclisindəki çıxışlarında, istər Tbilisidə təşkil edilən Qafqaz Ötəsi Seymində Nəsim bəy milli siyasətin ən çətin və ən məsuliyyətli vəzifələrini yerinə yetirirdi. Azərbaycan istiqlalının qələbəsindən sonra Nəsim bəy Maarif Naziri və iki dəfə də Baş Nazir vəzifələrində işləməklə aktiv siyasi fəaliyyətdə olmuşdur. Nəsim bəy Azərbaycan İstiqlal hərəkatının ən çətin zamanlarda istiqlalçılıq tərəddüdlərdən biri olaraq bütün səmimiyyəti ilə müdafiə millətçi zümrənin daima səmimi və imanlı dayaqlarından olmuşdur. Nəsim bəyin xatirəsi istiqlalçı Azərbaycan nəslinin zəhnində səmimi bir millətpərvər demokrat, həqiqi bir radikal olaraq qalmışdır. Nəsim bəy müasir Avropa kulturu ilə bərabər türkcədə danışması və milli həyat, ədəbiyyat tarixini dərinləndirən bilməsi ilə bütün Azərbaycan gənclərinə güclü təsir etmişdir. Təvazökar bir xalq adamı, idealist bir siyasətçi, demokrat, öz prinsiplərinə sadıq bir liberal, nizam-intizamlı, ciddi iş rejiminə tabe təşkilatçı olan Nəsim bəy eyni zamanda həmsöhbətlərinə xoş təsir edən bir xadim idi. bununla bərabər Nəsim bəyi sevməyənlər də çoxdu. Müəyyən prinsipləri, müəyyən bir istiqamətlə müdafiə edənlərin dostları kimi düşmən qazanmaları da təbiidir. Ancaq bu düşmənlər də Nəsim bəyin şəxsiyyətinə eqoizm damğası vura bilməmişdilər. Bolşeviklər hələ bir gün əvvəl irəli sürdükləri ittihamı ikinci gün şəxsən təkzib etməyə məcburiyyətində qalmışdılar. Nəsim bəyin şəxsiyyətini, onu yetişdirən mühitin xüsusiyyətini kamilən təhlil etmək və nəticədə mərhumun tutduğu həqiqi mövqeyi olduğu kimi təsbit etmək üçün məqaləmizin həcmi kifayət deyildir. Bunu söyləməyə bilmərik ki o, milli nümayəndələrdən biri idi. Elə bir nümayəndə idi ki, Milli Azərbaycan hərəkatının istiqlalla nəticələnən qayəsini formulə etmək onun adı ilə bağlıdır. Bu sadə əlavə Nəsim bəyin adını Azərbaycan tarixində ölməz və unudulmaz bir ad halına gətirilməsi kifayətdir. Aprel matəmində intiqam əhdini yeniləşdirən milli istiqlal nəslinin qeyrətini təhrik edən böyük amillərdən biri də heç şübhəsiz Nəsim bəyin şəhadətidir. Müzəffər istiqlal nəslinin ilk görəcəyi şükran vəzifələrdən birinci siyasi Azərbaycançılığın ilk şübhələrindən olan Nəsim bəy adını əbədləşdirmək və Bakı ilə Gəncədə ona bir abidə qoymaqla ibarət olmalıdır. M.Əmin.

AZƏRBAYCAN

Qafqaz ölkəsində toplu olaraq üç millət yaşamaqdadır: azərilər, gürcülər və ermənilər. 1917-ci il inqilabından sonra bura Qafqaz Komissarlığı şəklində idi və yenə bu üç millətdən mütəşəkkil Seym idarəsi quruldu. Seymin dövrünü tədqiq edənlər görəcəklər ki, bu idarə gürcülərin və ermənilərin nüfuzları altında fəaliyyət göstərmişdir. Bir kərə Azərbaycanın mərkəzi Bakıda rus idarəsi tör-töküntüləri erməni təşkilatları, əksəriyyəti rus olan, fəhlələr və silahlı rus əsgərləri, Xəzər dənizi donanmasının rus dənizçiləri ilə birləşərək Bakı «Müsavət» təşkilatını, xüsusilə ziyalıları susduraraq dağıtmışdılar. Bunlar Seymin hakimiyyətini tanımayaraq Bakını Lenin Moskvasına bağlamışlar. Nəticədə Seymə daxil olan millətlər bir-bir istiqllalarını elan etdilər. 1918-ci il mayın 28-də elan edilən Azərbaycan Cümhuriyyəti də fəaliyyətinin ilk həftəsində hökumətini Gəncə şəhərinə köçürdü və Bakı düşməndən təmizlənməyə qədər Gəncədən Azərbaycanı idarə etdi. 1918-ci il sentyabrın 15-də Bakı düşməndən təmizləndikdən sonra hökumət Gəncədən Bakıya köçdü, Ancaq bütün bunlar asan başa gəlməmişdir. Bir əsrdən artıq Azərbaycan xalqı çar üsul-idarəsilə amansız bir mücadilə apararaq minlərlə şəhid vermişdir. 1917-ci il inqilabından sonra Gəncə xalq qüvvələri ruslarla müxtəlif qarşılaşmalarında meydan müharibələrini andıran savaqlar apardılar. Ancaq Cümhuriyyətin mərkəzi olan Bakını düşməndən təmizləmək üçün Gəncə xalqı böyük qardaşı olan Osmanlı türklərini köməyə çağırırdı. Yardıma gələn böyük qardaşları ilə birlikdə əl-ələ verərək tarix boyu qəhrəmanlıqlar yaratmış türk paşalarının komandanlığı altında Bakını düşməndən təmizləyə bilmişdilər.

Tarixin bu səhifələrini Azərbaycan xalqı unutmaz və daima şərəflə anacaqlar. İllər keçdikcə bu hadisənin qiyməti və mənası bir qat daha aydınlaşacaq və qiymətləndiriləcəkdir. Bu tarixi hadisə türk millətinə mənsub iki qolun Mehmetçiklərinin şəhadəti ilə pərçinlənmişdir. Tarixin bu qızıl səhifələri türk millətinin tarixində dünya durduqca yaşayacaqdır.

İSTİQLAL DÖVRÜ

Yeni qurulmuş Cümhuriyyətimizin hökuməti ilə xalqımız birlikdə durmadan çalışırdılar. Dövlət büdcəsinin ən çox pul ayırımı Maarif Nazirliyinə aid idi. İlk, orta və litsey üçün türkçə kitablar hazırlanır, bütün rəsmi və xüsusi müəssisələr milliləşdirilir, müəllim çatışmamazlığı Türkiyədən dəvət olunanlar hesabına aradan qaldırılırdı. Digər tərəfdən universitet açılması üçün hazırlıq işləri aparılırdı. Çoxlu sayda mühüm, əhəmiyyətli olan xarici dildə olan kitablar tərcümə

olunaraq nəşr edilirdi. Artıq böyük dövlətlər istiqlalımızı de-fakto de-yuri tanıyırlar.

İstiqlalımızın ikinci ili universitet qurulur və Avropaya tələbələr göndərilir. Azərbaycan Cümhuriyyəti tədavülə öz pulunu buraxır. Cümhuriyyətimizdə inkişaf hər sahədə aydın hiss olunurdu. Qonşularımız olan erməni və gürcülərin tədavüldə işlətdikləri pul Seymin çıxardığı pul idi. Gürcülər və ermənilər daima öz pulları olmamaqdan şikayətlənirlər. Yeni seriyalı pul çıxarmaq üçün Azərbaycanın icazəsini istəyirdilər. Digər tərəfdən Azərbaycan Cümhuriyyətinin qayəsi Qafqaz millətlərinin ruslara qarşı hər an daha qüvvətli olması idi. Azərbaycan Cümhuriyyəti ancaq 23 ay yaşaya bildi. Bu müddət ərzində vergi almadıq. İxrac və idxal əməliyyatlarından rüsum tutmadan gömrük idarəsi qurduq. Cümhuriyyətin büdcəsi neft istehsalımızın hökumətə məxsus hissəsindən əldə edilən gəlirlə doldurulurdu. Ayrıca olaraq iki layihə də hazırlanmışdı, ancaq onların tətbiqinə vaxt qalmadı. Birinci, Ermənistanda yaşayan azəri türkləri ilə Azərbaycanda yaşayan ermənilərin yerlərinin dəyişdirilməsi. İkinci isə Azərbaycanda olan dəmiryollarının xərclərinin dövlət büdcəsindən ödənərək pulsuz olaraq vətəndaşların xidmətlərinə vermək. Azərbaycan Cümhuriyyətində prezident seçilməmişdi. Baş nazir eyni zamanda dövlət başçısı idi. Cümhuriyyətimiz çoxpartiyalı idi. Baş nazir parlament üzvlüyündən başqa hökumətin də üzvü ola bilərdi. İstər seçilmiş Parlament vəkilləri, istər qurulmuş hökumət üzvləri təmiz və çalışqan şəxslər idilər. İdealist olan bu insanların malları, mülkləri yox idi və olmasını da düşünmürdülər. Hamısının qayəsi Cümhuriyyəti yaşatmaq və xalqımızı mədəni millətlər səviyyəsinə çatdırmaq idi. Burada mənim kimi hadisələri tədqiq etmiş, öyrənə bilmiş vətəndaşlar soruşa bilərlər: «Yaxşı, bu zəngin ölkədə iki il fəaliyyət göstərən istiqlal dövründə dünyada baş verən hadisələrdən bir neçəsi baş verdimi?» Öyrəndiyimə görə 3 xoşagəlməz hadisə olmuşdur: birinci, ingilis generalı Tomson yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, istiqlalımızın tanınması üçün irəli sürdüyü şərtlərdən biri olaraq Azərbaycan hökumətini Bakı milyoneri Mirzə Əsədulla bəyin qurmasını təklif etmişdir. Ancaq Baş nazir olan Fətəli xan «Bu bizim daxili işlərimizə qarışmaq olduğundan qəbul edə bilmərik» deyərək təklifi rədd etmişdir. Mirzə Əsədullah pis adam deyildi. Milyoner idi. Ancaq bütün həyatı boyunca milli işlərimizlə maraqlanmamışdır. Bu səfər Baş Nazir Fətəli xan nə mülahizə ilə bilmirəm, Əsədullah bəyi ticarət naziri olaraq hökumətin üzvlüyünə daxil etmişdir. Əsədullah bəy nazir olduqdan sonra Azərbaycan-İngilis Dostluq Cəmiyyəti qurmağı düşündü. Ancaq hansı məmura müraciət etdisə, hamısından «Biz tarix boyu İslam Dünyasına pisləkdən başqa heç bir iş görməyən ingilis milləti ilə dost deyilik və onları görmək istəmirik» cavabını almışdı. Əsədullah bəy nazir olan zaman xanım Yazıkova adlı bir rus məşuqəsinə olduqca qiymətli bir ticarət sənədi vermişdir. Bu hadisə aşkar olur və söhbət Baş nazir səviyyəsində müzakirə olunur. Verilən sənəd hökumət tərəfindən ləğv edilir. Əsədullah bəy istefa vermək

məcburiyyətində qalır. İkinci hadisə: Qafqazın və İranın məşhur tacirlərindən olan Vahabov Baş Nazir Nəsim bəy Yusifbəylinin yanına gəlir və «Nəsim bəy, çox çətin vəziyyətdə düşmüşəm. Avropadan bir paroxod qənd alıb dəniz yolu ilə Batum limanına gətirmişəm. Ancaq pulum çatmır. Sızda şəkər zavodu yoxdur. Mən bu şəkəri tranzit olaraq ölkənizdən İrana keçirəcəyəm. Sizə nə qədər lazımdı verək. Siz mənim verəcəyim fiyata şəkər təmin edə bilməzsinizmi?» deyir. Nəsim bəy hökumtlə məsləhətləşib bir qərar çıxaracaqlarını deyir. Hökumətin qəbul etdiyi qərara əsasən Vahabovdan 800 ton şəkər alınması və məbləğinin avans olaraq verilməsi Ticarət Nazirliyinə tapşırılır. Vahabov Ticarət Nazirliyinə göndərilir. Ticarət naziri işi öz müşavirinə tapşırır. Müşavir Yusifəli bəy Vahabovdan «Siz nə qədər şəkər verə bilərsiniz?» deyər soruşur. Vahabov «nə qədər istəsəniz verə bilərəm» deyir. Yusifəli bəy Vahabova «hökumətimiz sizdən bir milyon altı yüz kilo şəkər almaq istəyir. Ancaq pulunun yarısını əvvəlcədən, digər yarısını da şəkərləri təhvil verəcəyiniz gün ödəyəcəyəm» deyir. Vahabov bu söhbətdən çox razı qalır. Müşavir Yusifəli bəy hökumətin hesabına aldığı 800 tondan başqa, ikinci 800 tonu iki gün içərisində üç-beş dəfə baha qiymətə birjaya satır və pulları toplayır. Bir həftə sonra Vahabova geridə qalan pulları da ödəyir. 800 tonu hökumətin anbarlarına, digər 800 tonu da satdığı tacirlərə dağıdır. Bir müddət sonra onun işlədiyi fırıldaqın üstü açılır və Yusifəli bəy məhkəməyə verilir. O, müşavirlikdən uzaqlaşdırıldığı kimi mənsub olduğu «Müsavət» Firqəsindən də qovulur. Üçüncü skandal isə sırf siyasi olub Azərbaycan Cümhuriyyətinin Xarici İşlər Nazirliyində baş verir. O dövrdə Xarici İşlər Naziri və başqa nazir postlarında olmuş, özünü xalqımıza və mühitinə sevdiren Məmməd Həsən Hacinski gizli olaraq Moskva ilə anlaşır və milli hökumətimiz əleyhinə intriqaqlar yaradırdı. Qızıl Ordunun ölkəmizin işğalını asanlaşdırır və beləliklə, xalqımızın hər təbəqəsinin nifrətini qazanır.

Mən Azərbaycanın Gəncə şəhərinin çox əski ailələrindən Şeyxzamanlı ailəsinə mənsubam. Gəncə şəhərinin bütün məhəllələrində yaşayan bu ailə ancaq eyni soyadını daşıdıqlarından qohum olduqlarını bilməkdədirlər. Ancaq Şeyxzamanlı ailəsinin hansı qolundan gəldiklərini özləri də bilmirlər. Ailə mənsublarının az və ya çox hissə ilə Şeyxlər mülkündə payları vardır. Ailəmizə Şeyxlik ünvanı İmamzadə mütəvəllitləri olduğumuzdan verilmişdir. İmamzadənin adı İbrahim olub türbəsi şəhərə üç kilometr məsafədə yerləşən ailə mülkümüzdədir. Türbəsi ziyarətgahdır. Türbənin ətrafında bir məzarlıq da var. Azərbaycanın hər tərəfindən, hətta Gürcüstandan da hörmətli şəxslərin cənazələrini dəfn etmək üçün buraya gətirirlər. İmamzadənin tarixi min ilə yaxındır. Ailəm haqqında bunu söyləyə bilərəm: Gəncənin xanlıq dövründə böyük babalarımızdan birinin üç oğlu var imiş. Şeyx Məhəmməd, Şeyx Həsən, Şeyx Cəfər. Xalqın şeyxə qarşı hörməti olduqca böyükdür. Kiçik şeyxlər də bu səbəbdən erköyün idilər. Bir gün Gəncənin xanı küçədən keçərkən hörmət əlaməti olaraq yol kənarına çəkilir. Yalnız şeyxin üç oğlu özlərini görməməzliyə vurub küçənin ortasında öz oyunlarını davam etdirirlər. Xan onların bu hərəkətindən çox pərt olur və onların

kimin uşağı olduğunu ətrafdakılardan soruşur. Ona uşaqların şeyxin övladı olduğunu söyləyirlər. Xan şeyxin çağırılması əmrini verir. Şeyx babamız xanın hüzuruna çıxır. Xan «Ya şeyx, uşaqlarının tərbiyəsi xoşuma gəlmədi?» deyər məzəmmət edir. Şeyx babamız «Xan həzrətləri, tərbiyədən deyil, səbəbi başqadır: Toxm-u çahar Şənbə-i mahi səfər. Şeyx Məhəmməd-i, Şeyx Həsən-i, Şeyx Cofər».

Xan anlayır və şeyx babamıza iltifat edir. Bir az da mən açıqlayım. O tarixlərdə İlbaşı Məhərrəm ayı azərilərin ənənəsinə görə Səfər ayı uğursuz aydır. Hələ Səfər ayının Çahar Şənbələri çox uğursuzdur. Səfər ayının son çərşənbəsi isə büsbütün bərbaddır. Ənənəyə görə Səfərin son çərşənbəsi təhlükəlidir. O gün diqqətli olmaq lazımdır. Daş yerdən öz-özünə havalanır və baş yarıq. Şeyxin uşaqlarının toxumu çərşənbə gecələri atılmışdır.

Gəncənin əvəzsiz şairi Nizaminin bizim ailəmiz ilə qohum olub-olmadığı barədə səhih bir məlumata sahib deyiləm. Firidun bəy Köçərli «Azərbaycan ədəbiyyatı materialları» əsərində əmim Şeyx İbrahim Qüdsi haqqındakı yazısının sonunda «Bəzi rəvayətlərə görə Şeyx İbrahim Qüdsinin Şeyx Nizami ilə qohumluğu var imiş» deyir. Bu rəvayətləri qüvətləndirmək üçün mənim mütaliəm: Şeyx Nizaminin bizim ailədən olduğuna dair dəlillərim bunlardır: 1 - Şeyx adını daşması. Şairlərə şeyx deyildiyinə dair bir üsul və iddia yoxdur. Olmuş olsa idi şair Firdovsiyə, şair Hafizə, Şiraziyə və başqalarına da şeyx deyirdilər; 2 - Əgər Nizaminin divanında hər hansı bir ailəyə mənsubiyyəti qeyd olunmuş olsaydı məsələn mübahisə doğurmazdı; 3 - Ailəməzdən babam Şeyx Həsən, oğlu əmim Şeyx İbrahim Qüdsi, onun oğlu Hacı İsa ailəmizin digər qollarından Şeyx Əli Şövqi kimi şairlərin ədəbiyyatımızda yer tutmaları; 4 - Şeyx Nizaminin qəbri, türbəsi qədimdən bəri sahib olduğumuz mülkümüzdə olması eyni ailədən olmasını göstərməkdədir.

Mən gənc ikən, yəni 60 il əvvəl ən çox maraqlandığım şeyx qocalarla söhbət etmək və həyatlarındakı maraqlı hadisələri öyrənmək idi. Ailəməzdən Şeyx Rza baba vardı. 1902-ci ildə Şeyx babamın yaşı 90 idi. Ondan həyatının ən maraqlı hadisələrini soruşuram. O, həmişə dindən və ibadətdən bəhs edərdi. Şeyx babam məni çox sevirdi. Öz övladı olmamışdı. Həyat yoldaşı olan Nəbat nənəmin də 80 yaşı var idi. O da mənim xatirimi çox istəyirdi. Bir gün şeyx babamdan soruşuram: «Baba, gənc ikən dostların ilə dava etmişəmmi?» Babam hirsəndi və mənə «Övladım, mən ibadət edərdim. Müsəlman dava etməz. Dostlarımla birlikdə həmişə ibadət edərdik» dedi. Mən təkrar «Şeyx baba nə üçün İmamzadəni ziyarət edənlər nədən Şeyx Nizamini ziyarət etməzlər?» dedim. Şeyx babam mənim bu sözümə hirsəndi və «övladım, Şeyx Nizami də bizim kimi müsəlman, şeyx və insandır. Onu ziyarət etməzlər. Çünki nə imamdır, nə də imamzadə» dedi. Bir xatirə də Şeyx Həsən babamdan: Babam Şeyx Salih danışır ki, bir gün Şeyx Həsən babam bəslənmiş, ürəkək bir ata minib İmamzadəyə gedirmiş. Küçədə oynayan uşaqları heç ona fikir verməyib öz oynamaqlarına

davam edirlər. At ürkür və şahə qalxır. Babam atı zorla sakitləşdirir. Uşaqları atın bu hərəkətinə gülürlər. Babam öz-özünə «bu yaramazlar mənim kəsdiyim nigahdandır. Allah bilir, oğlum Şeyx İbrahimin kəsəcəyi nigahlardan nələr dünyaya gələcəkdir» deyir.

İSTİQLAL DÖVRÜNDƏKİ HADİSƏLƏR

Xalqımız və hökumətimiz durmadan çalışmaqda və məsud yaşamaqda idilər. Rusiyanın daxili vəziyyəti qarışıq idi. Burada iki qüvvə bir-biri ilə çarpışmaqda idi. Biri rəqiblərini aldatmış Lenin qüvələri, o biri isə Rus Çarlığını xilas etmək üçün silaha sarılmış çar generalları. Bu generallar general Denikinın komandanlığında Şimali Qafqazı işğal edərək yerləşdilər. Denikinın qayəsi tarixdəki rus çarlarının işlərini davam etdirmək və Şimali Qafqazdakı çar idarəsinin yetişdirdiyi bütün zabitləri ordusuna almaq idi. Belə bir vəziyyətdə general Denikin bilmirəm nəyə güvənərək Azərbaycan Cümhuriyyətinə bir nota göndərir. Bu notada «Türkmənçay müqaviləsinə uyğun Xəzər dənizində rus imperiyasının bayrağından başqa bir dövlətə aid bayraq dalğalanmamalıdır» deyilir. Tarixdə Türkmənçay müqaviləsi saxta bir sənəddən başqa bir şey deyildir. Belə ki: «ruslar 19-cu əsrin əvvəllərində səbəbsiz, notasız Azərbaycan xanlıqlarını öz əsarətləri altına aldılar. Onlara xanlara heç bir haqq vermədikləri kimi, xalqına da heç bir haqq vermədilər. Onlar bu ərazidə öz torpağında olduğu kimi hərəkət edir və İranın sərhəddində dayanır. Tehran hökuməti və şahı heç bir hazırlıq görə bilməyib qurbanlıq qoyun kimi aqibətini gözləyir. Çar idarəsi nəyin bahasına olursa-olsun Azərbaycanda öz mövqeyini möhkəmləndirməyə çalışır və Tehran hökumətinə də belə bir nota göndərir: «İmperator sərhəddini İran sərhəddinə yaxınlaşdırdım. Bir heyət göndərin, dostluq və sərhəd müqaviləsi imzalayın». Tehran sevinc içərisində dərhal bir nümayəndə göndərir və Azərbaycan xanlıqlarının torpaqlarında heç bir haqqı-hüququ olmayan İran şahı buraları öz malı kimi Türkmənçay müqaviləsi ilə ruslara verir. Müqaviləyə bir maddə kimi daxil edilən bayraq məsələsi ruslar tərəfindən irəli sürülür. Tehran heyəti məsələni şaha çatdırırlar ki, ruslar Xəzər dənizinin suyuna tamamilə sahib olurlar. Şah isə heç düşünmədən tarixdə məşhur bu əmri verir: «...Verin Xəzər dənizini ruslara. Bu duzlu suyun nə faydası var»

Aradan bir neçə ay keçir. Bolşeviklərin Qızıl Orduları general Denikinın qoşununu məğlub edirlər. O, Avropaya qaçmağa məcbur olur. Zabitləri 27 gəmiyə minərək Xəzər dənizinə çıxırlar. Denikinın sırayı əsgərləri isə qoyun sürüsü kimi Qızıl Orduya qarışib bolşevik olurlar. Onlar çar generalının komandanlığında Azərbaycana girə bilmədiklərindən Moskva komandanlarının rəhbərliyi altında girməyi düşünmüşdülər. General Denikinın üç zabiti

Azərbaycana sığınmaq üçün müraciət edirlər. Onları təhlükəsizlik idarəsinə gətirirlər. Söhbət etdiyimiz bu üç polkovnikdən biri dəniz, ikinci süvari, üçüncüsü isə piyada qoşun növünə aid idi. Onlar bir nümayəndə heyəti kimi Azərbaycan hökuməti ilə görüşüb Xəzər dənizində olan 27 paroxodun taleyi haqqında danışıq aparmaq üçün gəlmişdilər. Söhbətlərdən məlum oldu ki, paroxodlarda zabitlərdən başqa hərbi sursat da vardır. Hökumətin qərarı bu idi ki, paroxodlar və içindəki hərbi sursat Azərbaycan hökumətinə təhvil ediləcək, zabitlər isə Avropa dövlətlərinin pulları ilə təmin ounduqdan sonra istəklərinə uyğun hansı ölkəni istəyirlərsə oraya da yola salınacaqlar. Paroxodlar Xəzər dənizində Ənzəli limanının önündə dayanmışdılar. Polkovniklər Baş nazirin kabinetində böyük salona keçirlər. Mən Nəsim bəylə tək qaldım və onun əmrlərini dinləyirəm: bir paroxod istə və üç polkovniki də özünlə götürüb Ənzəli limanının yaxınlığında dayanmış paroxodların yanına gedərək hər paroxoddan iki nəfər nümayəndə dəvət et. Polkovniklər onlara hər şeyi izah etsinlər. Əgər onlar da razılaşsalar bütün paroxodları Bakıya gətirin. Axşama yaxın üç polkovniklə Azərbaycan hökumətinə məxsus bir gəmi ilə sabah səhər tezdən İrənin Ənzəli limanına çatdıq. Günəşli bir qış günü idi. Dənizçi polkovnik göyartəyə çıxıb bayraq işarəsi ilə hər paroxoddan iki nümayəndə biz olduğumuz gəmiyə dəvət edir. Hər gəmidən iki zabit qayığa minib bizim yanımıza gələrək göyartəyə çıxırlar. Onlar polkovniklərlə görüşür və sonra mənimlə tanış olurlar. Gəminin salonunda onlara qonaqlıq verildi. Polkovniklərdən biri Baş nazir Nəsim bəylə olan söhbətlərini onlara açıqladı. O, bildirdi ki, gəmilərdə olan hərbi sursatlar gəmi ilə birgə qeydiyyatdan keçirilərək Azərbaycan hökumətinə təhvil verildikdən sonra zabitlər sərbəst buraxılacaqlar. Sonra onlar öz arzularına uyğun olaraq hansı ölkəyə getmək istəsələr oraya da yola salınacaqlar. Zabitlər Azərbaycan Cümhuriyyətinin şərəfinə içirdilər. Gəmilərdən gələn nümayəndələr deyirdilər ki, Ənzəlidə İrənin hökumətinə müraciət edərək danışıq aparmaq istədiksə qəbul etmədilər. Sonra Ənzəlidə olan ingilis qüvvələrinin komandanı general Tomsona müraciət etdik. Onun cavabı bu oldu: «Silahları, gəmiləri təhvil verdikdən sonra və İrəndən keçməklə dünyanın istənilən ölkəsinə gedə bilərsiniz». Nümayəndəmiz isə ona «hər şeyimizi təslim edirik, ancaq ingilis qoşunlarının komandanlığı bizi Avropaya qədər yola salsın» deyir. General isə nümayəndəmizə «Bir şey söyləyə bilmərəm. Londona yazaram. Nə cavab versələr mən də o cür hərəkət edərdəm» deyir.

Bizim gəmidə rus zabitləri ilə müzakirələrimiz çox qısa oldu. Ancaq içki məclisimiz xeyli davam etmişdi. Nəhayət, qonaqlıq məclisi də sona çatdı. İndi əsas real iş qalırdı. Mən Bakıdan gələndə özümlə 30 ədəd Azərbaycan bayrağı gətirmişdim. Son sözümlə rus zabitlərinə söyləyirəm: «Dostlar, artıq gəmilər bizindir və siz də bizim qonaqlarımızsınız. Azərbaycan əənənəsinə görə hər bir azərbaycanlı özünü qoruduğu kimi qonağının da həyatını qorumalıdır. İndi sizə 27 ədəd Azərbaycan bayrağı verəcəyəm. Onları götürüb gəmilərinizin dirəklərinə

taxın. Bakıdan teleqraf aldım. Gəmilərimizin düşmən tərəfindən batırılması təhlükəsi var. Diqqətli olmağımızı istəyirlər. Bilirsinizmi ki, gəmilərin dirəklərindəki ikibaşlı qartal gerbli çar bayrağını təmsil edən nə bir ölkə, nə də bir qüvvə vardır. Bizim bayraqlarımızı gəmilərinizin dirəklərinə keçirin. İnanıram ki, heç bir kənar qüvvə bayrağımızı daşıyan gəmiyə təcavüz edə bilməz». Zabitlər mənim sözlərimdən razı qalaraq öz gəmilərinə mindilər və getdilər. Əlimdə durbin gəmiləri seyr edirəm. Mənim kimi Ənzəli xalqı, İran məmurları və hətta Ənzəlidə pusquya yatmış olan ingilis əsgərləri də bu gəmiləri seyr etməkdədir. Mənzərə çox möhtəşəm idi; yəni uzun tarix boyu Şərqi inlədən, Turanda at oynadan, Azərbaycan xanlıqlarını işğal edən, zəif millətlərin yuxusunu qaçıran və qorxu içində saxlayan rus imperatorluğunun bayrağı bir azəri oğlunun istəyi ilə endirilir. Yerinə isə sevimli, yeni doğulmuş üçrəngli Azərbaycan bayrağı taxılır. Gözlərim sevincdən yaşarır. Gəmilərimiz hamısı birdən sıra ilə Xəzər dənizində Bakıya doğru hərəkət etməkdədir. Vaxtilə İran sərhəddində əzəmətli rus imperiyasının Türkmənçayda İran dövləti ilə imzaladığı müqavilə bax burada, yəni yenə də İran sərhəddində - Ənzəlidə parça-parça edildi. O gün həyatımda ən unudulmaz günlərdə biri idi. Yəni rus imperiyasının son 27 bayrağını endirmək mənə qismət olmuşdu. Mən Azərbaycan istiqlalının tayı-bərabəri olmayan əşiqiyəm. Məni istiqlalçı edən Nəsib bəydir. O qüvvətli eşqi mənə Tanrım vermişdir və bu səbəbdən də Azərbaycan istiqlala hazırlığı dövründə ən mühüm, ən çətin, ən şərəfli hadisələr isə məni birlikdə yaşatmışdır. Azərbaycanın istiqlalının təməlinə bütün həyatım boyu zəhmət çəkdiyimi kimsə inkar edə bilməz.

GÜRCÜLƏRLƏ MÜNASİBƏTİMİZ

Gürcülər tarix boyunca Qafqazdakı azərilərlə qardaş kimi davranmış və aralarında dostluqlarını pozacaq heç bir hadisə olmamışdır. Türklərə qarşı ermənilərə yardım edən rus komandanı general Kalaşnikovu 1907-ci ildə Tbilisidə qətlə yetirən mücahid Hüsü gürcü qadınları tərəfindən evdən-evə keçirilərkən qaçırılmış və rus polisinin əlinə keçməsinə mane olunmuşdur.

Lakin aralarındakı bütün bu dostluğa baxmayaraq bu iki qonşunun siyasi görüşləri bir-birinə zidd idi. Azərilər müstəqil bir dövlət olmaq və Rusiya ilə bütün əlaqələri kəsmək məqsədi ilə çalışırdılar. Belə ki, sosialist olan gürcülər rus sosialistləri ilə birlikdə yaşamağı düşünürdülər. Müstəqil bir hökumət qurmaq ağıllarına belə gəlməzdi. Onlar milləti inkar edərtilər. Gürcülər rus sosialistlərinə rəhbərlik etmiş olub, rus inqilabında böyük rolları vardır. Gürcülərin davası rejim davasıdır. Sosialistləri ruslar ilə birgə olduğundan xalqları da ruslardan ayrılmaq istəmirdilər. Burada fikrimi qeyd etmək üçün bir hadisədən bəhs edəcəyəm. Sovetləşmiş rusların vəhşiliklərindən uzaqlaşdığımız vaxtlar idi. Qafqazın son

məntəqəsi olan Batumdayıq. Mən Batumdan gəmi ilə Trabzona gəlib burada yerləşdim. İki il burada yaşadıqdan sonra İstanbula köçdüm. Bir gün vaxtilə Gürcüstanın hərbi naziri olmuş olan general Orduşelidzeyə rast gəldim. Söhbətimiz zamanı generalı fikrən çox dəyişmiş gördüm və səbəbini soruşdum. O, mənə bunları anladı: «İstanbul gəldikdən sonra qəzətlərdən Sovet Ticarət nümayəndəsinin Orconikidze adlı gürcünün olduğunu öyrəndim. Onun yanına getdim. Ona kim olduğumu dedim. Məni qəbul etdi və nə istədiyimi soruşdu. Mən ona cavab verdim ki, siz gürcüsünüz, mən də hərbi nazir vəzifəsindən istefa verdim və bolşeviklər Gürcüstanı işğal etdikdən sonra vətəni tərk etdim. Sizinlə bir gürcü kimi danışacağam. Biz sosialist bir dövlət qurduq. Beynəlxalq bir nümayəndə heyəti gəldi və idarəetmə mexanizminə heyran qaldı. Bu vəziyyətdə rusları hansı səbəbdən Gürcüstana gətirmək qərarına gəldiniz?» deyə soruşdum. Orconikidze mənə «general, mən hərbi deyiləm, siz isə təcübəli generalsınız». birlikdə yaxın tarixə bir nəzər salaq. Mustafa Kamal Paşa İstanbul hökumətinin səltənətinin əleyhinə çıxıb onlara tabe olmadı. Sonra Anadoluda milli mücadiləyə başlayıb düşmənlərini ləğv etdi. Ölkənin idarəsini əlinə alaraq Cümhuriyyət qurdu və bu dövləti dünya dövlətlərinə tanıtdı.

İndi də başqa bir türk generalı yolundan çıxıb Ankara hökumətini dinləməzsə və Qafqaza hücum etsə nə olur? Türklərin 1918-ci ildə Batuma hücumlarının qabağını ermənilərlə hələ birgə olduqca da yenə saxlaya bilmədik. Qurduğumuz hansı Cümhuriyyətdən bəhs edirsiniz. General bunu qəbul etmədiyiniz təqdirdə yaxşı və ətraflı düşünmədiyiniz qənaətindəyəm. Əgər gürcü millətini sevirsinizsə bunu yaxşı bilməlisiniz ki, Rusiyasız gürcü milləti yaşaya bilməz.

Onun bu sözlərinə mən haqq qazandıraraq təşəkkür etdim və iki gürcü qardaş kimi ayrıldıq.

ERMƏNİLƏRLƏ MÜNASİBƏT

Ermənilər də 1918-ci il mayın 28-də öz istiqlaliyyətlərini elan etdilər. Ermənilər heç bir zaman azərilərlə dost olmamışdılar. Ruslar Qafqazı işğal edən zaman ermənilər onlara yol göstərmiş və cəsusluq etmişdilər. Ermənilər bir qafqazlıya yaraşmayan şəkildə azərilərə pislilik etmişdilər. Rusların azərilərə etdikləri yazmaqla bitmədiyi kimi ermənilərin də bizə etdikləri pisliliklər saysız-hesabsızdır. Ermənilərin bizə etdikləri arasında ən ağır gələnə aşağıdakı hadisələr olmuşdur. Moskvanın Qızıl Ordusu 1920-ci ildə Azərbaycanı işğal edincə siyasi dövlət xadimlərimizdən bəziləri Gürcüstana sığınmışdılar. O zamanlarda Tbilis hər nə qədər Gürcüstanın mərkəzi sayılırdısa orada çox sayda yaşayan ermənilər də Tbilisili sayılırdılar. Ermənilər Tbilisidə Fətəli xan Xoynunu şəhid etdilər və sabiq

ədliliyə Naziri olmuş Xəlil bəy Xasməmmədlini yaraladılar. Bir ay sonra yenə Tbilisidə parlament sədri müavini olmuş Həsən bəy ermənilər tərəfindən qətlə yetirildi. Mühacirə terror edilirmi? Bax budur ermənilərin vəhşiliyi. İki qonşu millətin ikisi də qafqazlı, ikisi də respublika üsul-idarəsi ilə idarə olunur və ikisinin də respublikaları yeni yaranmışdır və iki millət qədim tarixdən bəri qonşu olaraq yaşamırdadırlar.

Qızıl Ordu xaincəsinə Qafqaza hücum edərək onu işğal edir. Xüsusilə, Azərbaycan torpağı atəşlər altında yanır. Qızıl Ordu elə bir ordudur ki, nə qanunu var, nə də vicdanı. Bu vəziyyətə düşənlərə də qonşuları təsəlli verərək dərdinə şərik çıxır və kömək edirlər. Ancaq bütün bu keyfiyyətlər ermənilərdə olmamışdır. Onlar küçədə rastlaşdıqları hər bir azərini vəhşicəsinə qətlə yetirdilər. Bu terrorların hamısının başında ermənilərin «Daşnak» Partiyası durur. Qonşularına qarşı bu vəhşi hərəkəti etməklə «Daşnak» Partiyası liderləri ilk əvvəl erməniləri fəlakətə sürüklədilər. Onlar elə bildilər ki, türkün bir qolunda Fətəli xanları, Həsən bəyləri, Behbud Cavanşirləri, digər qolunda Tələtləri, Şakirləri, doktor Nazimləri, Camal paşaları şəhid etməklə türk millətini qırıb qurtaracaqlar. «**Türk beşiyi dahilərin yatağıdır**» demişlər.

BÖYÜK QARDAŞIM MƏHƏMMƏD BAĞIR İLƏ SON DƏFƏ GÖRÜŞÜB AYRILMAĞIM

1920-ci il aprelin 27-də Qızıl Ordu Bakımı işğal edəndə bolşeviklər müsəvatçılara məhv etmək üçün tutmağa başladılar. Onların ilk həbs etdikləri böyük qardaşım Məhəmmədbağır oldu. Qardaşım Məhəmmədbağır Şeyxzamanlı Gəncə deputatı və «Müsəvat» Partiyasının üzvü idi. Həbs olunmasını ertəsi gün öyrəndim. Onu həbsxanadan qurtarmaq üçün düşünür və yollar arayırdım. Nəhayət, Çekadakilərin ona «Qardaşın Nağı bəy gəlib özü təslim olsa, səni buraxacağıq» dediklərini öyrəndim və dərhal Çekanın yerləşdiyi binaya getdim. Mən Çekanın binasının qapısına yaxınlaşanda qardaşımın səsinə eşitdim. O, binanın yuxarı mərtəbəsindəki kameranın pəncərəsindən görüb «Sən uzaqlaş, mənə bir şey edə bilməzlər. Əgər mənə qulaq asmayıb içəri girsən özümü pəncərədən küçəyə atacağam. Buradan uzaqlaş və Gəncəyə get. Qalma burada». Mən də pəncərəyə baxa-baxa geri çəkilərək Çekanın binasının yanından uzaqlaşdım. Bax, böyük qardaşımın son görüşüm belə oldu. Gəncəyə gəldikdən sonra öyrəndim ki, günahsız qardaşımı rus bolşevikləri güllələyiblər.

BÖYÜK XEYRİYYƏÇİ HACI ZEYNALABDİN TAĞIZADƏ

(Xatirə dəftərindən bir yarpaq)

Rusiyada 1905-ci il inqilabının alovlanması ilə sönməsi bir olmuşdur. Amma Azərbaycan xalqı milli mübarizəsinin hər sahəsində fəaliyyətini toplu şəkildə sürətləndirmişdi. Milli varlığımızı dəstəkləyən irəliləmələrdə və istiqlal mübarizəmizdə qızgın bir iş gözə çarpırdı.

Mən bu yazımda Azərbaycanın ölməz böyük simalarından olmuş Hacı Zeynalabdin haqqındakı təəssüratımı hörmətli oxuculara anlatmağa çalışacağam.

1918-ci ilin fevral ayında Azərbaycan türkləri tərəfindən Gəncə Milli Komitəsinin qərarı ilə «İttihat və Tərəqqi» Partiyasının rəhdərliyi ilə görüşüb, rus hakimiyyətindən və ordusundan təmizləmə bilmə, Azərbaycanın istiqlalını qura bilməsi üçün türk ordusunun yardımını təmin etmək məqsədilə İstanbula gəlişimin birinci həftəsində Məclisi-Məbusana getdim. Orada məclisin sədri Hacı Adil bəy ilə tanış oldum. Həmin günün axşamı hər ikimiz Pera Palas mehmanxanasında keçiriləcək mətbuat konfransına dəvət edilmişdik. Biz birlikdə mehmanxanaya gəldik və konfransın başlamasına hələ vaxt qaldığından burada mənim üçün ayrılmış otağın salonunda oturub söhbət etməyə başladıq:

Hacı Adil bəy: «Məclisimiz sizdə necə təəssürat yaratdı?» Mən: «Bəy əfəndi, məclisinizdə 24 sarıqlı xoca saydım. Onların məclisdə nə işləri var?»

Hacı Adil bəy: «Hələ indi yaxşıdır. İlk məclisimizdə 24 sarıqsız tapa bilməzdiniz».

Hacı Adil bəy mənə Qafqaz haqqında bir neçə sual verdi. Mən də imkan daxilində suallara cavab verdim. Sonra məndən «Siz Hacı Zeynalabdinə tanıyırsınız?»

Mən: «Çox yaxşı tanıyıram» dedim.

Hacı Adil bəy: «O çox möhtərəm şəxsdir. Balkan müharibəsi illəri idi. Bolqarlar türklərə qarşı çox amansız davranırdılar. Onlar türk kəndlərini dağıdır və əhalisinə min cür işgəncə verirdilər. Bolqarlar bu hərəkətləri ilə türk millətinə ağılasıgmayan vəhşilikləri rəva gördülər. Pərişan xalqımızın dərdinə dərman olsun deyə bir yardım cəmiyyəti qurduq və toplamağa başladıq. Mən o zaman Ədirnə valisi idim. Avropaya gedən tacirlərimizdən və səfirlərdən ianə toplayırdıq. Elə bu zamanlar adını xatırlaya bilmədiyim bir səfirimiz də Berlinə gedirdi. Biz ona müraciət edərək yardım istədik və aldıq. Bu zaman səfir bizə «Siz xaricə nə üçün müraciət etmirsiniz?» dedi. Sonra o, Qafqazın Bakı şəhərində Hacı Zeynalabdinin ünvanını bizə verərək «Siz vəziyyəti izah edərək yardım istəyin» deyə tövsiyə etdi. Biz onun bu tövsiyələrini yerinə yetirdik. Təqribən bir ay sonra İstanbuldakı Nobel neft şirkəti vasitəsilə o möhtərəm şəxs biz türklərə yardım məqsədilə min qızıl lirə

göndərmişdi. Nağı bəy, mənə Zeynalabdin haqqındakı məlumatınızı söyləməyi çox xahiş edirəm».

Mən də Hacı haqqında bildiklərimdən və gördüklərimdən danışmağa başladım: «Hacı Zeynalabdin yazıb-oxumağı bacarmayan bir fəhlə olmuşdur. O, millətini sevən, cəsur və əzmkar bir azəri türküdür. Hacı ilk əmək fəaliyyətinə bəna yanında şagird kimi başlamış və yeddi il bu işində işləmişdir. Bir gün ustası işə başlayarkən hirsli olur və Zeynalabdini təhqir edir. Heç vaxt ustasına cavab qaytarmamış şagird bu dəfə dözə bilməyib cavab qaytarır. Bu zaman ustası əlindəki malanı Zeynalabdinə tərəf atır və nəticədə onun başı yaralanır. Vüqarlı şagird ustasının bu hərəkətinə heç bir cavab verməyərək iş yerindən uzaqlaşır. Bundan sonra Zeynalabdinin həyatının ikinci dövrü başlayır. O, yenə də tikinti işlərində bəna köməkçisi işləyir. Uzun illərdən bəri qənaət edib yığdığı pulla Zeynalabdin Bakı şəhərinin Bibiheybət adlı yerində neftli torpaq alır və orada quyu qazdırır. Bu quyu gözlədiyindən çox neft verməyə başlayır və bundan sonra Zeynalabdinin var-dövləti aşıb-daşmağa başlayır. O, sonra Həccə gedərək Hacı da olur. Artıq onu Bakı şəhərində hamı milyonçu Hacı Zeynalabdin kimi tanıyırdı. Hacinin köhnə ustası isə artıq yaşlanmış və iş qabiliyyətini itirmiş vəziyyətdə qızının yanına köçmüşdür. O, maddi sıxıntı içərisində əziyyət çəkdiyi bir vaxtda dostlarının ısrarlarına baxmayaraq Hacı Zeynalabdinə yardım üçün müraciət üçün iş istəməmişdir. Halbuki, Hacı bütün fəqir-füqəranın atası olaraq Bakıda ad qazanmış bir şəxs kimi tanınırdı.

Hacı bu vəziyyəti bəzi dostlarından eşidir və köhnə ustasını yanına çağıraraq deyir: Sən hirsli halda mala ilə başımı yaraladın. Amma mənim milyonlarımın başlanğıcı sənin mənə öyrətdiyin sənətlə olmuşdur. Səni heç vaxt unutmamışam və vəziyyətinin ağır olduğunu eşitdikdən sonra tapşırıbmışam ki, sənə hər ay beş qızıl versinlər. Get ömrünün axırına kimi sakit yaşa!»

Hacı Zeynalabdinin iki ən mühüm arzusu olmuşdur: varlı olmaq və milli qayəməz xidmət etmək. Hacı artıq zənginliyin son zirvəsinə yüksəlmiş və bununla da birinci qayəsinə çatmışdır. İkinci qayəsinə gəlincə illik gəlirinin 25%-ni fəxri sədri olduğu Xeyriyyə cəmiyyətinə və «Nəşri-Maarif» Cəmiyyətinə keçirmişdir. O, Bakıda çıxan və milli qayəməz xidmət edən türkcə, rusca olan qəzet və jurnalların nəşrinə kömək etmişdir.

Qurani-Kərimi ilk dəfə azəri şivəsi ilə türk dilinə tərcümə etdirən Hacı Zeynalabdin olmuşdur. Hacı bu Qurani-Kərimi 4000 qızıl lirə dəyərində zinətli daş və almazlarla bəzədərək Yusif Ziya Talıbzadə vasitəsilə İstanbula sultan II Əbdülhəmidə hədiyyə olaraq göndərir.

Yusif Ziya Talıbzadə İstanbulda tacir Şirvanlı Səftər bəylə birlikdə saraya gedərək Hacinin hədiyyəsinin padşah tərəfindən qəbul edilməsini xahiş edir. Saray naziri Qurana baxır və onun türkcə olduğunu anlayır. Nazir onlara «indi Sultan həzrətlərinin hüzuruna çıxıb salam verəcəksiniz. Bu zaman ancaq mən danışacağam» deyir. Sultanın hüzurunda nazir: «Sultanım, Misirdən şaha layiq

hədiyyə olaraq Qurani-Kərim göndərmişlər. Qəbul etməyinizi xahiş edirlər» dedi. Sultan Qurani-Kərimi öpərək qəbul edir. Sultanın yanından çıxarkən Yusif Ziya bəy: «Paşam, nə səbəbdən Quranın Misirdən göndərildiyini söylədiniz?» deyir. Nazir isə «Amandı susun, əgər xəlifeyi-müsəlman hazrətləri Qurani-Kərimin cəsəət edilərək türk dilinə tərcümə edildiyini anlasa, qiyamət qoparar» deyər cavab verir.

Hacı Zeynalabdin qəzetlər vasitəsilə Qafqaz türklərinə bu məzmununda bir elan verir: «Nə qədər litsey bitirmiş və ali təhsillərini almağa maddi imkanı olmayan tələbə varsa aşağıdakı şərtlərlə ali təhsillərini davam etdirə bilərlər:

1.Hər tələbəyə təhsil müddəti ərzində 50 manat veriləcəkdir. Yay təillərində Qafqaza gəliş-gediş xərcləri də ayrıca ödəniləcəkdir.

2.Tələbə ali təhsilini bitirdikdən sonra mütləq vətəninə dönərək və ölkəsinə xidmət edəcəkdir.

3.Tələbə qeyri-türklə evlənməyəcəkdir.

4.Tələbə təhsilini bitirib həyata atıldıqdan sonra təhsil müddəti ərzində Hacı Zeynalabdinə aldığı pulları Xeyriyyə Cəmiyyətinə birdəfəlik və yaxud hissə-hissə ödəyəcəkdir».

Bir il Avropanın müxtəlif şəhərlərində təhsil alıb yay tətilinə gələn tələbələr Hacı Zeynalabdinə ziyarət edirlər. Hacı onların hal-əhvalını xəbər aldıqdan sonra, bir şikayətləri olub-olmadığını soruşur.

Hamısı vəziyyətlərindən razı olduğunu bildirdikləri halda, yalnız bir nəfəri: «Hacı əfəndi, Siz bizdən qeyri türk ilə evlənməyəcəyinizə dair imza aldız. Amma ölkəmizdəki məktəblərdə təhsil alan türk qızı yoxdur. Onda ziyalı və təhsilli bir kimsənin cahil bir qızla evlənməsi bilmirəm nə dərəcədə düzgündür?» sualını verir. Tələbənin bu sualı Hacı Zeynalabdinə elə bil yuxudan oyadır. O: «övladlarım çox doğru söyləyirsiniz, əmin olun ki, bu nöqsanımızı da aradan qaldıracağam» deyir. Ertəsi gün Qafqazda nəşr olunan bütün qəzetlərdə Hacı Zeynalabdinin aşağıdakı məzmununda bir elanı çıxır: «Qafqaz türklərinin 7-8 yaşları arasındakı qız uşaqlarını aşağıdakı şərtlərlə internat məktəbinə qəbul edirəm. Bu qız uşaqları 10 il təhsil aldıqdan sonra öz qızlarını kimi onları evləndirib, gələcək həyatlarını təmin edəcəyəm. İmza Hacı Zeynalabdin»

Yenə günlərin birində Bakı Dram Cəmiyyətindən bir heyət Hacı Zeynalabdinin yanına gəlir. Onlar: «Hacı əfəndi rusların və ermənilərin bir teatrı vardır. Biz türklərin isə yoxdur. Onlar da istəyəndə teatrlarını bizə kirayə verir, istəməyəndə isə yox. Ona görə də biz onlardan çox geri qalmışıq»deyirlər. Hacı onlara təşəkkür edib yola saldıqdan sonra iş başlayır. O, rus və erməni teatrlarından daha üstün bir teatr binası tikdirərək Bakı dram cəmiyyətinə bağışlayır, bax Bakı Dram Teatrı belə yaranır və adına da Hacı Zeynalabdinə hörmət olaraq «Tağızadə» teatrı deyirlər.

Gəncədə cəmiyyətlərin ətrafındakı qədim mədrəsələri ləğv edib Məktəbi - Ruhaniyyə tipli müasir siniflər açdırılmasını qərara alan Maarif Cəmiyyəti Bakıya Hacı Zeynalabdinin yanına bir nümayəndə heyəti göndərir. Hacı heyətə:

«Gəncədən məktub aldım, Bağbanlar məhəlləsində tikilən məktəb üçün də yardım istəyirlər. 2500 manat Bağbanlar məktəbi üçün, 10 min manat da Sizin üçün ianə verirəm» deyir.

Bakıda bir bayram günü xeyriyyə cəmiyyətləri üçün məktəb şagirdlərinin bir qrupu əllərinə qumbara alaraq xalqdan zorla pul toplamağa başlayır. Bunu görəndə Bakı varlıları Hacıya yanına gələrək: «Hacı rəzil olduq, türk uşaqları rus, erməni və yəhudilərdən qəpik-quruş yığırlar. Elə onların topladıqlarını biz də verə bilərik» deyirlər. Hacı isə onlara: «yox bu iş bizim düşündüyümüz kimi deyil! Beş-on varlığın edəcəyi yardımdan, bütün millətin edəcəyi yardım çox-çox fərqlidir. Biz milləti yardım etməyə alışdırmalıyıq.» deyir.

Mən Hacı haqqında bunları söylədikcə Hacı Adil bəy məni diqqətlə dinləyir və hərdən bir də «nə böyük insan olmuşdur» deyirdi.

Azərbaycanda təşkil olunmuş gizli «Müsavat» partiyasına Hacı Zeynalabdinin müəyyən yardımı olmuşdur. Hacıya yaxın dostlarından Tağı Nağı oğluna Bakı Müsavat partiyası gənclərindən biri yolda rast gəlir və Hacıya partiya üçün maddi yardım göstərməyi çatdırmağı xahiş edir. Tağı Nağıoğlu məsələni Hacıya çatdırarkən Hacı «yaxşı, yardım etməyə razıyam, ancaq verəcəyim pulu nə bir yerdə qeyd etsinlər, nə də məndən kömək gördüklərinə dair heç kəsə bir şey söyləməsinlər» deyir.

Bakı milyonçularından olan Musa Nağının gözünün ağı-qarası bir oğlu İsmayıl vəfat edir. Hacı həyat yoldaşı və dostları ilə yasa gedib Musa Nağının dərdinə şərik olurlar. Bu zaman Hacı ona ağlamaqdan başqa bir şey çıxmaz, heç bu düzgün də olmazdı. Oğlunun adına bir bina tikdir və adını da İsmayiliyyə qoyaraq. Gələcəkdə tikiləcək bu binada milli işlərimizi oğlunun ruhunu şad etmək üçün orada toplaşaraq müzakirə edərik. Bu hadisə 1910-cu ildə olur. Şəhərin tam mərkəzində yerləşən İsmayiliyyə 25 min rus qızıl puluna başa gəlir. Təəssüf ki, 1918-ci ilin mart ayında rus bolşevikləri ilə ermənilər birləşərək Bakı türklərinə qarşı soyqırım törətdikləri zaman o əzəmətli və gözəl bina da yandırılır.

Bakıda ilk sənət məktəbinin açılması mərasiminə başqa tədbirlərdə olduğu kimi, Hacıya da dəvət edirlər. Hacı sənət məktəbinə böyük miqdarda ianə verir və bu şərtləri maarif müdirinin nəzərinə çatdırır. «Sənət məktəbləri üçün nə qədər türk uşağı qəbul etsəniz, hamısının təhsil xərcini mən verəcəyəm. Buna müqabil siz də türk uşaqlarının rus dili dərslərindən aldıkları qiymətləri üçdürsə, 5 sayın. Yəni türk uşaqları rus uşaqları kimi, rus dilini bilmədiklərinə sinifdə saxlanmasınlar!»

Məşhur türkcü İsmayıl bəy Qasıralı Bakıya gəlir. Söhbət zamanı İsmayıl bəy Kırımın Baxçasaray şəhərində «Tərcüman» adlı nəşr olunan və hər sayında «Dildə, fikirdə, işdə birlik» şüarını yayan qəzetinin az oxunduğundan və abunəsinin azlığından gileylənir. Bakıda çıxan qəzet və jurnallara daima yardım edən Hacıya bu qəzetə də ianə edib-ətmədiyini bilmirəm. Amma Hacı İsmayıl bəyə deyir ki, «Mən sizə Qafqazdan abunələr təşkil edəcəyəm». Ertəsi gün Hacı katibinə: «Qafqazın şəhər və qəsəbələrini gəzərək nə qədər türk dilində qəzet oxuya bilən şəxs varsa ad və ünvanları ilə bərabər bir siyahı hazırlayıb mənə gətirin» deyir. Bu iş başa çatdıqdan

sonra Hacı bir siyahı ilə birlikdə abunələri Kırma İsmayıl Qaspiralıya göndərir. Bu vəziyyət illərlə davam edir. Sonralar qəzeti alanlara məlum olur ki, abunə pulu Hacı tərəfindən ödənilmiş.

Vaxtın necə gəlib-keçdiyini heç kəs hiss etmədisə də, artıq söyləyəcəklərim də bitmişdir. Mən nə qədər şövqlə danışırdımsa, Hacı Adil bəy də möhtərəm insan haqqında söyləmələri o qədər ürəkdən dinləyirdi. Sonra birlikdə mətbuat konfransına getdik və yan-yanə oturduq. Hacı Zeynalabdin haqqında bu hadisədən sonra gözlərimlə gördüklərimi və eşitdiklərimi də hörmətli oxuculara söyləyim ki, bu əvəzsiz böyük insanın qiyməti daha yaxşı başa düşülsün.

Azərbaycanın Milli İstiqlal dövründə ilk Novruz bayramını şəhər klubunun möhtəşəm salonunda qeyd edirdik. Xeyriyyə Cəmiyyətinin sədri vəkil Qasım Qasımzadə masasını giriş qapısına qoyduraraq gələnlərdən ianə toplayırdı. Mən də bu mərasimdə iştirak etirdim. Bir müddət sonra Hacı Zeynalabdin gəldi və cəmiyyətin sədrinin yanında oturdu. O, cəmiyyətin sədrindən kimlərin gəldiyini və nə qədər ianə verdiklərini soruşdu.

Hacıdan əvvəl gələn varlılar baxdılar ki, Hacı içəri girmədi və dərhal gəlib onun bayramını təbrik etdilər. Hacı onlara: «İndi əsir deyilsiniz, müstəqilsiniz. Biz indi istiqlalımızı bütün dünyaya elan etmiş bir türk millətiyik. Təzə qurulmuş hökumətimizin vəziyyəti hələ çox ağırdır. Biz də cəmiyyətin fəaliyyətini ona görə tənzimləmək məcburiyyətindəyik ki, bütün əyər-əskiymizi hökumət üstünə yükləməyək. Belə hesab edirəm ki, verdiyiniz pul çox azdır» dedi və qoltuğundan çek dəftərini çıxararaq: «Mən əlli min manat ianə edirəm. Bu gün burada pul verilməli deyil, çek yazılmalıdır» dedi. Hacı bu sözlərdən sonra çek dəftərləri çıxdı və çeklər yazıldı. Hacı iki saat orada qalaraq hər gələndən çek aldı.

Birinci dünya müharibəsində rus qüvvələrinin təzyiqi qarşısında türk ordusu geri çəkilib və nəticədə Şərq vilayətləri rus işğalı altına düşürdü. Bu fürsəti qənimət bilən ermənilər əsarətə məhkum olmuş türklərə vəhşicəsinə zülm etdilər. İşğal edilmiş vilayətlərdə erməni quldur dəstələri, komitəçiləri, erməni xalqına yardım cəmiyyətinin üzvləri sərbəst şəkildə dolaşmaqda idilər. Bu yerlərdə edilən zülmətlərin əks-sədası bütün qafqaz xalqlarının qəlblərini sızıldadırdı. Bakı Xeyriyyə Cəmiyyəti bu vilayətdə əziyyət çəkən müsəlmanlara kömək etmək istəsə də buna rus cəbhə komandanlığı icazə vermədi. Yaranmış vəziyyətdə Hacı Zeynalabdin rus imperatoruna müraciət edərək icazə almağa nail olur. Xeyriyyə Cəmiyyəti doktor Xosrov bəyin sədrliyi altında böyük bir nümayəndə heyəti yaradır və dəmiryol idarəsindən bir qatar alaraq bu vilayətlərin əhalisinə lazım olan zəruri şeyləri göndərir. Beləliklə, Azərbaycandan Qarsa və fəlakətə məruz qalmış digər Anadolu vilayətlərində yaşayan türk xalqına ilk türk yardım əli uzadılır. Xeyriyyə Cəmiyyəti dəstələri cəbhəyə getdikdən sonra az da olsa türk xalqına qarşı edilən vəhşiliklərin önü alınmışdır. Cəmiyyət üzvlərinin göndərdikləri raportlar və raportların əks-sədası nəticəsində rus ordu komandanlığı erməni quldur dəstələrini dağıtdı və bir neçə erməni də Ərzurumda edam edildi. O,

tarixlərdə cəbhə bölgələrində zərər çəkmiş mülki erməni əhalisi üçün qurulmuş olan yardım cəmiyyətinə rus çarı bir milyon manat ianə bağışlayır. Bunu eşidən Hacı dərhal rus çarını ziyarət edir və müharibədə yalnız xristianların deyil, müsəlmanların da zərər çəkdiyini və onların da yardıma ehtiyacları olduğunu bildirir. Bu söhbətdən bir neçə gün sonra rus çarının əmri ilə Bakıdakı Xeyriyyə Cəmiyyətinə də bir milyon manat ianə verilir.

Xeyriyyə Cəmiyyəti Azərbaycanın hər vilayət və şəhərlərində uşaq evləri açmışdı. Cəbhələrdən xilasetmə briqadalarının himayəsində də arası kəsilmədən kimsəsiz uşaqlar gəlir və onlar uşaq evlərinə götürülürdülər. Çox yaxşı olardı ki, Xeyriyyə Cəmiyyətinin nümayəndələrindən bu gün həyatda olanlar bu milli və insani fəaliyyətə dair məlumat və xatirələrini xalq kütlələrinə çatdırsınlar. Azərbaycan İstiqlalının ilk ili və Birinci Dünya müharibəsinin qızğın dövrü idi. Nuru paşa bir gün Bakı əhalisini Tozəpir məscidinə dəvət edərək: «Möhtərəm Bakı camaatı və əziz qardaşlarım! Bakı şəhəri dünyanın mərkəzi şəhərlərindən bəzisindən geri qalsa da əksəriyyətindən irəlidir. Ancaq onun çox böyük çatışmazlığı vardır. Mən istərdim ki, Fatih, Süleymaniyə, Sultan Əhməd cameləri kimi böyük bir came Bakıda da olsun. Mənim də iştirakım ilə biz burada pul toplayıb bu çatışmazlığı aradan qaldıraq» deyərək sözlərini bitirdi. Bakı camaatı hələ susurdu. Çünki ilk söz hər yerdə olduğu kimi burada da Hacı Zeynalabdinə düşərdi. Bu kimi xeyriyyə işlərində heç kim Hacıdan əvvəl əlini pul kisəsinə uzatmağa cəsarət edə bilməzdi. Hacı oturduğu yerdən qalxaraq: «Möhtərəm paşam, siz çox doğru söylədiniz. Biz bu günə qədər rus əsarəti altında inləyirdik. Qafqazda milli davamız qonşularımız olan erməni və gürcülərdən geri qalmışdı. Biz onlarla yarışaraq onlardan geri qalmamaq üçün var gücümüzlə çalışırıq. Dinimiz sərbəst idi. nə rus idarəsinin, nə də xristianlığın təzyiqi altında deyildi. Rus idarəsi tərəfindən daima milli varlığımızı baltalanırdı. Paşam, artıq Tanrıya çox şükür ki, əsarətdən qurtulduq. İndi artıq çatışmazlıqlarımızı aradan qaldırmaq zamanı gəlib çatdı. İstanbuldakı cameləri inşa edən ustalar kimi ustalar bizim ölkədə yoxdur. Siz teleqrafla İstanbuldan ustalar çağırın gəlsinlər və işə başlasınlar. Pul barəsində nə toplamağa, nə də vəd etməyə ehtiyac yoxdur. Tanrının bizlərə verdiyi hüsn-rəğbətlər hər birimiz bir came tikdirmək qüdrətindəyik. Sizə söz verirəm ki, istədiyiniz cameni mən öz pulumla tikdirəcəyəm!» deyərək çıxışını bitirdi.

Azərbaycan xalqı istiqlalına qovuşduqdan sonra hökumətimiz Gəncə şəhərindən Bakıya köçdü. Hacı Zeynalabdin bir gün hökumət başçısını ziyarət etdikdən sonra: «Əgər hökumətimizin pula ehtiyacı olarsa, olan pullarım və sərvətim sizin ixtiyarımızdadır» deyir.

Azərbaycan Respublikasının birinci ilində milli universitetimizin açılış mərasimində Hacı da iştirak edir. Hər kəsdə bir sevinc, bir ümid var idi. Bir-birinin ardınca nitqlər söylənir və şənlik keçirilirdi. Hacı danışmaq istəyir və alqışlar altında kürsüyə qalxaraq danışmaq istəyərkən, gözləri yaşarır. O, bir az dayanır və sonra nitqinə belə başlayır: «Əziz vətən övladları, mən Bakıda bir çox tədbirlərin açılış

mərəsimlərində iştirak etmişəm. İndi bu əlamətdar gündə də iştirak etməyimə çox sevinirəm, çünki artıq gənclərimiz ali təhsillərini milli universitetimizdə də ala biləcəklər. Bakıda bir universitet açmağı bir vaxtlar düşünmüşdüm. Ancaq bir erməni öz hesabına Tbilisidə bir universitet açmaq üçün rus hökumətindən icazə istəmişdi. Təəssüf ki, erməniyə rədd cavabı verildi və bundan sonra mənim də ümidim kəsildi.

Çox şükürlər ki, Ulu Tanrım məni məyus etmədi. Türkiyənin hüsn-rəğbəti və xalqımız qeyrəti ilə respublikamızı qurduq. Bu gün isə respublikamızın ilk universitetinin açılış mərasimini keçiririk. Xeyriyyə və İrfan müəssisəsinə hamının ianə vermələrini xahiş edirəm. Mənim də bu irfan ocağına bir xidmətim olsun deyə mülklərimdən birini bu elm müəssisəsinə hədiyyə edirəm» deyərək sözlərini bitirdi və sürəkli alqışlar altında kürsüdən düşdü.

Təəssüflər olsun ki, məsud və həyəcan dolu o günlərimizə boşeviklər son qoydu. Onlar Hacı Zeynalabdinin var-dövlətini də əlindən alıb müflis etdilər. Onun pulu ilə oxuyub ali təhsil alan doktor Nəriman Hacıni həbs etdirdi. Hadisə belə olmuşdur: Bütün sərvətdən məhrum olan Hacınin Bakıdakı tekstil fabrikasının adı bolşeviklər tərəfindən dəyişdirilərək «Lenin tekstil fabrikası» adı verilir. Bunu eşidən Hacı doktor Nərimanın yanına gedir və ona: «Nəriman, mən öz pulumla türk xalqı üçün teatr tikdirdim və xalqımıza hədiyyə etdim. Dram Cəmiyyəti adını Tağızadə qoydu, indi isə dəyişdirib Dadaş Bünyadzadə qoymusunuz. Buna heç bir etirazım yoxdur, çünki o da türkdür. Mənim öz pulumla tikdirdiyim tekstil fabrikanı əlimdən aldınız. Buna da bir etirazım yoxdur. Çünki millət üçün işlədiləcəkdir deyirsiniz. Yalnız etirazım adını lənət olmuş Leninin adına qoymağınızdır. Mən o alçaq Leninə fabrika satmamışam. Əgər fabrikanın adını dəyişdirib Nəriman qoysaydınız, yenə etiraz etməyəcəkdim!» deyir. Bu sözlərdən sonra Nəriman rəhbərliyi altında çalışdığı yanındakı rusdan qorxaraq Hacıni həbs etdirir. Bu hadisəni eşidən fabrika işçiləri tətillər edərək ÇEKA-ya gedir və Hacınin dərhal azad edilməsini tələb edirlər. Onlar Hacıni bundan sonra da öz hesablarına saxlayacaqlarını bildirərək həbsdən azad etdirirlər. Bu hadisəni eşidən xalqımız çox üzülür.

Hacı Zeynalabdinin bundan sonrakı qısa həyatı Bakı ətrafındakı Mərdəkanda kəndlilər və fəhlələr arasında keçir. Hacı bir fəhlə kimi əmək fəaliyyətinə birgə başladığı dostlarının əhatəsində 104 yaşında kədərli gözlərini yumur.

«Azərbaycan» Aylıq Kültür dərgisi
sayı 14 (62) may 1957, sayı 15 (63) iyul 1957.

DƏRDLƏŞMƏ

İstanbul 1963-cü il

Aşağıdakı hörmətli oxucuya təqdim edilən yazıda bəhs olunan hadisə haqqında 13 il keçəndən sonra yazılmasının səbəbini açıqlaya bilərik. Əgər gələcəkdə hər hansı bir tarixçi Azərbaycanın müasir tarixini araşdıracaqsa, bu mövzuyla bağlı məlumata ehtiyacı yaranacaqdır. Bu səbəbdən yazımızın mövzusu kimi seçdiyimiz «Vesbaden anlaşması» məsələsini açıqlayarkən ölkənin istiqlal mübarizəsində öz üzərinə məsuliyyət götürmüş olan bəzi şəxslərin bu məsuliyyəti pis yerinə yetirdiklərini söyləyərkən bunun hər hansı bir xüsusi düşmənçilikdən qaynaqlanmadığını bilməlidirlər.

Bu yazımızdakı mülahizələrimizi belə xülasə edə bilərik: «Vesbaden anlaşması» «Millətlər zindanı» olan Rusiyanın sabah üçün də eyni xüsusiyyətini qoruyub saxlaya bilməsi üçün çalışılan bir tədbir idi. Qüsurlu olan bu «Vesbaden anlaşması» çox yaşaya bilməzdi və heç yaşamadı da...

«Vesbaden anlaşması»nın qüsurlu gedişatına qarşı bu gün «Paris bloku»nun sağlam prinsipləri mövcuddur.

Rus olmayan, rus əsiri millətlərin etimadını və azad dünyanın da dəstəyini alan «Paris bloku» anlaşmasında Azərbaycan istiqlalçıları adından Azərbaycan Milli Mərkəzi də öz imzasını atmışdır. Bu quruma sonsuz uğurlar diləyərək «Dərdləşmə» adını verdiyimiz əsas mövzuya keçək.

Dərdləşmə.

Ali təhsilli üç yurddaşımınla Azərbaycan milli istiqlal mübarizəsi ətrafında söhbət edirdik. Bunlardan ikisi duyduqları üzüntünü belə anladılar: «Nə üçün biz azərilər istiqlal mübarizəmiz uğrunda birləşmirik? Yaxşı, bəs bu ayrılığın və bir-birimizlə dil tapma bilmədiyimizin səbəbini harada axtarmalıyıq? Nəyə görə birləşmək üçün təşəbbüs və səy göstərilir? Sizi aramızda həm yaşlı, həm də təcrübəli bir yurddaşımız kimi tanıyırdıq. Bizə bu ayrılığın səbəbini başa sala bilərsinizmi?»

Yurddaşlarımızdan üçüncüsü mənim cavabımı gözləmədən sözə başladı və «İstiqlal davası və bu yolda edilən mübarizələr haqqında bir fikrim olmadığı kimi, bir ümidim də yoxdur. Bu əfəndilər ilk öncə birlik halında çalışmaqda idilər. Sonradan ayrıldılar. Siz isə yenidən birləşmələrini istəyirsiniz. Qırx ildən bəri bu adamlar istər birləşmiş və istərsə ayrılmış halda nə etdilər ki təkrar birləşib bir şey edə bilsinlər? Bunların hamısı boş və əvəzsiz şeylərdir. Bax elə buna görə də mən keçən bu qırx il ərzində bu adamlara qoşulmadım və bu işlərlə maraqlanmadım. Üstəlik bu işlərlə məşğul olan şəxslərin ortaya qoyduqları bir əsər də yoxdur» dedi. Üçüncü yurddaşımızın bu çıxışı heç birimizi razı salmadı.

Hələ məndən cavab gözləyən iki yoldaşa bir şey söyləmədən canımızı sıxan üçüncü yoldaşımıza üzümü tutaraq sözə başladım. «Bu söylədiklərinizi əvvəllər də bir çoxlarından eşitmişəm. Onlara da indi sənə verəcəyim cavabı vermişdim. Həm də bu cavab mənim deyil, bir azəri şairinindir. «Dinlə gör nə deyir:

**Ölmək elə bir körpüdür, hər kəs keçəcəkdir,
Lakin hər ölüm diqqətə sayən ola bilməz
Cəhd eylə diriylən sənə ölmüş deməsinlər
Səssiz yaşamaq varlığa bürhan ola bilməz.**

Bax, sizin kimi düşünənlərə söyləyəcəyim budur. Özünüz çalışmadığınız halda çalışanlara da mane olursunuz. Ya görülən işləri görmürsünüz, yaxud da görəcəklərinizi anlamaq qabiliyyətdən məhrumsunuz. Buna görə də sizə nə söylənsə əbəsdir. Beyniniz əsasən hazır cavablarla doludur. Ancaq digər iki yoldaşın sualına cavab verəcəyəm. Xahiş edirəm siz də zəhmət çəkib dinləyəsiniz. Məsələmizə toplu bir nəzərə salaraq birləşməmənin əsas səbəblərindən bir nümunəni əşidəcəksiniz. 1918-ci il sentyabrın 15-də beş ay yarımliq savaştan sonra yuürdumuzun göz bəbəyi olan Bakıdan qovulan ruslar 1920-ci il aprelin 27-də qüvvətlənmiş bir halda yenidən Azərbaycana girdilər və gözlə ölkəmizi dünya tarixində misli görünməmiş bir işğəncə və zülmə düçar etdilər. Hər gün daha çox şiddətlənən qeyri-insani təzyiq bu gün də öz xüsusiyyətini saxlayır.

Qızıl Moskvanın hakimiyyəti altında zülm çox və sonsuz ədalət isə yox dərəcəsinədədir. Burada təzyiq çox, azadlıq isə yoxdur. Səfalət çox, rifah yoxdur. Haqq tapdandığı kimi ədalət də yoxdur.

Bu vəhşiliklərin hökm sürdüüyü diyarda və bu Qızıl Zindanda bir çox millətlər inildəyir. Bu millətlər arasında rus olmayan millətlərlə bərabər ruslar da vardır. Ancaq bu millətlər üzərindəki vəhşilik və işğəncənin dərəcəsi və nisbəti eyni deyildir. Bolşevik Moskvanın əsarətində yaşamaq bədbəxtliyinə məhkum olan millətlər arasında sayı əlli milyonu keçmiş türklərə edilən zülm başqalarına edilən zülmədən fərqlənir. Həmçinin Kırım türkləri ilə Şimali Qafqaz türk-müsəlmanları qorxunc aqibətə məruz qaldılar. Sayları iki milyonu aşan bu türk-müsəlmanlar bütövlükdə yurdlarından köçürülərək məcburi əmək düşərgələrinə sürgün olunmuşdalar. Bu sürgündən qoca, uşaq və qadınlar da xilas ola bilməmişlər. 1943-cü ildə baş vermiş bu hadisə haqqında təsadüfən 1949-cu ildə xəbər tutulmuşdur.

Bu hadisənin əks-sədası dünya mətbuatına və BMT-yə qədər gedib çatsa da heç bir təsiri olmamış və sürgünlər yenə davam etdirilmişdir. Sürgündən boşalan yurdlara rus kəndlisini köçürməklə görünür ki, Rusiyada hər şeyin üstündə rus millətçiliyi hakim kəsilmişdir. Moskva ruslaşdırma siyasəti ilə ənənəvi rus imperializmin siyasətini davam etdirir. Rus siyasəti dediyimiz kommunistləşmiş rusluq ruslaşmış kommunizmədən başqa bir şey deyildir.

1920-ci il aprelin 27-də kommunist Moskva yurduumuzu istila edərək istiqlalımıza son qoymuş oldu. Bolşeviklər istiladan sonra ilk iş olaraq kişiləri və məşhur şəxslərimizi hər vasitə ilə ortadan qaldırmağa başladılar. Bu repressiyadan canlarını qurtara bilənlər xarici ölkələrə getməyə məcbur oldular. Bunlardan sonuncu Baş Nazir Nəsim bəy Yusifbəyli Ərəş qəzasında naməlum şəxslər tərəfindən öldürüldü. Azərbaycan milli hökumətinin Baş naziri olmuş Fətəli xan Xoşlu və

parlament sədri Həsən Ağazadə Gürcüstanın mərkəzi şəhəri Tbilisidə ermənilərin terrorunun qurbanı oldular. Ölkəni tərk edənlərin bir hissəsi Türkiyəyə gələrək İstanbulda yerləşdilər. İstanbulda yerləşənlər arasında vaxtilə bankir olmuş şəxslərlə bərabər sabiq yüksək vəzifəli məmurlar da vardır. Demək olar ki, onların hamısı vətənsəvər, istiqlalçı və məmləkət üçün çalışmış olan adamlar idi. Onlar istiqlalın bərpası üçün əzmlə çalışmaq arzusunda idilər. Amma onların çatışmayan bir nöqsanı vardır və bu da onların fəaliyyətinə mane olurdu. Onların çatışmayan cəhəti bu idi. Bildiyimiz kimi, müstəbid çar üsul-idarəsi Azərbaycanda türk dilində tədrisi qadağan edərək türk məktəblərinin açılmasına icazə vermirdi. Bu səbəbdən ziyalılarımızın çoxu rus məktəblərində təhsil almış olduqları üçün ana dillərində bir şey yazmaq və milli bir nəşriyyat açmaq imkanında deyildilər. Halbuki milli mübarizəsi, xüsusilə milli mübarizəni xarici aləmə tanıtmaq işi nəşriyyatın əsas hissəsi olan milli mətbuat ilə həyata keçirilə bilər. Həm də bu mübarizəni ilk növbədə Türkiyə ictimaiyyətinə tanıtmaq və ən azı Türkiyənin ziyalı zümərəsinə xitab edə biləcək bir nəşriyyat işinə girişmək lazım idi. Əlbəttə, bu da türk dilində olan nəşriyyat vasitəsi ilə gerçəkləşdirilə bilərdi. Təəssüf ki, bu işi görə biləsi kadr yox idi. Bu vəziyyət istiqlalın ikinci ilinə kimi davam etdi. Bununla bərabər məmləkətimizdə işğalın ilk günündən etibarən gizli yeraltı təşkilat qurulmuş və düşmənləri heyrətə salan milli fəaliyyət göstərilmişdir. Bunlardan ən əsası gizli «İstiqlal» qəzetinin nəşrə başlaması idi. 19 sayına qədər çıxarılan bu qəzet gizli olaraq xalq arasında geniş yayılıb və milli istiqlal mübarizəsini hər zaman üçün canlı tutmağa çalışırdı. Qəzetin 19-cu sayı gizli mətbəədə hazırlanarkən mətbəəyə basqın edilmiş və bu işdə çalışan gənclər ÇEKA tərəfindən ələ keçirilmişdir. Onların bəzisi güllələnmiş, bəziləri də uzun müddətli sürgünə göndərilmişdir.

Milli istiqlal tariximiz üçün şərəfli bir dövr olan bu gizli fəaliyyət dövrünün dəyərini təqdir etmək üçün sadəcə o tarixlərdəki Komunist Partiyasının və başqa qurultaylarında məsul şəxslərin söylədikləri sözləri gözdən keçirmək və sovet mətbuatının bu barədəki açıqlamalarını diqqətlə oxumaq kifayətdir.

Şübhəsiz, ölkə içindəki bu fədakarcasına göstərilən fəaliyyətə nisbətən xaricdəki fəaliyyətsizlik gizli təşkilatı çox üzür və düşündürürdü. Bu düşüncə ilə o xarici ölkələrdə mübarizəmizin səsinə tezliklə çatdırmaq üçün çıxış yolu axtarırdı. Bu məqsədlə gizli təşkilat qərar çıxarıb ruslar tərəfindən yaxalanaraq Rusiyada göz altında saxlanan Məmmədamin Rəsulzadəni xarici ölkələrdən birinə keçirmək işinə başlayır. Təşkilat böyük fədakarlıqla bu qərarını gerçəkləşdirməyə müvəffəq olur. Nəticədə Finlandiyaya keçir və oradan da İstanbula gəlir.

Azərbaycan istiqlal mübarizəsinin böyük lideri Məmmədamin Rəsulzadənin İstanbula gəlişi yurddaşlarda böyük bir sevinc yaratmışdır.

İlk iş olaraq yurddaşlar «Milli Komitə» adı altında birləşərək Əmin bəyi rəhbər seçdilər. İllərdən bəri özünü hiss etdirən böyük boşluq Milli Komitənin nəşr etdiyi «Yeni Qafqaziya» məcmuəsi və bunun ardınca çıxan digər mətbuat orqanları

tərəfindən doldurulmuş oldu. Nəşriyyatın əhəmiyyəti gündən-günə daha aydın şəkildə özünü göstərir və fəaliyyət çox ciddi biçim aldıqda ölkədə istiladan sonra gizli təşkilatın başında duran Mirzə Bala da İstanbula gəlib milli mübarizəni daha da gücləndirdi.

İkinci Dünya müharibəsi illəri çox müntəzəm olmasa da, Azərbaycan istiqlalçıları milli nəşriyyat sayəsində Azərbaycan Milli mübarizəsini beynəlxalq bir mübarizə şəklinə sala bildilər.

Müharibədən sonrakı illərdə şərait normallaşınca Sovetlər Birliyindən olan millətlərin nümayəndələrindən ibarət bir əlaqələndirici heyətin yaradılması fikri meydana çıxmışdı. Bu məqsədlə Velikorus Partiyalarından beşi 1951-ci il avqustun 28-də Qərbi Almanıyanın Ştutqard şəhərində bir toplantı keçirdilər. Toplantıda «Rusiya Millətlərini Xilas Etmə Şurası» adı altında siyasi mərkəzin təşkili qərara alınmış və bunu reallaşdırmaq üçün «büro» da yaradılmışdır. Bu «büro»nun ən böyük vəzifəsi onların təbirincə Rusiyadakı «Milli azlıqlar»ın da nümayəndələrini bu «şura»ya cəlb etmək olmuşdur. 1951-ci il noyabrın 7-də Qərbi Almanıyanın Vesbaden şəhərində bu məqsədin təmin edilməsi üçün beş Velikorus Partiyaları nümayəndələri ilə rus olmayan millətlərin uydurma beş qurumunun uydurma nümayəndələri bir yerə toplaşaraq «Vesbaden anlaşması» adı altında müqavilə bağlanmış və bir deklarasiya da imzalamışdılar. Şəxsiyyətləri naməlum bir neçə şəxslərdən ibarət olan bu uydurma nümayəndələr arasında «Azərbaycan Milli Birlik Məclisi» deyilən bir təşkilatın adından Ceyhun Hacıbəyli, Əkbər ağa Şeyxülislamov və İsmayıl Əkbər adlı üç şəxsin imzası da görünməkdədir.

«Vesbaden Anlaşması» nə idi? Qurulan bu blokun istəyi nə idi? və aqibəti nə oldu? Bu suallara cavab verməklə sanıram ki, həmsöhbətlərimin suallarını cavablandırmış olacağam.

«Vesbaden Anlaşması»nın müddəalarına görə, qurulan bu blok qeyri-rus millətlərinin hüquq statusunu 1917-ci il fevral inqilabına qədər geriyyə çəkirdi. Beləliklə, o zamandan bəri dövlət hüququna görə onlara verilmiş mövcud hüquqlar öz torpaqlarının sahibi olmaq və milli hakimiyət hüquqlarını inkar edirdi.

«Vesbaden Anlaşması» rus əsarətində olan millətlərin istiqlal məsələsi üzərinə «əvvəlcədən qərar verməmək şərtini qoyurdu». Yəni məsələ İslam və Türk tarixinin şanlı səhifəsi olan 1918-ci il mayın 28-də Azərbaycan Respublikasının qurulması rədd edilirdi. «Əvvəlcədən qərar verməmə şərtini» irəli sürməklə rus heyəti qeyri-rus millətlərinin müqəddəratını Sovet-Kommunist hakimiyətinin ləğvinə qədər arxa plana keçirmək və yalnız ondan sonra bu məsələni milli bir ümumxalq səsverməsi ilə deyil, «demokratik bir səsvermə yolu ilə həll etmək istəyirdi». Bundan da əsas məqsəd yurdlarımızın istilasından bəri sistematik bir surətdə qeyri-rus ölkələrə məskunlaşdırılan və buradakı əhalinin sayını yerli əhali zərərinə məcburi surətdə dəyişdirmiş olan rus köçkünlərinin də səsvermədə

iştirakı ilə qeyri-rus öikələrinin iradəsinə zidd olaraq, daima rus milli hakimiyyəti altında qalmasını təmin etmək idi.

«Vesbaden Anlaşması»ni imzaladan ruslar «millətlərin öz müqəddəratını şəxsən özlərinin təyin etmək hüququnun olduğunu bu şərtlə tanıdıq ki, sovet rejimi devrildikdən sonra ümumi rəyə müraciət ediləcəkdir. Öncədən millətlərin istiqalları tanıyıraq» (Russkaya ideya-Münhen, 24 avqust 1952-ci il).

Halbuki biz öz müqəddəratımızı 1918-ci ilin 28 mayında təyin etmişik. Beş ay yarım sürən istiqlal savaşından sonra millətimizin qanı ilə təsdiq edilən bu istiqlalımız bu gün onlarla şərtə bağlanmışdır.

Qeyri-rus millətlərindən Ukrayna bu toplantıda iştirak etmədi. Ermənilərin, gürcülərin, şimali qafqazlıların və türkünənlilərin az-çox tanınmış heç bir şəxsiyyətinin adları bu sənəddə yoxdur. Beləliklə, bu özləndən yığıncağın «Rusiya millətləri»ni təmsil etməkdən uzaq olduğu öz-özlüyündən bəlli olur. Bolşevizmlə mübarizədən çox «Vesbaden» orqanları «istiqlalçıların üstünə düşür» və milli mübarizəni buxovlamaq istəyirdi. Bu gün də bu blokun tərəfdarlarının mətbuat orqanlarını incələsək eyni həqiqətlə qarşılaşırıq. Bunlarla birləşmək necə ola bilər?

Bizcə «Rusiya torpaqlarının bütövlüyünü qəbul edən bu hərəkata qarşı həqiqi mübarizə aparılmalıdır». Milli istiqlal və xüsusiyyətlərinə sadıq qalan azərbaycanlıların bu mənfur hərəkata qarşı ayıq olmaları lazımdır. Özüni «Rusiya milləti» saymayan və Rusiya daxilində bir «azlıq» kimi qəbul etməyən və 1918-ci il mayın 28-dən etibarən millətlərarası mahiyyət kəsb edən Azərbaycan istiqlal mübarizəsini heç bir azərbaycanlı qrupunun sovetlər birliyinin və başqa sözlə, Rusiyanın daxili məsələsi kimi mütaliə və müzakirə etdirmək haqqı yoxdur. Məlum olduğu kimi, bu hərəkəti idarə edən Velikoruslar ilə Ağruslardır. Bilinməlidir ki, Ağruslar bütün ağıqları ilə, yəni bolşevik olmalarına baxmayaraq millətçilik yolu ilə hərəkət edər və Rusiya hökumətinin rəngi nə olursa-olsun ona xidmət edər. İkinci Dünya müharibəsində rus koloniyalarının hər hansı bir ölkədə beşinci dəstə kimi sovet birliyinə xidmət etdiklərinin şahidi olduq.

Azərbaycan müstəqil olduğu dövrdə rəhbərlik etdiyim Əksinqilab ilə Mübarizə İdarəsinin yeganə böyük dərdi Ağrusluq idi. İstiladan sonra qaçdığım Gürcüstanda da vəziyyət eyni idi. Çox qərībədir ki, bu gün də hər tərəfdə rast gəldiyimiz Ağruslar Moskvanın heç bir zaman məğlub olmayacağından ağız dolusu danışılar. Ağrusların sovetlər birliyi ilə paralel çalışmalarına dair güclü dəlillərdən biri də Marşal Titonun işəedici sözləridir. Marşal Tito bununla əlaqədar belə demişdir: «Mübarizəmin ən çətin səhifəsi iqtidarı əlimə aldıqdan sonra Moskvanın nüfuzundan uzaqlaşmış peyk dövlət vəziyyətinə düşməmək uğrundakı mübarizə dövrüdür. Bu mübarizə dövründə məni ən çox məşğul edən vaxtilə məmləkətimizə sığınmış və yurdumuzun hər cür nemətindən istifadə edən, xalqımızın hüsnü-rəğbətini görən Ağruslar iş Moskvanın uzaqlaşmağa gəlincə hər yerdə Moskvanın beşinci qolu kimi qarşımıza çıxdılar».

Qətiyyətlə söyləyə bilərik ki, gələcəkdə baş verəcəyinə şübhə edilməyən Üçüncü Dünya müharibəsində demokratik azad dünyaya qarşı kommunist bloku ilə Ağruslar çiyin-çiyinə vuruşacaqlar.

Bunları bildikdən sonra bacarıqsız bir neçə qeyri-məsul kimsənin özlərini və yurdlarını məlum anlaşımaya uyğun olaraq Velikorusların ixtiyarına vermələri acı bir həqiqətdir. Ondan daha acınacaqlısı məlum anlaşmanın iflası uğramasından illər keçdikdən sonra «Vesbaden»çi olaraq tanınan blok və tərəfdarları hələ Milli Mübarizənin mücahidlərinə qarşı savaşa açmalarıdır. Biz millətimizin mübarizə ruhunu «Vesbaden»çilər kimi öldürmək bir yana dursun, əksinə bu ruhu və imanı qüvvətləndirmək yolunu tutmuşuq.

Biz millətimizin sonsuz izzitirablarını dünyaya çatdırmaq, mədəni və demokratik dünyanın nəzər-diqqətini çəkmək, ruslarla heç bir zaman və heç bir səbəblə barışmayacağımızı bildirmək qayəsi ilə çarpışıyıq. Əgər «Vesbaden»çilər və tərəfdarları «Vesbaden» yolundan dönməzlərsə, onlar da bizim üçün rusalardan fərqli olmayacaqdır.

Mühacirət həyatının min bir məhrumiyyət və izzitirabı içində səfalət və zərurətlərin pəncəsində inlərkən öz maddi imkanlarımız daxilində nəşr etdiyimiz qəzetlər, dərgilər, kitabçalar və kitablar sayəsində mübarizəmizi dimdik ayaqda tutduq.

İstiqlal mübarizəsinin dastanlarını əbədiləşdirmiş olanı mühacirətdəki bu nəşriyyat Azərbaycanın istilasından iki il sonra başlamış - 1932-ci ilə qədər İstanbulda və 1932-1939-cu illərdə isə Berlin və Parisdə öz fəaliyyətini davam etdirmişdir. Azərbaycan Milli Mübarizəsinin böyük lideri mərhum Məmmədamin Rəsulzadənin qurduğu bu nəşr sistemi günümüze qədər davam etməkdədir. Bu mətbuat mübarizəsinin arasında «Yeni Qafqasya», «Azəri Türk», «Odlu yurd», «Bildiriş», «İstiqlal» və «Azərbaycan» kimi qəzet və dərgilərdən başqa türkcə, farsca, almanca, polyakca, fransızca, ingiliscə və rusca çap olunan çoxlu sayda kitabça və kitablar böyük bir kitabxana təşkil edir.

Bugünkü və gələcək nəsillər bu əsərlərin sayəsində azərbaycanlının şanlı istiqlal savaşı tarixini və bu yolda canını sevə-sevə fəda edən qəhrəman gəncliyin igidlik dastanının bu mübarizənin ədəbiyyatını, şerini, romanını oxuyacaq, yurdsevərliyin ruhunu, imanını və ənənəsini öyrənəcəkdir.

İstiqlal savaşının bu ədəbiyyatında hər növ boyunduruğu nifrətlə rədd edən millətimizin polad iradəsi nəsillərdən-nəsillərə keçərək əbədiyyən yaşayacaqdır. İstiqlalçılara qarşı zəhər saçan «Vesbaden»çilər və bir üz qarası olan kağız parçası bu imanını öldürə biləcəkmidi? Bu böyük yürüşü dayandıra biləcəkmidi?

Xeyr, əsla! Bu yolda heç bir əvəz tanımırıq.

Yaşasın Azərbaycan İstiqlal Məfkurəsi!

İTKİLƏRİMİZ

Nağı Keykurun (1883-1967)

Azərbaycan istiqlal mübarizəsinin tanınmış mücahidlərindən birini də itirdik. Nağı bəy Keykurun (əski soyadı Şeyxzamanoğlu) uzun istiqlal mübarizəsi dövrünün yetişdirdiyi simalardan biri idi. Rus istilasına qarşı qəhrəmancasına savaşı ilə Azərbaycan tarixində özünəməxsus yer alan məşhur Cavad xanın Gəncə qalasında anadan olmuş və həmin nəslin milli ideyaları və vətən sevgisi ilə yetişərək bütün həyatını yurdunun xidmətinə sərf etmişdir. Nağı bəy, Nəsib bəy Yusifbəyli, Həsən Ağaoğlu, Ələkbər Rəfiqoğlu, Xudadat bəy Rəfiqoğlu, Əhməd Cavad kimi vətən və millət fədailərinin mühitində milli və siyasi tərbiyə almış şəxslərdən idi. İlk öncə «Difai» firqəsi, daha sonra «Türk Ədəmi-Mərkəziyyət» partiyası ətrafında fikrən və ruhən yorulan bu mühit Azərbaycanın qəlbi və daimi qalası mövqeyində olan Gəncədə 1917-1918-ci illərdə Milli Komitə şəklində təşkilatlanmışdır. Nəsib bəy Yusifbəyli ilə Məmmədəmin Rəsulzadə arasında Bakıda baş verən tarixi görüşün ardınca «Türk Ədəmi-Mərkəziyyət» və «Müsavat» Partiyalarının birləşməsi nəticəsində iki millətçi kadr əl-ələ verərək könül birliyi ilə ümumi Azərbaycan hərəkatının və dolayısı ilə müstəqil Azərbaycan dövlətinin təməlini atmışdılar. Nağı bəy ona tapşırılan vəzifələri istər ölkə daxilində, istərsə də xaricdə sədaqətlə yerinə yetirmişdir. 1918-ci ilin Azərbaycan üçün ən ağır və kədərli günlərində o, Gəncə Milli Komitəsinin səlahiyyətli nümayəndə heyətinin tərkibində Osmanlı hökumətinin rəhbərliyi ilə görüşmək üçün İstanbula göndərilir. O, Müstəqil Azərbaycan dövründə Milli Təhlükəsizlik Təşkilatının rəhbəri vəzifəsinə təyin edilmişdir.

Nağı bəyin bir şəxsiyyət kimi formalaşmasında bolşeviklər tərəfindən 1920-ci ildə şəhid edilmiş mərhum böyük qardaşı Məmmədbağır Şeyxzamanoğlunun çox güclü təsiri olmuşdur. İnanılmış və çox fəal bir «Müsavat»çı olan Məmmədbağır bəy istər millət vəkili olduğu Azərbaycan parlamentində, istərsə də ümumi ictimai işlərdə vətən xaini olan kommunistlərə qarşı geniş mübarizə aparmış bir şəxs idi. Elə buna görə də rus işğalçı ordusu Azərbaycana ayaq basar-basmaz ilk kütləvi şəkildə həbs olunub güllələnənlər arasında o da olmuşdur. Mühacirət həyatında Nağı bəy uzun müddət «Müsavat» Partiyasının sıralarında olmuş və Rəsulzadənin rəhbərliyi altında çalışmışdır. Bir ara onlardan ayrı düşmüşdüsə də İkinci Dünya müharibəsindən sonra həssas milli hissi və dərin vətən bağlılığı ilə yenidən öz mövqeyinə qayıtmış və birincilər sırasında müqəddəs vəzifəsini ürəkdən və yorulmadan yerinə yetirmişdir.

Nağı bəy Ankarada və İstanbuldakı dərnəyimizin fəaliyyətində canla-başa iştirak etmiş, gənc dostlarımıza şövq və həvəs qaynağı olmuşdur. Almaniyada və ABŞ-da olduğu müddətdə milli çalışmaları və Azərbaycan

mühacirət həyatı ilə yaxından maraqlanmış və əlindən gələnlərdən yardımını əsirgəməmişdir. Nağı Keykurun «Azərbaycan» jurnalının daimi müəlliflərindən idi. Gələcək nəslimizə bir xatirə kimi yazıb qoyduğu canlı yazılarında istismarçı rus hakimiyyətinə qarşı ölüm-dirim savaşına başlamış mərhum partizan qəhrəmanlarımızın xatirələrini, «Difai» firqəsinin fəaliyyətini və Gəncədə Milli Hərəkətinə yaranmasını və gedişini bütün təfərrüatı ilə təsvir etmişdir. Nağı bəy ayrıca olaraq bütün xatirələrini bir kitab halında toplamışdır.

Eyni zamanda Nağı bəy öz uşaqlarını və yaxınlarını milli ruhda yetişdirməyə çox fikir vermiş və bu işə böyük əmək sərf etmişdir.

Mülayim xasiyyəti olan Nağı bəy yaxşı bir yoldaş, vəfalı bir dost, həssasqəlblə bir insan idi. Ancaq milli vəzifədə səhlənkarlığı heç kimə bağışlamazdı.

Nağı bəyin ən aydın vəsfi Azərbaycan İstiqlal mübarizəsinə dərinləndən bağlı olması idi. Nağı bəy bütün ömrü boyunca bu məsələdə heç bir kimsəyə və hər hansı bir cərəyana kiçik bir güzəştə belə getməmişdir.

O, ağır xəstə olarkən də yurdunu və mübarizəsini bir an belə unutmamışdır.

Elə bu səbəbdən də məzarı başına toplaşan qohum-əqrəbası, tanışları, dostları onu gözyaşları içində, hörmət və sevgi ilə torpağa əmanət etmişdilər.

Azərbaycan Kültür Dərnəyi üzvləri hörmətli yurddaşının vəfatı münasibəti ilə bütün yerlilərinə, kədərli ailəsinə, möhtərəm həyat yoldaşı Həmidə xanıma, uşaqları Saleh və Yavuz, həmçinin qızına və nəvələrinə dərin hüznə başsağlığı verir.

Nur içində yatsın!

**«Azərbaycan» («Azərbaycan Aylıq Kültür Dərgisi»),
Ankara. İl: 16, sayı: 184-186, s. 21-22.**

II HISSƏ

İSTİQLALİYYƏT FƏDAILƏRİ

ƏKSİNQILABÇI ÜNSÜRLƏRİN MƏSULİYYƏTDƏN KƏNARLAŞDIRILMASI

Bu işin istintaqı gedişində Azərbaycan DİN arxivində Əzizov Əziz Məşədi Hüseyn oğlunun (Əziz baba) xitam verilmiş 818 №-li cinayət işi aşkara çıxarıldı. Həmin işi nəzərdən keçirərkən məlum oldu ki, Əzizov 1921-ci ilin oktyabrında həbs olunmuş, belə bir ifadə vermişdir ki, 1919-cu ildə müsavət əksinqilabının agenti olub və agent Lavrenti Beriya ilə birgə xidmət edib.

Bağirov və Beriya Əzizovu həbsdən azad etdilər və onun barəsində cinayət işinə xitam verdilər. Bu barədə istintaq olunan Bağirova Əzizovun arxiv sənədini göstərəndən sonra etiraf etdi ki, Əzizov fəal müsavət əksinqilabçısı idi və məhkəməyə verilməli idi. Əgər o həbs olunmayıbsa, yəqin ki, bu işdə Beriyanın əli var. Sonra Bağirov göstərdi ki, o özü Əzizovun işini xatırlamır.

Bağirovun bu ifadələri həqiqətdən uzaqdır. Sənədlərlə müəyyən olunmuşdur ki, 1937-ci ildə Əzizov partiyadan xaric edilən zaman, o, Beriyyaya və Bağirova kömək üçün müraciət etmiş, onlar da Əzizovun partiya bərpasına nail olmuşlar. Bu faktı Əzizovun 1937-ci ilin 17 noyabrında Beriyyaya ünvanlanmış məktubu sübut edir. Məktubun üzərində Beriyanın dərkənarı var: «Azərbaycan K (b) P MK-ya yoldaş Bağirova göndərilsin».

Bağirov Azərbaycan FK-da işə düzələndən sonra, 1921-ci ilin 24 fevralında müsavət əksinqilabının digər agenti Məmməd Hacıyev barədə cinayət işinə də xitam verildi və o, həbsdən azad edildi.

1921-ci ilin 20 sentyabrında Bağirov müsavət əksinqilabının keçmiş rəisinin arvadı Şıxzamanova da əri - keçmiş müsavət əksinqilab rəisi Şıxzamanovun etdiyi hərəkəti təkrarlayaraq 1922-ci ildə Türkiyəyə qaçdı.

Bundaq qabaq göstərdiyimiz kimi, 1917-ci ildə Bağirov sosial mənşəyi etibarilə bəy, iri mülkədar olan, fevral inqilabınadək polis nəzarəti kapitanı və müsavət parlament üzvü olan «Quba qəza komissarı» Əlibəy Zizikskinin müavini olmuşdur.

Zizikski öz qohumları Şıxlarski bəylərlə birlikdə Quba şəhərində və Quba qəzasında dəfələrlə «erməni qırğını və qarətlər təşkil edib, öz ətrafına bəyləri və qolçomaqları yığaraq inqilabi hərəkətə qarşı fəal mübarizə aparıb. Azərbaycan sovetləşəndən sonra Əlibəy Zizikski İrana qaçdı.

Bağirov Azərbaycan FK-nın sədri olandan sonra Zizikskinin Azərbaycana qayıtmasına icazə verdi və onu üzə çıxartdı.

Əlibəy Zizikskinin üzə çıxması şəraitinin şahidi Orucov belə göstərirdi:

«1920-ci ildən sonra Bağırov Bakıda Azərbaycan FK-nın sədri idi, onun katibi isə mənim dayım oğlu Hacıağa Şahverdiyev idi. Şahverdiyev Bağırovlə ən yaxın dost olub. Biz üçümüz birlikdə Quba şəhərindəki şəhər məktəbində oxuyuruq.

1922-ci ildə mən Bakıya getdim və Şahverdiyevin evinə düşdüm.

Bir dəfə işdən qayıdıandan sonra Şahverdiyev mənə dedi ki, Bağırov səni yanına çağırır. Ertəsi gün mən Hacıağa Şahverdiyevlə birlikdə Azərbaycan FK-ya - Bağırovun yanına getdim. Bağırovlə biz köhnə dostlar kimi görüşdük. O məni çox yaxşı qarşıladı.

Söhbət əsnasında Bağırov məndən soruşdu ki, Əlibəy Zizikskini xatırlayırsanmı? Mən cavab verdim ki, çox yaxşı yadımdadır. Söhbətimizdə Hacıağa Şahverdiyev də iştirak edirdi.

Bir qədərdən sonra Qəni adlı mühafizəçisi (fəmiliasını bilmirəm) bildirdi ki, «onlar gəlirlər». Bağırov gələnləri içəri buraxmaq barədə ona göstəriş verdi. Bağırovun otağına bir-birinin ardınca keçmiş Quba mülkədarı, Quba bəylərindən Şıxlarskinin qohumu Bəybalə bəy Alpanski, Bağırovun qubalı dostlarından, Əlibəy Ziklikskinin qohumu tacir Hacıbala Məmmədyarov, eləcə də Əlibəy Zizikski ilə hətta öpüşdü.

Söhbət zamanı Bağırov ərlə bildirdi ki, sən nə üçün gizlənirsən, özünü alçaldırsan. Bilirsən ki, mən burada işləyirəm. Əlibəy gözləri yaşarmış halda Bağırova bildirdi ki, onu həbs etməklə qorxudurmuşlar, ona görə də o, gizlənib. Bağırov elə o dəqiqə Əlibəy Zizikskinin üzə çıxarılması üçün sənədlər hazırlamağı Hacıağa Şahverdiyevə tapşırırdı. Elə həmin otaqdaca Şahverdiyev sənədləri hazırladı. Bağırov həmin sənədi imzalayıb möhür vurdu. Həmin sənədi Zizikskiyə verib dedi: «Bu sənədə əsasən sən Azərbaycanın harasında istəsən yasaya bilərsən. Nə qədər ki, mən burada - FK-da işləyirəm, sən heç bir şey üçün narahat olma».

Doğrudan da, bütün sonrakı illər ərzində Əlibəy Zizikski ailəsi ilə birlikdə Bakıda yaşadı».

Müəyyənləşdirilmişdir ki, üzə çıxandan sonra Zizikski uzun illər ərzində Bakıda Aşağı qəbiristanhəq küçəsi, 79№-li evdə yerləşən şəxsi mülkündə yaşamış və həmin evin kirayə pulu ilə dolanmışdır.

Şahid Qasimov Qəni Hüseyn oğlu göstərir ki, 1924-cü ildə o, Zizikskini Bağırovun evində görüb. Zizikski orada saat yarım qədər olub. Onun Bağırovun yanına gəlməsinin səbəbi isə ona məlum deyil.

Beləliklə, məlum olmuşdur ki, Zizikski üzə çıxandan sonra Bağırov onunla əlaqələrini üzməmişdir. Bağırov Azərbaycan FK-də sədr olduğu müddətdə Zizikski cəzadan yaxa qurtara bilməmişdir.

1926-cı ildə Azərbaycan BŞİ-nə Zizikskinin Azərbaycan BŞİ-nə Zizikskinin fəal əksinqilabi fəaliyyəti barədə məlumatlar daxil olmağa başladı. 1928-ci ilin 6 avqustunda (yəni Bağırov Azərbaycanda işləmədiyi vaxt) Zizikski

Azərbaycan BŞİ-nin kollegiyasının qərarı ilə güllələnməyə məhkum edildi, evi isə müsadirə edildi.

Müttəhim Bağırov ilk əvvəl bildirdi ki, Əlibəy Zizikski ona görə üzə çıxarılib ki, sonra represiyaya uğradılsın. Bağırov sonra elan edib ki, Zizikskinin repressiya olunmaq əvəzinə üzə çıxarılması səhv olub və guya Zizikskinin hansı şəraitdə üzə çıxarılmasını xatırlamır.

Yuxarıda göstərilən dəlillərdən, Ş.M.Musaxanovun, Ş.Məmmədovun, A.İ.Mileşkinin, S.K.Qafarlının, İ.D.Ağayevin, Q.Ağaxanovun ifadələrindən, eləcə də müttəhim Borşevin ifadələrindən tamamilə müəyyən edilmişdir ki, Bağırov Əlibəy Zizikskiyə himayədarlıq etmişdir. Göründüyü kimi, Əlibəy Zizikski Bağırovun iştirakı olmadan məsuliyyətə cəlb olunub və cəzalandırılıb. Zizikskinin qohumları - keçmiş Quba mülkədarı, Şıxlarski bəylərin qohumu Bəybala bəy Alpanski, eləcə də Quba alverçisi və Əlibəy Zizikskinin ögey qardaşı Hacıbala Məmmədyarov heç bir repressiyaya uğradılmamışdır. Şahidlərdən A.N.Orucovun, Q.X.Ağaxanovun və H.Şahverdiyevin ifadələrindən Alpanski və Məmmədyarov Bağırovun dostları kimi göstərilir.

Bu barədə istintaq olunan Bağırov Alapnski və Məmmədyarovla tanış olduğunu, ancaq həmin əksinqilabçıların nə üçün repressiya olunmadığını heç cür ağılına sığışdırma bilmədiyini söylədi.

Biz artıq göstərmişik ki, 1917-ci ildə Qubada Əlibəy Zizikskinin Bağırovdan başqa köməkçisi iri mülkədar ailəsindən olan əksinqilabçı, müsavət parlamentinin üzvü Qazı Əhməd bəy Məhəmmədbəyov idi.

Azərbaycan sovetləşəndən sonra Məhəmmədbəyov heç bir repressiyaya uğramayıb, Mahaçqala şəhərində yaşayıb, hüquq məsələhtçisi işləyirmiş. Bağırov bundan xəbərdar olmaya bilməzdi. Çünki 1936-cı ilin fevralında Məhəmmədbəyov Triniçin işi üzrə şahid sifətilə dindirilmiş. O vaxt öz ifadələrində Məhəmmədbəyov göstərdirdi ki, Bağırovla birlikdə o, qəza komissarı Əlibəy Zizikskinin müavini vəzifəsində çalışmış. Ancaq Bağırov Zizikskinin birinci müavini olduğundan o, Əhməd Əfəndinin (Triniçin) 1918-19-cu illərdə Qubadakı fəaliyyəti barədə daha ətraflı məlumat verə bilər. Bağırov Məhəmmədbəyovun bu ifadələrindən xəbərsiz ola bilməzdi.

Əlində həmin şəxsləri cinayətkar kimi xarakterizə edən kifayət qədər material olmasına baxmayaraq, Bağırov uzun illər boyu qolçomaq Camal Mirzəyevə, onun oğulları Cəmil və Şamilə himayədarlıq etmişdir.

Bağırovun antisovet ünsürləri qorumağına və onlara himayədarlıq etməsinə daha bir nümunə keçmiş müsavət pirstavı və siyasi bandit, çar zamanı xidmət etmiş Qiyas bəy Cahandar bəy oğlu Şıxlınskinin üzə çıxarılmasıdır. Bağırov onu nəinki üzə çıxartdı, hətta Qazax qəzasında milis rəisi vəzifəsinə də təyin etdi.

O illərdə Azərbaycan BŞİ işçiləri arasında Şıxlınski daima Bağırovla yaxınlığını qeyd edirdi.

1930-cu ildə Şıxlınski öz qohumları ilə birgə Türkiyəyə qaçdı, orada türk kəşfiyyatı ilə əlaqə yaradıb, SSRİ ərazisinə silahlı basqınlar etdi.

İstintaq zamanı Bağirov təsdiq etdi ki, Şıxlinskini o üzə çıxarıb. Ancaq ona himayədarlıq etmək və müdafiə etmək faktını dandı. Bağirovun bu ifadələrinin 1954-cü ilin 28 avqustunda dindirilmiş şahidlərdən Əliyev Zeynal Mehrəli oğlu təkzib etdi:

«Bağirov çox vaxt keçmiş müsavət fəalları öz tərəfinə çəkir və məsul vəzifələrə təyin edirdi. Belə ki, Bağirovun Qazax qəzasında milis rəisi vəzifəsinə keçmiş müsavət pristavı Qiyas bəy Şıxlinskini təyin etməsi mənim yaxşı yadımdadır. Milis rəisi işləyərkən Şıxlinski sovet hökumətinə heç bir yardım göstərməyib, heç bir xeyirli iş görməyib.

Bağirov Şıxlinskiyə hər cür himayədarlıq göstərirdi. Bundan istifadə edən Şıxlinski yerli sovet hakimiyyəti orqanları ilə hesablaşmır, yalnız Bağirova tabe olduğunu bildirirdi.

Təqribən 1930-cu ildə yerli hökumət cinayətkar fəaliyyətini ifşa etməyə başlayanda Şıxlinski silahlı dəstə ilə Türkiyəyə qaçdı». Bu ifadələri istintaq zamanı müttəhim Borşev də təsdiq etdi: «Şıxlinskinin sözlərindən mənə aydın oldu ki, Bağirov onu yaxşı tanıyır. O vaxtlar Şıxlinski bununla fəxr edirdi.

İndi yadıma düşür ki, o illərdə Şıxlinski Azərbaycan Baş Siyasi İdarəsinin rəhbər işçiləri arasında dəfələrlə Bağirovla yaxın münasibətdən danışırdı».

Bağirovun Şıxlinskiyə himayədarlıq etməsi sənədlərlə də sübut olunur.

Gəncə vilayət şöbəsi rəisi Şıxlinskinin ağır cinayətlərdə iştirakı ilə bağlı məlumat versə də o, məsuliyyətə cəlb olunmadı. Bundan əlavə, Şıxlinski 1930-cu il mayın 12-də müttəhim Bağirova şəxsi məktub yazıb, onu sıxışdırıqlarından və antisovet fəaliyyətdə şübhələndiklərindən şikayətləndə, Bağirov həmin məktuba aşağıdakı dərkənanı qoyur:

«Yoldaş Neverova. Bir daha vilayət şöbəsi vasitəsilə bu biabırılıqlara son qoyun. Nəticəsi barədə mənə mayın 21-dək məlumat verin».

Bu məktubdan sonra 1930-cu ilin 29 iyulunda həmin Şıxlinskiyə o vaxtlar Azərbaycan BSI Gəncə vilayət şöbəsinin keçmiş rəisi Quliyevin imzası ilə 1345 №-li arayış verildi. Həmin arayışda Şıxlinskinin 7 nəfər silahlı yoldaşı ilə birlikdə Gəncəyə tərəf hərəkət etməsi göstərilir və ona heç bir maneçilik göstərilməməsi tövsiyə olunurdu.

Çox çəkmədi ki, qohumları və həmin silahlı dəstə ilə birlikdə Şıxlinski Türkiyəyə qaçdı.

Beriya və Bağirovun antisovet elementləri qorumasına bir nümunə də Əlipənah bəy Şəfibiyyəvdur. Bəy nəslindən olan Şəfibiyyəv sovet hökumətinin düşməni idi. Müsavat zamanı Qubada müsavət partiyası qəza komitəsi sədrinin müavini idi. Şəfibiyyəv ilk dəfə 1927-ci ilin aprelində həbs olunmuşdu, lakin Beriyanın təsdiq etdiyi qərara əsasən, istintaq aparılmadan həbsdən azad edilmişdi.

Şəfibiyyəvun hansı sənədlərə əsasən həbs olunması barədə materiallara rast gəlmədik.

İkinci dəfə Şəfibiyyəv 1930-cu ildə həbs olunub. Bu dəfə Şəfibiyyəv antisovet fəaliyyətdə ittiham olunurdu. Həbsə alınarkən ondan türk nümunəli tüfəng və ona müvafiq 30 patron alınmışdı.

Lakin cinayət dəlilləri olmasına baxmayaraq Bağırovun sədrliyi ilə 1930-cu ilin 16 martında keçirilmiş Azərbaycan BŞİ-nin kollegiyası Şəfibəyovun işinə xitam verdi.

Müsavat partiyası şöbəsinin təşkilatçısı Rüstəmov Əbil Qasım da repressiya olunmadı. Sovet ordusu Qubaya daxil olanda o qaçıb gizləndi, 1923-cü ildə isə Bağırov tərəfindən üzə çıxarıldı. Bundan sonra o, qubada yaşayır, 11 №-li sovxozda yangından mühafizə idarəsinin rəisi işləyirdi.

Bağırovun Azərbaycan BŞİ-də xidməti müddətində dəfələrlə Rüstəmovun həbsi və məsuliyyətə cəlb olunması məsələsi ortaya çıxırdı, ancaq Bağırov buna icazə vermirdi. Bu məsələ ilə bağlı şahid A.M.Qasımov belə ifadə vermişdir:

«Mən özüm bilirəm ki, Qubada müsavat partiyasının təşkilatçısı Əbil Qasım Rüstəmovu üzə çıxaran Bağırovdur. Müsavatçıların Quba üzrə başçısı 1920-ci ilin 27 aprelində (sovet ordusu daxil olan gün) Qubadan qaçıb haradasa gizləndi.

Onun harada gizlənməsi Bağırova bəlli olmalıdır. 1923-cü ildə o, yenidən peyda oldu və Bağırovun köməkliyi ilə üzə çıxdı.

1925-ci ildə mən Azərbaycan BŞİ aparatında işlədiyim vaxt Bağırov qarşısında onun məsuliyyətə cəlb olunması barədə məsələ qaldırdım. Bağırov buna qol qoymadı və dedi ki, qoy o yaşasın».

Qasımovun verdiyi bu ifadəni müttəhim Atakişiyev də təsdiq etdi. O göstərdi ki, Əbil Qasım Rüstəmov barədə materiallarla Bağırov məlumatlandırılırdısa da, Rüstəmovun həbs edilməsi haqda göstəriş vermirdi.

Bu barədə Bağırovun özünə sual veriləndə göstərdi ki, O, Əbil Qasım Rüstəmovu müsavətçi kimi tanıyır və ona elə gəlir ki, o artıq güllələnmişdir.

İstintaqdan həmçinin məlum olub ki, Bağırov iri mülkədar, bəy ailəsindən çıxmış Məmməd Aslan oğlu Sarıcalinskiyə (Mirzəyevlərin qohumu) də himayədarlıq etmişdir. 1917-ci ildən 1920-ci ilədək Sarıcalinski müsavat ordusunda zabit kimi xidmət edib, orada da hərbi məktəbi bitirib. Sarıcalinskinin əksinqilabi Cavanşir üsyanında iştirakı barədə məlumat var. Sarıcalinskinin qardaşı Qiyasbəy də müsavat ordusunda zabit olub və həmin üsyanda iştirak edib: 1929-cu ilədək onun qolçomaq təsərrüfatı olub.

O biri qardaşı - Zülfüqar bəy sovetləşmə dövründə əhaliyə divan tutur, mal-qaranı qaçırdır, buna görə də həbs olunub və Ağdam həbsxanasında vəfat edib.

Sarıcalinskilərin yaxın qohumlarından biri - Surxanbəy Sarıcalinski sürgün olunub, digəri - Məmişbəy Kələbədzinski İrana mühacirət edib.

Bütün bu məlumatlar Azərbaycan XDİK işçilərinin 1938-ci ilin 25 iyununda tərtib etdikləri arayışda göstərilib.

Bu cür tərcümaye-hal göstəricilərinə baxmayaraq, Sarıcalinski 1921-ci ildə «ÇK»-ya işə götürüldü - əvvəlcə süvari diviziyasına, sonra isə sərhəd qoşunlarına. O, bir müddət Bağırovun özü ilə birgə xidmət etmişdir. Nəticədə Sarıcalinski partiya sıralarına da soxulmuşdur.

1938-ci ildə Sarıcalinski nəhayət ki, XDİK orqanlarından qovulanda Bağırova ərizə yazıb, onunla düzgün rəftar etmədiklərindən şikayətləndi. Yuxarıda göstərilən 25

iyun 1938-ci il tarixli arayış da elə bu ərizə ilə bağlı tərtib olunmuş, orada Saricalinskiyin XDİK orqanlarından qovulma səbəbləri göstərilmişdi.

İyunun 26-da Saricalinski, Bağırovun adına teleqram vurdu və bildirdi ki, Saricalinskiyin işə göndərilməsi barədə Bağırovun Xalq Daxili İşlər komissarlığına göstərişi yerinə yetirilmir, odur ki, o, Bağırovun müvafiq sərəncamını gözləyir.

Bu teleqramın üzərində Bağırov 1938-ci ilin 26 iyununda aşağıdakı dərkənarı qoyub:

«Yoldaş Rayevə və Borşevə. Üzr istəyirəm ki, sizin ikinizə də birdən müraciət edirəm. Xatırlaya bilmirəm ki, onu işə düzəltmək barədə hamınızdən xahiş etmişdim. Təkrar xatırladıram, xahiş edirəm - insanı tamamilə məhv etməyə lüzum yoxdur».

Bağırov bu dərkənarı yüzlərlə günahsız adamı heç bir əsas olmadan, yalnız bir şifahi və yoxlanılmamış fitvaya əsasən öz fərmanı ilə həbsxanalar küncünə atdığı, qətlinə fərman verdiyi vaxtlarda imzalamışdı.

Bağırov Saricalinski barədə belə cavab vermişdi ki, o, Məmməd Saricalinskiyin 1921-ci ildən tanıyır. Saricalinski müsavət zabiti olub. 1938-ci il iyunun 25-də tərtib olunmuş arayışdan onun xəbəri yoxdur, dərkənarı da Saricalinskiyin ərizəsinə və teleqramına əsasən yazıb.

Lakin Bağırovun bu ifadələri artıq yuxarıda göstərilən dəlillərlə təkzib olunur.

Bağırovun məsuliyyətdən xüsusilə qoruduğu və himayədarlıq etdiyi şəxslər arasında Triniç Əhməd Bədi xüsusi yer tutur.

İstintaqdan məlum olub ki, əvvəllər Triniç türk ordusunun zabiti olub. Onun başçılığı altında bolşeviklərə qarşı Bakıda və Qubada fəal mübarizə aparılıb. Bundan sonra bir müddət gizləniib. 1919-cu ilin əvvəllərində isə «İttihad» partiyasının məsul katibi olub. Əsl tərcümeyi-halını gizlədən Triniç Azərbaycan K (b) P-na da daxil ola bilib.

Azərbaycan Respublikası mərkəzi arxivindəki işlərin arasında vaxtilə Triniçin Azərbaycan müsavət partiyası sədrinin adına öz dəst-xətti ilə yazdığı ərizə aşkara çıxarılmışdır. Həmin ərizə Triniç Quba şəhərinin komendantı olduğunu, Xırdalandakı döyüşlərdə iştirakını, Qubada könüllülər dəstəsi yaradıb, Azərbaycana türk ordusunun hücumunadək bolşeviklərə qarşı fəal mübarizəsini əsas tutaraq, müsavət parlamentinin mühafizəsi üçün dəstə yaradılmasını ona tapşırmağı xahiş edirdi.

Yalnız bundan sonra, Triniçin tutulmasını tələb edən ərizələrin təsiri altında o, həbs edildi.

Şahidlərin ifadələrindən də göründüyü kimi, Triniçlə Bağırov çox yaxın münasibətdə imişlər. Bağırov onu yüksək vəzifələrə irəli çəkirmiş, hətta respublika qəzetinin redaktoru kimi vəzifəyə təyin etirmiş.

Triniçin əksinqilabi keçmişi barədə dəfələrlə siqnallar daxil olmasına baxmayaraq, Bağırov 1933-cü ildə onu hökumət mükafatına - ordenlə mükafatlandırmağa təqdim etdi. Triniç mükafata təqdim olunandan sonra Azərbaycan MİK-nin keçmiş sədri Baba Əliyev Bağırovun adına rəsmi ərizə yazıb, Triniçin keçmişdə cəllad olduğunu açıq-aşkar göstərmişdi.

Bağirovun Triniçin cinayətkar keçmişindən xəbərdar olduğunu aşağıdakı fakt bir daha sübut edir.

1936-cı ilin 27 oktyabrında Triniçin bacısı - Nemət Kamal Məlikova qardaşının həbs edilməsi ilə əlaqədar ərizə yazıb Bağirova müraciət etmişdi. Həmin ərizədə deyilirdi:

«Heç kimə də olmasa, Triniçin Qubada və qəzada türk zabiti olarkən keçirdiyi həyat şəraiti və fəaliyyəti Sizə yaxşı məlum olmalıdır».

Həmin ərizədə daha sonra o, Triniçin azad olunmasını israrla tələb edir və göstərirdi ki, Triniç günahkar olsa belə, Bağirov onu azad etməlidir.

Triniç əksinqilabi fəaliyyətdə günahlandırılıb həbs edildikdən sonra onun işi baxılmaq üçün Azərbaycan SSR Ali Məhkəməsinin xüsusi kollegiyasına verildi. Triniç 1936-cı ilin 16 oktyabrında xüsusi kollegiya sədrinin adına aşağıdakı məzmununda ərizə yazdı:

«Düşmənlərimi ifşa etmək üçün mən bu ayın 7-də prokurora üz tutub, mənə açıq cavab yazmaq imkanı verilməsini xahiş etdim. Lakin mənim xahişim cavabsız qaldı, iş isə Sizə göndərildi.

Diqqətinizi yuxarıda göstərilənlərə yönəldərək, həmin imkanın mənə verilməsini xahiş edirəm. Arxayın ola bilərsiniz, düşmənlərimin mənə lağ edib gülməsinə yol vermərəm, odur ki, məhkəmədə susacağam (qapalı məhkəmə iclası istisna olmaqla)».

Triniçin işinə 1937-ci ilin iyununa qədər baxılmadı, sonra isə Azərbaycan XDİK-nin tələbi ilə yenidən ora qaytarıldı. Triniçin sonrakı taleyi məlum deyil. Bağirovun dediyinə görə, Sumbatov Triniçin kamerada özünü asaraq öldürməsi barədə məlumat vermişdir.

Keçmiş Bakı neft milyonçusu Əsədullayevin oğlu, keçmiş milyoner Tağıyevin kürəkəni, çar ordusunun poruçiki, fevral inqilabından sonra Bakıda «vəhşi diviziya» təşkil edən, 1918-ci ildə sovet ordusuna qarşı mübarizə aparən Əli Əsədullayev 1921-ci ilin dekabrında Gürcüstanda həbs olundu.

Beriyanın imzaladığı 15 dekabr 1921-ci il tarixli məktuba əsasən Əsədullayevi Azərbaycan FK tələb etdi. Ə.Əsədullayev Beriyanın imzaladığı 30 dekabr 1921 -ci il tarixli orderlə həbsdən azad edilib, Bağirovun sərəncamına göndərildi. İş üzrə heç bir təhqiqat aparılmayıb.

Sonralar Əli Əsədullayev Bakı cıdır meydanında işləyirmiş, daha sonra isə arvadı ilə birlikdə İrana qaçıb.

Müttəhim Bağirov bu barədə istintaq zamanı bildirdi ki, «Əsədullayevin nə üçün istintaqa cəlb olunmaması və həbs edilməməsindən xəbəri yoxdur».

Şahidlər Qasimov Əyyub Mikayıl oğlu, Mehdiyev Əliqulu Gur oğlu göstərdilər ki, Bağirovun Əli Əsədullayevlə münasibətləri çox yaxın idi.

Beləliklə, müəyyən olunub ki, Bağirov və onun əlaltıları Sovet hökumətinə və kommunist partiyasına sadıq kadrlara divan tutmaqla bərabər, fəal əksinqilabçıları məsuliyyətdən uzaqlaşdırıb onlara himayədarlıq etmişlər.

Azərbaycan K (b) P MK-nın ikinci katibi, neft sənayesi sahəsində görkəmli mütəxəssis olan Əşrəf Əlizadə sərbəstdüşüncəli, hər hansı məsələyə münasibətini açıq-aydın bildirməyi sevən adam idi. Onun fikirləri bəzən Bağirovun fikirləri ilə daban-dabana zidd olurdu. Bu da Əşrəf Əlizadənin, eləcə də onun qohumlarının şübhəli siyahısına salınması üçün kifayət edirdi. Bağirov Yemelyanova göstəriş verdi ki, Əşrəf Əlizadəni siyasi cəhətcə səbatsız bir şəxs kimi nəzarətə alsın.

1946-cı ilin sonlarında Əşrəf Əlizadə öz evində, qayını o vaxtlar Azərbaycan dövlət təhlükəsizlik nazirinin müavini olan Ələkbər Mustafayevin yanında Bağirov barədə bəzi sözlər söylədi. O dedi ki, Bağirov hamını qənaətcil olmağa, sadə həyat sürməyə çağırır, özü isə ölkə müharibədən çıxdığı bir vaxtda iqtisadi çətinlik içində olduğu bir vaxtda Zugulbadakı bağında yüzlərlə əsgərin zəhməti hesabına bahalı və nəhəng hovuzlar tikdirir. Bağının meyvəsini bazar qiymətləri ilə satdırır və s. Daha sonra Əlizadə deyib ki, yaxşı olardı ki, xərclənən vəsait hesabına neftçilər üçün istirahət evi tikiləydi.

Mustafayev də Əlizadənin dedikləri ilə razılaşdı.

Ertəsi gün Mustafayev nazir Yemelyovun qəbuluna çağırıldı. Yemelyanov ona bildirdi ki, onun Əlizadə ilə Bağirov barədəki söhbətindən xəbərdardır və Əlizadənin Bağirov barədəki söhbətini sözbəsöz təkrar etdi.

Çox keçmədən Mustafayev işdən azad edildi, sonra isə partiyadan xaric olundu.

Əlizadə və Mustafayevin hər hərəkəti izlənməyə başladı.

Şahid Şabanbəyov Həmzə Musabəyoviçin bu barədə ifadəsi var: «Qəmə Əlizadə və onun qardaşı Ələkbər Mustafayevin ifşa olunması barədə tapşırığı mən aşağıdakı şəraitdə aldım: «1948-ci ilin payız günlərindən birində mən evimə getdiyim yerdə hiss elədim ki, kimsə məni güdür, çekist-kəşfiyyatçılar məni qarabaqara izləyir. Mən öz mənzilimə yaxınlaşanda mülki geyimdə olan üç nəfər məni əhatəyə alıb bildirdi ki, məni nazir Yemelyanov yanına çağırır. Məni maşına mindirib, Azərbaycan DTN-nə, şöbə müdirinin müavini Kəmərskinin otağına gətirdilər. Orada mən gecə saat 1-dək gözlədim. Sonra məni Yemelyanovun otağına apardılar. Yemelyanov əvvəlcə məni söyməyə, təhqir etməyə başladı: «Sən ikiüzlüsən. Sən dövlət xainisən». Sonra isə əsas məsələyə keçdi...

Kəmərski mənə təklif etdi: «Sən müəyyənləşdirməlisən görək, Mustafayevin Rəşidzadə ilə əlaqəsi var, ya yox. Son öyrən gör, onlar Bağirov əleyhinə nə fikirləşirlər. Sən Moskvaya gedib Mustafayevi ifşa etməlisən».

Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyi adından məni Moskvaya göndərdilər. Moskvada Mustafayevlə ünsiyyət zamanı mənə aydın oldu ki, onun türk kəşfiyyatı ilə əlaqədə olması barədə şübhələr əsassızdır, bu, Mustafayevin əleyhinə cinayət işi qaldırmaq üçün bir bəhanədir.

Kəmərski mənə Mustafayevi «qonaq etmək» üçün pul vermişdi. Moskvada olarkən Kəmərski mənə min manat pul göndərmişdi. Mən həmin pulları Mustafayevin aclıq çəkən balaları üçün xərclədim.

Qayıdandan sonra mən Kəmərskiyə məlumat verdim ki, Mustafayevin türk kəşfiyyatı ilə heç bir əlaqəsini müəyyənləşdirə bilməmişəm. O mənə bildirdi ki, bu barədə «general»a, yəni Yemelyanova məlumat verəcək. Sonra isə mənə bildirdi ki, «general» məndən çox narazı qalıb.

Bundan sonra mənə Qəmər Əlizadə ilə əlaqə saxlamaq tapşırığı verildi; «qadının hulqumu zəif olar», bəlkə ondan bir şey öyrəndin. Bu tapşırığı mənə Kəmərski verib dedi ki, «Bağırov bizə rahatlıq vermir, deyir ki, bu ailəni darmadağın etmək lazımdır».

Kəmərskinin tapşırığı ilə mən Qəmər Əlizadə ilə görüşdüm, ancaq onun söhbətlərinin hamısı Bağırovu söyməklə başa çatırdı.

Mən Kəmərskiyə bildirdim ki, heç bir casusluq fəaliyyəti aşkara çıxarmamışam. Məndən Mustafayev və Əlizadə barədə yalançı məlumat almaq istədiklərini görüb, Kəmərskiyə bildirdim: «Siz məndən uydurma məlumat qoparmaq istəyirsinizsə, mən onu verə bilməyəcəyəm». Bundan sonra Yemelyanov məni iki dəfə yanına çağırırdı və üstümə çıxırdı: «Mən sənə göstərərəm, alçaq! Sən çox şeyi gizlədirsən. Sən əclafsan. Ancaq başına elə oyun açacağıq ki, bizi uzun müddət xatırlayacaqsan. Rədd ol burdan», - deyib otağından qovdu.

10 gündən sonra Azərbaycan SSR Ədliyyə Naziri Əli Məmmədov mənim hüquq sistemindən qovulmağım barədə əmr verdi. Mən başa düşdüm ki, bütün bunları Bağırov və Yemelyanov ediblər».

Əşrəf Əlizadə Azərbaycan K (b) P MK büro iclasına çağırıldı. Atakişiyev onun «cinayətkar fəaliyyəti» barədə məruzə etdi. Büro iclasında iştirak edən Sumbatov - Topuridze Əlizadəyə belə bir sualla müraciət etdi: «Siz hansı kəşfiyyata xidmət edirsiniz - Amerika, ya türk kəşfiyyatına?»

Bağırov öz çıxışında Əlizadəyə bildirdi:

«Partiya sizə öz arvadınızı boşamağı təklif edir». Əşrəf Əlizadə formal da olsa arvadını boşamaq barədə ərizə yazmağa məcbur oldu. Ancaq o, Bağırovdan gizli olaraq arvadı ilə Stavropol vilayətində, Ksilovodsk, Yessentuki və digər şəhərlərdə görüşürdü. Sonra Əlizadənin vəzifəsi kiçildildi, o, «Azərneftkəşfiyyatı» birliyinə rais təyin olundu. O vəzifədən də «rəhbərliyi təmin etmədiyinə görə» azad edildi. Əlizadə Azərbaycanı tərک etmək məcburiyyətində qalıb, daimi yaşamaq üçün Türkmənistana getdi.

Bağırova xoş gəlsin deyə, Əşrəf Əlizadəyə, onun arvadı Qəmər Əlizadəyə və qayını Ələkbər Mustafayevə cinayət işi açmaq və onları həbs etmək üçün Yemelyanov bir sıra təxribatlara əl atmışdı.

1948-ci ilin sonlarında Qəmər Əlizadə iki azyaşlı uşağı ilə birlikdə Türkmənistana - ərinin yanına yollandı. Bundan istifadə edən Yemelyanov təxribata əl atdı. Krasnovodskda Qəmər gəmidən düşərkən Azərbaycan DTN-nin

gizli agenti olan bir qadın qışqırıb-bağırmağa başladı: «Oğrunu tutun, oğrunu tutun. O, pullarımı oğurladı». Qəmər Əlizadə uşaqları ilə birlikdə DTN-nin şöbəsinə götürüldü, onun özü və əşyaları yoxlanıldı. Yalnız 5 saatdan sonra onu azad etdilər.

Bu hadisəni Azərbaycan SSR Dövlət Təhlükəsizlik Nazirinin müavini Atakişiyevin Türkmənistanın Dövlət Təhlükəsizliyi Naziri Qalkinə göndərdiyi məktub və ondan aldığı cavab bir daha təsdiq edir.

1948-ci ilin iyulunda Qəmər Əlizadənin əmisi qızı, müəllimə Sürayə Tağıyeva Ordubaddan Bakıya gəldi. O, bağından yığıdığı 100 kq meyvəni puluna iki cüt sırğa və bəzi digər şeylər almışdı. Əlizadəni nüfuzdan salmaq üçün Tağıyeva tutulub alverçi kimi məsuliyyətə cəlb olunmuşdu.

Yerli qəzetlərdə belə bir yazı verildi ki, Əşrəf Əlizadənin evində alverçi yuva salılmış.

Əşrəf Əlizadəni, arvadı Qəməri və qayını Ələkbər Mustafayevi gözdən salan ifadələr əldə etmək üçün Yemelyanov 1948-ci ilin 18 noyabrında «Əliqulu Səttar oğlu Fərəcovun türk kəşfiyyat orqanları ilə əlaqəsini aşkara çıxarmaq və həbs etmək məqsədilə gizlicə aradan götürmə tədbirləri»ni təsdiq etdi.

Bu plana əsasən xalq təsərrüfatı institutunun rektoru Əliqulu Fərəcov Naxçıvan şəhərinə ezamiyyətə göndərildi, ancaq yolda stansiyaların birində qatardan düşürülüb avtomasında Bakıya gətirildi və Azərbaycan DTN-nin daxili həbsxanasında təkadamlıq kameraya salındı.

Bir neçə gün ərzində Yemelyanov, Qasimov və Atakişiyev Fərəcova işgəncə verməklə ondan Əşrəf Əlizadənin, Qəmərin və Mustafayevin türk kəşfiyyatı ilə əlaqədar olması barədə yalançı məlumatlar almaq istəmişlər.

Fərəcov özü bu barədə deyirdi:

«Məndən yalan ifadə ala bilməyən Kəmərski səhərə yaxın məni həmin təkadamlıq kameraya göndərdi. Ertəsi gün mən Kəmərskinin və Qasimovun yanına istintaqa çağırıldım. İstintaq zamanı keçmiş nazir Yemelyanov iki dəfə otağa daxil oldu.

... İstintaq zamanı mənə Azərbaycan KP MK-nın keçmiş ikinci katibi Əlizadənin və keçmiş DTN nazir müavini Mustafayevi ləkələyən hər hansı bir hadisə danışmaq təklif olunurdu. Kəmərski və Qasimov açıq-aşkar Əlizadənin və Mustafayevin türk kəşfiyyatı ilə əlaqəsi barədə yalan ifadə verməyi təklif etdilər.

Mən sovet hökumətinə qarşı heç bir cinayət törətməmiş adamlara böhtan atmayacağımı bildirəndə Kəmərski və Qasimov məni hədələməyə başladılar və dedilər ki, sənin vəziyyətin pisləşə bilər. İstintaq gedən otağa Yemelyanov da gəlib, yumruğunu stola vurdu, mənim ünvanıma nalayiq sözlər dedi və bildirdi ki, əgər mən Əlizadə, Mustafayev və Ömər Faiq (Mustafayevin atalığı) barədə ifadə verməsəm, məni zirzəmidə çürüdəcək, bir daha işiq üzü görməyəcəyəm, gün işığına həsrət qalacağam.

Mənim istintaqım protokolla rəsmiləşdirilmirdi. Mən yenidən təkadamlıq kameraya salındım. Gecə məni Qasimovun, oradan da Yemelyanovun yanına

apardılar. Yemelyanov Qasimovun yanında mənim üstümə çıxırmağa, nalayiq sözlər deməyə başladı. Mən ona namuslu adam olduğumu və namuslu adamlara böhtan atmayacağımı bildirəndə, Yemelyanov məni karsərə salmağı əmr verdi. Karserin şüşələri sınıq olduğundan çox soyuq idi. Mənə elə gəlir ki, şüşələr karsərə salınan dustaqlara daha çox işgəncə vermək üçün qəsdən sındırılmışdı. Məni karsərdə bir sutka saxladılar, nə yemək, nə su verdilər. Karsərdəki temperatur küçədəkinə bərabər olduğu üçün mən bu müddət ərzində tamam donmuşdum. Həmin il qış çox sərt keçirdi. Soyuqdan məni titrəmə tutmuşdu. Mənə tibbi yardım göstərilməsini xahiş etdim. Mən başa düşdüm ki, burada ölsəm də kimsənin bundan xəbəri olmayacaq...

Bədənime işləyən soyuqdan, yuxusuzluq və aclıqdan üzülmüş vəziyyətdə, Qasimova istədiyi ifadəni verməyə razı olduğumu bildirdim. Qasimov mənə kağız-qələm verib öz əlimlə yalan yazmağa məcbur etdi.

Əlizadə Qəmərın vəkıl Mirzə Hüseynovla tanışlığı barədə məlumat alan Yemelyanov həmin vəkili tutub daxili həbsxanaya salmağı əmr etdi.

1948-ci ilin 25 avqustunda Mirzə Hüseynov həbs olundu və bir neçə gündən sonra Yemelyanovun otağına gətirildi. Hüseynov istintaq zamanı Yemelyanov tərəfindən döyülürdü».

Hüseynovun ifadəsindən:

«Yemelyanov mənə qalxmağı əmr etdi. Mən ayağa qalxdım, bu zaman o, yumruğu ilə üzümə güclü zərbə endirib alt çənəmin sağ tərəfindəki iki dişimi sındırdı.

Məni daha rahatlıqla döymək üçün qollarımı qandallayırdılar. Yemelyanov ay yarım sonra məni yenidən döydü. O, Kalininin otağına gəldi. Bu vaxt Padarov məni rezin dəyənəklə döyürdü. Yemelyanov isə başımın üstündə dayanıb soruşurdu: «Qəmərın sənə nə dediyini söyləyəcəksən, ya yox?» mən cavab verdim ki, heç bir şey bilmirəm. Elə bu vaxt Yemelyanov boynumun ardından bir yumruq vurdu və özü də yerə sərdi. Mən gördüm ki, o bərk sərxoşdur.

Həm Yemelyanov, həm də Atakişiyev bildirdilər ki, mən Bağırovun göstərişi ilə həbs edilmişəm. Odur ki, iki yoldan birini seçməliyəm: ya onların tələb etdiyi kimi ifadəni verməliyəm, ya da ölməliyəm. Mən bildirdim ki, heç kimə böhtan atmayacağam».

Saxtalaşdırılmış materiallara əsasən Hüseynov SSRİ DTN yanında xüsusi yığıncağın qərarı ilə 5 il müddətinə islah-əmək düşərgəsinə göndərildi.

Mir Cəfər Bağırovun məhkəməsi, Bakı, 1993.

CÜMHURİYYƏTİN GƏNCƏ LİDERLƏRİ

*Artıq bizim üçün də hərəkət etmək
vaxtı çatmış və bundan sonra
susmamağı qərara almışıq.*

İSMAYILXAN ZİYADXANOV

Bu sözləri millət vəkili İsmayılخان Ziyadxanov hələ 1906-cı ildə Dövlət dumasındakı məşhur ittiham nitqində söyləmişdi. Gəncədə artıq çoxu belə düşünür, zavallı millətin minbir zillətini gördükcə mərd oğullar sus bilmir, sinələrini sipər edərək el yolunda atəşin mübarizə aparırdılar.

İstiqlal uğrunda illər boyu davam edən bu qeyrət yürüşü nəhayət bəhrə verdi. Dünyada ilk milli müstəqil müsəlman dövləti yarandı. Azərbaycan Demokratik cümhuriyyətinin liderləri arasında neçə-neçə fədakar gəncəlinin də adı tarixə düşdü. Cümhuriyyətin Gəncə liderləri haqqında söhbətin əvvəlində Fətəli xan Xoyskinin taleyi barədə bir neçə həqiqəti söyləmək istəyirəm.

ƏSL SOYADI: XOYSKI, YOXSƏ DÜNBÜLÜ?

Müstəqil dövləti yaranarlardan və ona qol-qanad verənlərdən biri olan Fətəli xanın, adamın düz-əməlli heç dilinə belə yatmayan bu qəribə soyadı haradan gəlir? Necə yəni Xoyski? Təpədən-dırnağa kimi milli ruhda yoğrulən ulu bir nəsil qəfil axına necə düşüb? Bu da taleyin bir oyunudur. Bəlkə heç çoxu bilmir ki, az qala beş yüz il Azərbaycan tarixində iz salan bu şanlı-şöhrətli nəslə belə bir qəribə soyadını Cavad xanın qatili qəddar Sisiyanov yamayıb. Bəli, məhz Sisiyanov! Azərbaycanı işğal edən gürcü mənşəli rus generalı!

Ötən əsrin əvvəlində Peterburqa göndərdiyi raportlardan birində o, Fətəli xanın ulu babası olan Xoy vilayətinin sabiq hakimi Cəfərqulu xan Dünbülünü Xanxoyski, yəni Xoylu xanı kimi təqdim etmişdir. Elə o vaxtdan da bu nəcib soy adı onların ünvanına yazıldı.

Əslində isə bu qədim və şöhrətli nəslin soy adı tamam başqadır. Bütün Cənubi Azərbaycanda, xüsusən də Xoy mahalında o, Dünbülü tayfası kimi tanınır. Özü də necə bir tayfa, nə cür bir nəsil?! Mənbələrdə göstərilir ki, təbriz və xoy xanlıqlarının əsasını Dünbülü tayfasının başçıları qoyublar. Onlar hələ Səfəvi hökmlənliyi dövründə Xoy vilayətini idarə edirdilər. XV əsrdən başlayaraq XIX yüzilliyin ortalarına kimi Xoyda hökmlənliq irsən Dünbülü hakimlərinin əlində olmuşdur.

Müasirlərin yazdıqlarına görə, Dünbülü tayfasının başçıları öz torpaqlarında əsl ixtiyar sahibi kimi hərəkət edirdilər, zaman-zaman İrənın şahları onlara əslə bata bilmirdilər. Əlbəttə, bu şən-şöhrət heç də çoxunun xoşuna gəlmirdi.

Şah sarayında oturanlar fürsət düşən kimi onları qan içində boğmağa çalışırdılar. Növbəti sui-qəsdlərdən birində qohum-qaradan çoxunu itirən Cəfərqulu xan Dünbülü məcburən ölkəni tərk edir...

Fətəli xanın ulu babası sayılan həmin Cəfərqulu xan Dünbülü tarix ədəbiyyatında çox hünərli bir adam kimi təsvir olunur. Daşdığı qılıncın çəkisinə görə ona «batman qılınc» da deyirdilər. Rus-İran savaşında iştirak edir. Birinci Aleksandr tərəfindən bahalı brilliantla bəzədilmiş qızıl medal və fəxri lələklə təltif olunur. 1807-ci ildə o, Şəki xanı təyin edilir, general-leytenant rütbəsi alır.

Cəfərqulu xan vəfat edəndən sonra Şəki xanlığını bir müddət onun oğlu İsmayıl xan idarə edir. İsmayıl xanın oğlu İsgəndər xan da rus ordusunun general-leytenantı idi. 1919-cu ildə atası öləndə İsgəndər xan ailəsi ilə birlikdə Gəncəyə köçür. İsgəndər xanın bir qızı və dörd oğlu olmuşdu: Tutubəyim, Cahangir xan, Hüseynqulu xan, Rüstəm xan və bir də Azərbaycan Cümhuriyyətinin ilk baş naziri Fətəli xan.

Qardaşları Cahangir xan və Rüstəm xan kimi o da Rusiyada hüquq təhsili almışdı. Hüseynqulu xan isə hərbiçi idi: cümhuriyyət dövründə Gəncədə general-qubernatorun müavini olub. Ümumən Fətəli xanın bir neçə qohum-qardaşı Azərbaycanın müstəqilliyi uğrunda çox fəal mübarizə aparıb. Fətəli xanın özünün bu yoldakı əvəzsiz xidməti isə hamıya bəllidir. ADR yaranan kimi birinci hökumət kabinetini o təşkil edib, ikinci və üçüncü kabinetlərin də rəhbəri olub. Fətəli xan eyni zamanda xarici işlər naziri vəzifəsini aparıb. Sonrakı taleyi də hamıya bəlli. 1920-ci il iyun ayının 19-da Tbilisi şəhərində muzdlu qatil tərəfindən arxadan güllə ilə vurulub.

Çoxunun taleyi beləcə acınacaqlı olub. Fətəli xanın atası İsgəndər xan öz böyük nəslə üçün Gəncənin Səbskar məzarlığında iri bir məqbərə tikdirmişdi. Orada uyumaq yalnız iki balasına qismət olub: oğlu Cahangir xana və qızı Tutubəyimə. Qalan övladların, nəvə-nəticələrin nəsibi sürgünlər, təqiblər, qürbət ellər olub.

Fətəli xanın qəbri Tbilisinin müsəlman məzarlığındadır. Uzun illər baxan yox idi. Gözdən uzaq, könlədən iraq qalmışdı. Sağ olsun, şəkərli Əli müəllimin oğlu Aslan Aslanovu. Unudulmuş qərib məzarı tapdı. Ətrafını abadlaşdırdı. Öz şəxsi vəsaiti hesabına istiqlal fədaisinin adına, əməlinə layiq gözəl bir abidə ucaltdı.

Ulu nəslin yadigarlarından biri, Azad Cahangirli ilə Gəncədə görüşdüm. Fətəli xanın qardaşı Cahangir xanın nəticəsidir. Orta yaşlı adamdır. Ona da sürgünlükdən pay düşüb. Tomsk ətrafında böyüyüb. Hazırda Kənd Təsərrüfatı Texnikumunda dərs deyir. Qohum-qaranın başına gələnləri danışdıqca adam sarsılır. Neçə vaxtdı orda-burda sağ qalanlarla əlaqə, ünsiyyət yaratmağa çalışır, gec də olsa nəslin ilkin soyadını bərpa etmək istəyir.

BAŞNAZİRİNTALEYİ

«Fələk məni çox yüksəltdi, fəqət mən dünyanın ən bədbəxt insanıyam». Nəsim bəy Yusifbəylinin indi Türkiyədə yaşayan qızı Zəhra xanım Göygöl xatırlayır ki, atası bu sözləri parlamentin axıncı iclasından qayıdanda söyləyib. Bu, onların son görüşü olub. Hakimiyyət bolşeviklərə təhvil verilmişdi. Arzuları boş çıxan Baş nazir elə həmin gecə dövlət sənədlərini qoşa çamadana yığaraq iki nəfər mühafizəçi ilə yola düşdü. Yevlaxla Kürdəmir arası yolda iri çamadanlara gözü düşən quldur dəstəsi arxadan onları güllə ilə vurub Kürə atır.

Bu da sonu!

Elin istiqlalı yolunda çırpınan daha bir ürək beləcə nadan gülləsinin qurbanı oldu.

Elə bir ürək ki, el yolunda şam kimi alışıb yanırdı. Məslək dostları ilə birlikdə o, zülmətlər içində işıqlı bir dünya - Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyəti yaratmış və bu hökumətin Baş naziri vəzifəsinə kimi yüksəlmişdi.

Gəncə üsyanı, Bakı, 1997.

NƏSİB BƏY YUSİFBƏYLİ

Odlar Yurdu, №22, noyabr 1989

Nəsim bəy Yusif oğlu Yusifbəyli 1881-ci ildə Gəncədə anadan olmuşdur. Onun atası şəhərin maarifpərvər ziyalılarından idi. Orta təhsilini Gəncə klassik gimnaziyasında başa çatdırdıqdan sonra Nəsim bəy Yusifbəyli 1902-ci ildə Odessa Universitetinin hüquq fakültəsinə daxil olmuş, birinci rus inqilabı ərəfəsində siyasi fəaliyyətə başlamışdır. O, universitetdə azərbaycanlı tələbələr tərəfindən yaradılan Azərbaycan Həmyerlilər Təşkilatının başçılarından biri idi. Bu təşkilatın rəhbərlərinin 1904-cü ildə çəkilməmiş fotosəkilində biz Nəriman Nərimanov, Xosrovbəy Sultanov, Şahmalıyev qardaşları və başqa şəxslərlə yanaşı Nəsim bəy Yusifbəyliyi də görürük.

Tələbələrin inqilabi mübarizəsindən qorxuya düşən çar hökuməti 1907-ci ildə Odessa universitetini müvəqqəti bağladıqdan sonra Nəsim bəy Yusifbəyli Krımın Bağçasaray şəhərinə köçmüş və orada görkəmli siyasi və ictimai xadim İsmayılbəy Qaspirinskinin (1852-1914) redaktor olduğu «Tərcüman» qəzetində məqalələrlə çıxış etməyə başlamışdır. O, İsmayılbəyin qızı Şəfiqə Sultan xanım Qaspirəli (1886-1975) ilə ailə həyatı qurmuş və bir müddət bu şəhərdə yaşamışdır. Nəsim bəy Yusifbəyli həmin illərdə Azərbaycan dramaturqlarının əsərlərini Bağçasarayda tamaşaya qoymuş, özü də əsas rollarda çıxış etmişdir.

«Tərcüman» qəzetinin 13 yanvar 1907-ci il tarixli nömrəsində Bağçasaray şəhər teatr həvəskarları tərəfindən Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin (1870-1933) «Dağılan Tifaq» faciəsinin tamaşaya qoyulduğu Nəcəfbəy rolunu Nəsim bəyin oynadığı xəbər verilir. Həmin qəzetdə verilən məlumatlardan aydın olur ki, N.Yusifbəyli o illərdə görkəmli Azərbaycan ədəbiyyatşünası F.Köçərlinin (1863-1920) «Azərbaycan ədəbiyyatı» və Hüseyn Əfəndi Qayıbovun (1830-1917) «Azərbaycanda məşhur olan şüarının əsərinə məcmuədir» adlı əsərlərin Bağçasaray şəhərində çap olunması üçün çox çalışmışdır. Lakin naməlum səbəblər üzündən bu məsələ baş tutmamışdır. Ümumiyyətlə, Nəsim bəy XX əsr Azərbaycan-Kırım ədəbi-mədəni əlaqələrinin əsasını qoyanlardan biridir.

Yoxsulluq üzündə N.Yusifbəyli ali məktəbi dördüncü kursdan atmışdır. Çar hökumət orqanlarının təqibindən yaxa qurtarmaq üçün 1908-ci ildə bir müddət İstanbula yaşayan Nəsim bəy «Türk dərniyi» adlı cəmiyyətin banilərindən biri olmuşdur. Lakin sultan istibdadının rus çarizmi qədər qəddar olduğunu gören N.Yusifbəyli 1909-cu ildə Türkiyədən Gəncəyə qayıtmışdır.

1911-ci ildə Azərbaycan ziyalıları M.F.Axundovun (1812-1878) anadan olmasının 100 illiyini geniş qeyd etmək üçün təşəbbüs göstərdilər. Nəsim bəy Yusifbəyli də onların arasında idi. Onun 1911-ci il mayın 20-də «Tərcüman» qəzetində çap etdirdiyi məqalə bu yubileyə həsr olunmuşdu. «Molla Nəsrəddin» satirik jurnalını o illərdə müdafiə edən ziyalılardan biri də Nəsim bəy Yusifbəyli idi. Onun 1909-cu il sentyabrın 4-də «Tərcüman» (№36) qəzetində dərc edilmiş «Mətbuat» adlı məqaləsində Rusiyada çıxan müsəlman satirik jumallarından bəhs olunur və «Molla Nəsrəddin»ə xüsusi qiymət verilirdi. Həmin qəzetin 40-cı nömrəsində (9.X.1909) çıxmış məqaləsində isə tatar jurnalı «Yulduz»un redaktoru ilə polemika aparan müəllif «Molla Nəsrəddin»ə hücumların haqsız olduğunu bildirirdi. O illərdə Gəncədə mövcud olan «Müsəlman xeyriyyə cəmiyyəti»nin, «Müsəlmanlar içində maarif yayan cəmiyyət»in və «Aktyorlar cəmiyyəti»nin fəaliyyətində Nəsim bəy Yusifbəyli yaxından iştirak etmişdir. O, «Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi» əsərini də həmin dövrdə yazıb başa çatdırmışdır. Əlyazmanın sonrakı taleyi bilinmir. Bu əlyazmanın araşdırılıb üzə çıxarılması ədəbiyyatşünasların borcudur.

1917-ci ildə Rusiyada fevral-burjua inqilabı baş verdi. Həmin ilin mart ayında Nəsim bəy Yusifbəylinin rəhbərliyi altında yaradılmış «Türk ədəmi-mərkəziyyət partiyası» Gəncədə fəaliyyətə başladı. Bu partiya Rusiyanı federativ şəkildə qurtarmaq və onun tərkibində Azərbaycana muxtariyyət vermək uğrunda mübarizə aparırdı. Yeni partiya xalqı öz proqramı ilə tanış etmək üçün şəhərin Şah Abbas məscidinin həyətidə böyük mitinq təşkil etmişdi. Bu mitinq «Yaşasın demokratik respublika!», «Yaşasın Azərbaycan muxtariyyəti!», «Yaşasın türk ədəmi-mərkəziyyət partiyası!» şüarları altında keçirilmişdi («Baku» qəzeti, 12 aprel 1917, №80). Həmin ilin aprelində Bakıda çağırılan Qafqaz müsəlmanlarının qurultayındakı çıxışında Nəsim bəy Yusifbəyli Rusiyanın tərkibində Azərbaycana

muxtariyyət verilməsini qəti şəkildə tələb etmişdir. May ayında isə o, Moskvada keçirilən Rusiya müsəlmanlarının qurultayının iştirakçısı olmuşdu. Bu qurultaydan sonra (iyunda) M.Ə.Rəsulzadənin (1184-1955) rəhbərlik etdiyi «Müsəlman demokratik müsavət partiyası» birləşərək «Müsavət» adını aldı. Partiyanın Gəncə şöbəsinə Nəsim bəy Yusifbəyli rəhbərlik edirdi. Həmin il oktyabrın 26-dan 31-dək Bakıda davam edən birinci partiya qurultayında N.Yusifbəyli yaxından iştirak etmişdir. Bu qurultaydan sonra «Azərbaycana muxtariyyət» şüarı altında hərəkət başlanmışdır.

Nəsim bəy Yusifbəyli Zaqafqaziya seyminin üzvü, 1918-ci il aprelin 26-da yaranmış müstəqil Zaqafqaziya Respublikası hökumətinin maarif naziri idi.

1918-ci il mayın 28-də Azərbaycan Demokratik Respublikası elan olundu. N.Yusifbəyli bitərəf Fətəli xan İsgəndər oğlu Xoyskinin (1875-1920) baş nazir olduğu birinci kabinədə xalq maarifi naziri vəzifəsini icra etmişdir. O, Xoyskinin başçılıq etdiyi ikinci və üçüncü kabinetlərdə də həmin vəzifədə işləmişdir.

1919-cu il aprelin 14-də Azərbaycan Respublikası Nazirlər Şurasının sədri təyin olunan Nəsim bəy Yusifbəyli bu vəzifəni 1920-ci il aprelin 1-nə kimi icra etmişdir. Həmin illərdə sinfi ziddiyyətlərin qalmasına baxmayaraq N.Yusifbəylinin baş nazir olduğu vaxt həyata keçirilmiş bir sıra tədbirlər müsbət xarakter daşıyırdı.

Öz dövrünün siyasi-ictimai xadimi olmuş, mürəkkəb və ziddiyyətli bir həyat yolu keçmiş Nəsim bəy Yusifbəyli 1920-ci il mayın əvvəllərində Azərbaycanın Kürdəmir qəzasında Yevlaxın Qorxunlu kəndindən olan quldur Əşrəfin yaxın adamları tərəfindən qətlə yetirilmişdir.

Mövsum Əliyev

«DİFAİ» PARTİYASININ YARADILMASI

«Difai» partiyası 1905-ci ildə Azərbaycanın paytaxtı Bakı şəhərində Əhməd Ağayev tərəfindən yaradılmışdı. Bu partiyanın yaradılması haqqında Əhməd Ağayev öz yazılarında heç bir məlumat vermir. Əhməd Ağayevdən başqa partiyanın yaradılmasında kimlərin iştirak etməsi və proqramı haqqında əlimizdə dəqiq məlumat yoxdur. Amma onu deyə bilərik ki, partiya fəaliyyət göstərdiyi illərdə Azərbaycan xalqına çox köməklik etmişdir. Partiyanın yaranmasının əsas səbəbi azəri xalqının ermənilər tərəfindən qırğına məruz qalması olmuşdur.

Partiyanın adında da bunu görə bilərik. Difai ərəbcə müdafiəçi deməkdir. Ağayevin partiyası ermənilərin hücumunu dəf etmək, ona qarşı mübarizə aparmaq, azəri xalqını bu qırğından qorumaq üçün yaradılmışdı... Yusif Akçuraoğlu 1928-ci ildə nəşr etdirdiyi «Türk ili» kitabında («Türk ocaqları» nəşriyyatı) Əhməd Ağayevin tərcümeyi-halını yazaraq qeyd edir: «Türklərin ermənilərə qarşı mübarizə aparması üçün təşkilata böyük ehtiyacları vardı. Bu ehtiyacı təmin

etmək üçün Əhməd Ağaoğlu 1905-ci ildə Bakıda «Fədai» adlı gizli bir cəmiyyət təşkil etməyə müvəffəq oldu.

«Fədai» cəmiyyətinin fəaliyyəti sayəsində ermənilərin türklərə qarşı törətdikləri qırğının qarşısı müəyyən dərəcədə müxtəlif vasitələrlə alınmışdı. Hələ Şuşada məktəbdə işləyərək ermənilərlə mübarizə aparən Əhməd bəyin «Fədai» təşkilatı vasitəsilə onlara qarşı böyük miqyasda müqavimət göstərdiyinin şahidi oluruq...» («Türk ili», səh. 441).

Yusif bəy Akçuraoğlu yanlış olaraq «Difai» partiyasını «Fədai» yazmışdır. İndi biz yarandığı ərəfədə «Difai» partiyasının nəşr etdirdiyi bəyannaməni incələdiyimiz zaman partiyanın ideyası və taktikası haqqında doğru fikir əldə edə bilərik. 1912-ci il 16 mart (A/59 nömrəli) bu bəyannamə Qafqaz canişinliyinin arxivindən tapılmış və hal-hazırda Bakıda yerləşən arxivdə mühafizə edilməkdədir. Bəyannamədə deyilir:

«Mütəşəkkil hərbi qüvvəyə malik, eyni zamanda yeni silahlarla, hətta toplarla təchiz edilmiş Daşnak partiyası, bir tərəfdən silah gücü ilə bütün erməniləri, digər tərəfdən də Qafqaz hökumətini özünə tabe edib ən ümdə məqsədlərinə nail olmağa çalışır. Onların əsas məqsədləri Qafqazda yaşayan bütün müsəlmanları qırdıqdan sonra onların torpaqlarını işğal etməkdir. Ermənilər məqsədlərinə nail olduqdan sonra fikirləri Qafqazda erməni xalqı üçün milli, müstəqil bir dövlət yaratmaqdır. Partiyamızın əsas məqsədi Qafqazda yaşayan bütün xalqlar arasında səmimi qardaşlıq və birlik yaratmaqdır. Hərgah Daşnak partiyası namus və səmimiyyətlə öz hərəkət və fəaliyyətlərinin həqiqi proqramını aşkar söylərsə, əgər bu proqram Qafqazda yaşayan bütün millətlərin azadlıq və müstəqilliyinə xələl gətirmirsə, o zaman biz və birlik əlimizi həmişə ona uzatmağa hazırıq. Əksinə, əvvəllər olduğu kimi, müsəlmanların üzərinə xain və qəddarcasına hücumlar edərsə, bizdən layiqli cavab alar və Qafqaz başdan-başa, bitməz-tükənməz qanlı səhnə halına düşər.

Daşnak partiyası əmin olsun ki, heç bir vaxt biz öz millətimizin bədbəxtliyi üzərində erməni millətinin səadət və xoşbəxtlik qurmasına yol vermərik».

«Difai» partiyasının bəyannaməsi Qafqaz müsəlmanlarının «olum, ya ölüm» mübarizəsini açıqca ortaya qoyaraq öz siyasi platformasını elan etmiş oldu. İndi isə iş təşkilatdan asılı idi. Buna görə də Əhməd bəy Azərbaycanın vilayətlərini dolaşmağa başladı. İlk olaraq Azərbaycanın ikinci paytaxtı sayılan Gəncəyə getdi. Gəncədə tanınmış vətənsəvərlərlə görüşərək orada «Difai» təşkilatını yaratdı. Ələkbər və Ələsgər Xasməmmədovlar, dr. Həsən bəy Ağayev, Ələkbər bəy Rəfibəyli, Şeyxülislam molla Məmməd Pişnamazzadə, gimnaziyada din müəllimi işləyən Mirzə Məmməd Axundzadə, müəllim Mirzə Cavad, gənc müəllimlərdən İdris

Axundzadə və başqaları Gəncədə təsis olunan «Difai»¹ təşkilatı komitəsinin üzvləri idilər.

Qarabağda (Şuşada) «Difai» komitəsinin üzvlərindən Nəcəfqulu ağa, Mircabbar ağa, Seyid Miriş, Əfrasiyab, Əli kişi, kürd İbrahim, İsfəndiyar Alpouti, zərgər Məmiş və başqalarını göstərmək olar.

Beləliklə, Azərbaycanın ermənilər hücum edən vilayətlərində yaradılan «Difai» təşkilatı erməni silahlı dəstələrinə qarşı mübarizəyə başladı.

**Azərbaycan istiqlal mübarizəsi
tarixi, Azərbaycan dövlət
nəşriyyatı, Bakı, 1992.**

---

¹ Yarım əsrdən sonra (1959) Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası tərəfindən nəşr edilən «Azərbaycan tarixi» adlı kitabda (1964) «Difai» partiyasına belə qiymət verilir: «1905-ci ilin payızında Azərbaycanın Şuşa, Cavanşir, Karyagin və başqa qəzalarında tacirlərdən, qolçomaqlardan, burjua-mülkədar ziyalılardan və qismən də bəylərdən ibarət mürtəcə «Difai» adlı təşkilat meydana çıxdı. Burjua-mülkədar ziyalıları K.Mehmandarov, Ə Ağayev, M.Hacinski təşkilata başçılıq edirdi. Müsəlmanları daşnakların basqınından müdafiə etmək pərdəsi altında çıxış edən «Difai» təşkilatı millətlər arasında toqquşmaları qızışdırmaqda iştirak edirdi. Onun fəaliyyətindəki əsas metodlardan biri fərdi terror idi. Bəzi halda «Difai»nin üzvləri daşnaklara kömək etməklə təqsirləndirilən məmurlara qarşı terror tətbiq edirdilər (Azərbaycan tarixi, səh. 613).

M.Ə.Rəsulzadə

F.Xoyski

N.Yusifbəyli

Ə.M.Topçubaşo

S.Mehmandarov

N.Şeyxzamanlı

M.Şeyxzamanlı

X.Xasməmmədov

İ.Ziyadxanov

H.Ağaoğlu

Ə.Haqverdiyev

Ə. Muradxanov

M. Əlivev

M. Mahmudov

Z. Zeynalov

M. A. Şaxtaxtinski

M. Y. Cəfərov

AZƏRBAYCAN HÖKUMƏTİNİN TƏRKİBİ

I kabinə: 28.05.1918 - 17.06.1918

1. Nazirlər Şurasının sədri və daxili işlər naziri - **F.Xoyski** (bitərəf).
2. Hərbi nazir - **X.Sultanov** (müsavat).
3. Xarici işlər naziri - **M.H.Hacmski** (müsavat).
4. Maliyyə və xalq maarifi naziri - **N.Yusifbəyli** (müsavat).
5. Ədliyyə naziri - **X.Xasməmmədov** (müsavat).
6. Ticarət və sənaye naziri - **M.Y.Cəfərov** (bitərəf, sonra - müsavat).
7. Əkinçilik və əmək naziri - **Ə.Şeyxülislamzadə** (Hümmət).
8. Yollar, poçt və teleqraf naziri - **X.Məlikaslanov** (bitərəf).
9. Dövlət müfəttişi - **C.Hacmski** (sosialist).

II kabinə: 17.08.1918-07.12.1918

1. Nazirlər Şurasının sədri və ədliyyə naziri - **F.Xoyski** (bitərəf).
2. Xarici işlər naziri - **M.Hacmski** (müsavat).
3. Xalq maarifi və dini etiqad naziri - **N.Yusifbəyli** (müsavat).
4. Daxili işlər naziri - **B.Cavanşir** (bitərəf).
5. Əkinçilik naziri - **X.Sultanov** (müsavat).
6. Səhiyyə və sosial təminat naziri - **X.Rəfibəyli** (bitərəf).
7. Yollar naziri - **X.Məlikaslanov** (bitərəf).
8. Ticarət və sənaye naziri - **A.Aşurov** (bitərəf).
9. Maliyyə naziri - **Ə.Əmircanov** (bitərəf).
10. Portfelsiz nazir - **Ə.M.Topçubaşov** (bitərəf).
11. Portfelsiz nazir - **M.Rəfiyev** (müsavat).
12. Portfelsiz nazir - **X.Xasməmmədov** (müsavat).

06.10.1918 tarixli kabinədəxili dəyişikliklərdən sonra

1. Nazirlər Şurasının sədri - **F.Xoyski** (bitərəf).
2. Ticarət, sənaye və daxili işlər naziri - **B.Cavanşir** (bitərəf).
3. Xarici işlər naziri - **Ə.M.Topçubaşov** (bitərəf).
4. Maliyyə naziri - **M.H.Hacmski** (müsavat).
5. Xalq maarifi naziri - **N.Yusifbəyli** (müsavat).
6. Yollar naziri - **X.Xasməmmədov** (bitərəf).
7. Əkinçilik naziri - **X.Sultanov** (müsavat).

8. Xalq səhiyyəsi naziri - **X.Rəfibəyli** (bitərəf)
9. Poçt-teleqraf naziri - **A.Aşurov** (bitərəf)
10. Sosial təminat və dini etiqad naziri - **M.Rəfiyev** (müsavat)
11. Hərbi işlər üzrə müvəkkil - **İ.Ziyadxan** (bitərəf)
12. Dövlət müfəttişi - **Ə.Əmircanov** (bitərəf).

III kabinə: 26.12.1918 -14.03.1919

1. Nazirlər Şurasının sədri və xarici xarici işlər naziri - **F.Xoyski** (bitərəf).
2. Daxili işlər naziri - **X.Xasməmmədov** (müsavat)
3. Maliyyə naziri - **İ.Protasov** (Slavyan-Rus Cəmiyyəti)
4. Yollar naziri - **X.Məlikaslanov** (bitərəf)
5. Ədliyyə naziri - **T.Makinski** (?)
6. Maarif və dini etiqad naziri - **N.Yusifbəyli** (müsavat)
7. Poçt-teleqraf və əmək naziri - **A.Səfikürdski** (sosialist)
8. Hərbi nazir - **S.Mehmandarov** (bitərəf)
9. Sosial təminat naziri - **R.Xoyski** (bitərəf)
10. Xalq səhiyyəsi naziri - **Y.Gindes** (Slavyan-Rus cəmiyyəti)
11. Ticarət və sənaye naziri - **M.Əsədullayev** (bitərəf)
12. Dövlət müfəttişi - **M.H.Hacinski** (16.01.1919 tarixindən -

Ə.Həsənov)

13. Ərzaq naziri - **K.Lizqar** (Slavyan-Rus cəmiyyəti)
14. Əkinçilik naziri - **X.Sultanov** (müsavat)

IV kabinə: 14.03.1919-22.12.1919

1. Nazirlər Şurasının sədri və daxili işlər naziri - **N.Yusifbəyli** (bitərəf)
2. Maliyyə naziri - **Ə.Həsənov** (bitərəf)
3. Ticarət və sənaye naziri - **A.Əminov** (bitərəf)
4. Xarici işlər naziri - **M.Y.Cəfərov** (müsavat)
5. Yollar naziri - **X.Məlikaslanov** (bitərəf)
6. Poçt-teleqraf naziri - **C.Hacinski** (sosialist)
7. Hərbi nazir - **S.Mehmandarov** (bitərəf)
8. Sosial-təminat naziri - **V.Klenevski** (Slavyan-Rus cəmiyyəti)
9. Səhiyyə naziri - **A.Dastakov** (?)
10. Maarif və dini etiqad naziri - **R.Kaplanov** (əhrrar)
11. Əkinçilik naziri - **A.Qardaşov** (əhrrar)

12. Portfelsiz nazir - **X.Amaspür** (daşnaksütun)
13. Dövlət müfəttişi - **N.Nərimanbəyli** (müsavat)
14. Ədliyyə və əmək naziri - **A.Səfikürdski** (sosialist)
15. Sonralar daxili işlər naziri - **X.Xasməmmədov** (müsavat)

V kabinə: 24.12.1919 - 01.04.1920

1. Nazirlər Şurasının sədri - **N.Yusifbəyli** (müsavat)
2. Xarici işlər naziri - **F.Xoyski** - (bitərəf)
3. Hərbi nazir - **S.Mehmandarov** (bitərəf)
4. Daxili işlər naziri - **M.H.Hacinski** (18.02.1920-dən sonra **M.Vəkilov**) (birincisi əvvəl müsavat, sonra kommunist **M.Vəkilov** - müsavat)
5. Ədliyyə naziri - **X.Xasməmmədov** (müsavat)
6. Maliyyə naziri - **R.Kaplanov** (əhrar)
7. Maarif və dini etiqad naziri - **H.Şaxtaxtinski** (05.03.1920-dən sonra **N.Şahsuvarov**, hər ikisi - ittihad)
8. Əmək və əkinçilik naziri - **Ə.C.Pepinov** (sosialist)
9. Yollar naziri, eyni zamanda ticarət, sənaye və ərzaq üzrə müvəqqəti nazir - **X.Məlikaslanov** (18.02.1920-dən sonra ticarət, sənaye və ərzaq naziri - **M.H.Hacinski**)
10. Poçt-teleqraf naziri - **C.Hacinski** (sosialist)
11. İctimai təminat və səhiyyə naziri - **M.Rəfiyev** (müsavat)
12. Dövlət müfəttişi - **H.Məmmədbəyov** (ittihad).

**Milli hökumətin planları
(S. Mehmandarovun təklif etdiyi)**

Əksinqilab ile Mübarizə Təşkilatının faaliyyət strukturu

ADR xüsusi xidmətlərinin təşəkkülü

Mart 1919-cu il

İyun 1919-cu il

MÜNDƏRİCAT

I HİSSƏ

Təqdimat

Müəllif haqqında bir neçə söz

Azərbaycan İstiqlal Mücadiləsinin xatirələri

Ön söz

Giriş

Tarixdə Gəncə

«Difai» partiyasının yaranmasının səbəbləri

Gəncədəki mübarizə

Gəncə Gənclər təşkilatının fəaliyyəti

Möhtəşəm müsəmirə

Anarxiyanın doğurduğu hadisələr

1917-ci il Böyük rus inqilabı

Türkiyənin yardımını təmin etmək

Qəzet icmalı

Qafqaza dönüş

Beriya

Azərbaycan Cümhuriyyətinin süqut olunmasının səbəbləri

Azərbaycan xalqının ənənələri

İstiqlal dövründə hadisələr

Təşəkkür məktubu

Şimali Qafqaz

Nəsib bəy Yusifbəyli

Nəsib bəy haqqında başqalarından eşitdiklərim

Nəsib bəylə son görüşlərim

Nəsib bəy haqqında yazılan ən gözəl yazı

Azərbaycan

İstiqlal dövrü

İstiqlal dövründəki hadisələr

Gürcülərlə münasibətimiz

Ermənilərlə münasibətimiz

Böyük qardaşım Məmmədbağır ilə sondəfə görüşüb ayrılmağım

Böyük xeyriyyəçi Hacı Zeynalabdin Tağızadə

(xatirə dəftərindən bir yarpaq)

Dərdləşmə

Nağı Keykurun (1883-1967)

İtkilərimiz:

Nağı Keykurun (1883-1967)

II HISSƏ

Əksinqilabçı ünsürlərin məsuliyyətdən kənarlaşdırılması
Cümhuriyyətin Gəncə liderləri
Nəsib bəy Yusifbəyli
«Difai» partiyasının yaradılması
Azərbaycan hökumətinin tərkibi

Nağı Keykurin
NAĞIBƏY ŞEYXZAMANLININ
XATİRƏLƏRİ
VƏ
İSTİQLALİYYƏT FƏDAISI

Kompüter tərtibatçısı: Nübar İsmaylova

Yığılmağa verilmişdir 05.06.2007

Çapa imzalanmışdır 02.07.2007

Kağız formatı 60x84

H/h həcmi 11.25

Tiraj 150

Təknur MMC-nin mətbəəsində çap edilmişdir
Ünvan: H.Cavid 31